

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI**

RÂVİ KİMLİK PROBLEMİ OLARAK CEM-TEFRÎK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CİHAT EV

İSTANBUL, 2023

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI

RÂVİ KİMLİK PROBLEMİ OLARAK CEM-TEFRÎK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CİHAT EV
210111021

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi MESUT ÇAKIR

İSTANBUL, 2023

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
TEZ ONAY FORMU

07/08/2023

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri tezli yüksek lisans programı öğrencisi 210111021 numaralı *Cihad EV*'in, hazırladığı "*Hadis Usulünde Cem ve Tejrik*" konulu tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 07.08.2023 Pazartesi günü saat 14:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çıkışı/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının "**RÂVİ KİMLİK PROBLEMİ OLARAK ...CEM-TEFRİK**" şeklinde değiştirilmesi uygundur.

	Jüri Üyesi	Karar
1.	Dr. Öğr. Üyesi Mesut ÇAKIR (Danışman)	Kabul.....
2.	Prof. Dr. Halil İbrahim KUTLAY	Kabul.....
3.	Dr. Öğr. Üyesi Seyit Ali GÜŞEN	Kabul.....
4.	.....	.....
5.	.....	.....
6.	(İkinci Danışman)*.....	.....

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitede başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Cihat Ev

RÂVİ KİMLİK PROBLEMİ OLARAK CEM-TEFRÎK

Cihat EV

ÖZET

Râviler, hadislerin sonraki nesillere intikali için emek sarfeden, bir mekanizmanın parçaları edasıyla hareket ederek silsile halinde bilgiyi muhafaza eden kimselerdir. Rical ilmi ise râvilere ait her türlü bilgiyi karışıklıktan koruyarak, hadislerin gelecek nesillere kimler aracılığıyla ulaştığını tespit ederek güvenceye alan disiplindir. Râvilere ait isim, künye, lakap ve nisbe gibi kimlik bilgilerinde yaşanan bazı problemler ise rical ilminin işlerliğine engel olmaktadır. Bu problemlerden biri aynı râvinin farklı kişiler zannedilmesi veya farklı râvilerin aynı kişi zannedilmesi anlamındaki cem-tefrîktir.

Bu çalışmada râvi kimlik bilgileriyle alakalı olan cem-tefrîk problemi sistemleştirilmeye çalışılmıştır. Öncelikle râvi kimliğinin neden gerekli olduğu, sahabe, tabiîn ve etbâu't-tabiîn dönemlerinde hangi aşamalardan geçerek kitaplaştığı incelenmiştir. Ardından râvi kimliğini oluşturan isim, künye, lakap, nisbe ve tabaka/vefat bilgilerinin nasıl ortaya çıktığı, şahısların ayırt edilmesindeki rolü ve özellikle rical ilmi açısından hangi fonksiyonu icra ettiği sorgulanmıştır. Râvi kimliğine ait bilgilerin temeli oluşturulduktan sonra cem-tefrîkin ne olduğu, nasıl bir süreçten geçerek meydana geldiği üzerinde durulmuştur. Gerçekleşmesine etki eden sebepler detaylıca incelenmek suretiyle problemin esas kaynağı aranmaya

alışılmıştır. Ardından bu tür bir probleme çözüm olacak hususlar belirlenerek örnekler üstünde uygulanmıştır. Özellikle cem-tefrîke dair veriler işlenirken her zaman örnekler üzerinden gidilerek konunun karakterize edilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca cem-tefrîkin bulunabileceği birçok kaynak olduğu, ancak bunlar içerisinde hususî anlamda literatürü oluşturan dört eser olduğu beyan edilmiş ve kronolojik olarak tanıtılmıştır. Son olarak cem-tefrîkin diğer alanlara temas eden yönleri irdelenmiştir. Evvela hadis usûlü içerisindeki konumu tartışılmış, ardından cem-tefrîk konu olan veya sebep olan râvi/muhaddis, cerh-ta'dil kapsamında değerlendirilmiş ve nihayetinde oryantalistik çalışmaların cem-tefrîki değerlendirmeleri ve örneklendirmeleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Râvi, Kimlik bilgisi, Cem, Tefrik, Problem.

CEM-TAFRIQ AS A PROBLEM OF NARRATOR IDENTITY

Cihat EV

ABSTRACT

Narrators are those who strive for the transmission of hadiths to the next generations and preserve knowledge in sequences by acting as parts of a mechanism. Rijal science, on the other hand, is the discipline that protects all kinds of information belonging to the narrators from confusion and determines through whom the hadiths reach future generations. Some problems experienced in the identity information such as names, imprints, nicknames and imprints of the Narrators prevent the functioning of the rijal science. One of these problems is cem - tafriq, which means that the same narrator is thought to be different people or that different narrators are thought to be the same person.

In this study, the cem - tafriq problem related to narrator credentials was addressed by systematizing. First of all, it was examined why the identity of the narrator was necessary and the stages through which it was published in the periods of the Companions, Tâbiîn and Atbau't-Tâbiîn. Then, it was questioned how the name, imprint, nickname and stratum/death information constituting the identity of the narrator emerged, its role in the separation of individuals and what function it performed, especially in terms of rijal science. After the foundation of the information about the narrator identity was established, it was emphasized what cem - tafriq was and what kind of process it went through. The main source of the problem was tried to be determined by examining the reasons affecting its realization in detail. Then, the issues that will be the solution to such a problem are

determined and applied on the examples. In particular, when processing the data on cem - tafriq, it is always aimed to characterize the subject by going through examples. In addition, there are many sources where the cem - tafriq can be found, but within these there are four works that make up the literature in a special sense and introduced chronologically. In the last part, the aspects of cem - tafriq that touch other areas are examined. First, its position in the hadith methodology was discussed, then the narrator, which was made or performed in cem - tafriq, was evaluated within the scope of Carh-Ta'dil, and finally the view of Orientalist studies on cem - tafriq was examined.

Keywords: Narrator, Identity information, Cem, Tafriq, Problem.

ÖNSÖZ

Râviler, hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespit etmek ve nesilden nesile aslına uygun bir şekilde nakledilmesini sağlamak için önemli bir role sahiptir. Bu nedenle aktaran râvinin kim olduğunu bilmek ve bir başkasıyla karışmasını önlemek, hadislerin sıhhatini temin etmektedir. Zira bir hadisin kimler tarafından rivayet edildiğinin bilinmesi, o kişiler hakkında değerlendirme yapılabilmesine imkan tanır. Tam aksi râviler birbirine karışmış ve aktaranın kimliği hakkında hatalı bilgiler mevcutsa hadis hakkında verilecek hüküm de problemlili bir hâl alır. Bu açıdan farklı râvilerin aynı kişi veya aynı râvinin farklı kişiler zannedildiği cem-tefrîk problemlerini bilmek oldukça önemlidir. Bu ehemmiyete rağmen konunun sistematize edilerek, sebepleri, sonuçları ve çözüm metotları üzerinde durularak üzerinde durulmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple birçok örnekte problemin asıl kaynağı tespit edilmeden hüküm verilmiş veya uzun süre yanlış hâliyle aktarılan cem-tefrîk örneklerinin ilk defa kimden/nasıl kaynaklandığı sorgulanmamıştır. Ayrıca hadis usûlü kitaplarında bir başlık olarak işlenmeyen bu konu, -yalnızca örneklerinin bir araya getirildiği birkaç kitap dışında- kapalı kalmıştır. Bu durum cem-tefrîk probleminin ne olduğu, nasıl meydana geldiği ve hangi şekilde çözümlenebileceğini tespit etme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, metodu ve kaynakları kısaca ele alınmıştır.

Birinci bölümde öncelikle râvi kimliğinin önemi ve gerekliliği, sahabe, tabiîn ve etbâu't-tabiîn dönemlerinde hangi aşamalardan geçtiği incelenmiştir. Ardından râvi kimliğinin nelerden oluştuğu, isim, künye, lakap, nisbe ve tabaka/vefat bilgilerinin râvi nitelemesinde hangi boşluğu doldurduğu üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde esas konu olan cem-tefrîk probleminin tanımı, kısımları, kapsamı, genel hatlarıyla nasıl ortaya çıktığı üzerinde durulmuştur. Akabinde gerek râviye gerek hadise hüküm vermede önemli bir konuma sahip olan cem-tefrîkin etkileri cerh-ta'dil ilmi bağlamında değerlendirilmiştir. Ardından cem-tefrîkin hususî ve umumî anlamda literatüründen bahsedilmiş ve incelenmiştir. Son olarak oryantalist yaklaşımlar içerisinde cem-tefrîki ele alan Hollandalı şarkiyatçı Juynboll'un görüşleri ve bazı teorileri değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde vehmettiğini iddia ettiği 74 örnek üzerinden cem-tefrîkin sistemleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu amaca yönelik olarak cem-tefrîkin meydana gelmesindeki temel sebepler ve çözüm metotları sıralanmıştır. Bu bölümde göz önünde tutulan esaslardan biri de kimlik problemleriyle alakalı herhangi bir örnekte bu sistematîğin araştırmacıya kılavuzluk etmesidir.

Akademik çalışmalarda fikir sahibi olduğum ve yoğun geçen ders dönemi içerisinde bana zaman ayıran danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mesut Çakır'a şükranlarımı sunarım. Kendi mesaisine rağmen çalışmanın tamamını okuyarak kritik katkılarda bulunan saygıdeğer hocam Ar. Gör. Ali Yücel'e müteşekkirim. Tez savunma jürimde yer alarak görüş ve önerilerini paylaşan hocalarım Prof. Dr. Halil İbrahim Kutlay ve Doç Dr. Seyit Ali Güşen beylere minnetarım. İslâmî ilimleri sevmemde benim için eşsiz bir örnek olan, sayesinde bilgimin ve himmetimin arttığı pek değerli hocam Mahmut Varhan'a teşekkürü ifa edilmesi gereken bir borç bilirim. Son olarak hayatım boyunca desteklerini hissettiğim, gözlerinden irak olsam da gönüllerinde daimî yer edindiğim anne ve babama dâreyn saadeti dilerim. Rabbimden niyazım, bu çalışmanın derin bir deniz olan İslâmî ilimlere mütevazı bir katre olarak düşmesidir.

Temmuz 2023

Cihat Ev

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	1
KISALTMALAR	5
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
1. RÂVİ KİMLİĞİ.....	8
1.1. ÖNEMİ VE GEREKLİLİĞİ.....	9
1.2. DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	12
1.3. RÂVİ KİMLİK BİLGİLERİ	19
1.3.1. İsimler ve Künyeler.....	20
1.3.2. Lakaplar.....	25
1.3.3. Nisbeler.....	29
1.3.4. Tabakatlar ve Vefeyâtlar.....	34
İKİNCİ BÖLÜM	38
2. CEM-TEFRÎK PROBLEMİ.....	38
2.1. TANIMI.....	38
2.2. KAPSAMI	39
2.3. ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ.....	44
2.4. RÂVİYE/MUHADDİSE ETKİLERİ.....	46
2.4.1. Cem-Tefrîke Konu Olan Râvi.....	46
2.4.1.1. Yazı Kaynaklı Problemler	47
2.4.1.2. Kişisel Tasarruftan Kaynaklı Problemler	49

2.4.2.	Cem-Tefrîke Sebep Olan Muhaddis.....	52
2.5.	LİTERATÜRÜ	54
2.5.1.	Beyânu Hatai Muhammed B. İsmâîl El-Buhârî Fî Târîhih	56
2.5.2.	Îzâhu'l-İşkâl Fi'r-Ruvât	57
2.5.3.	El-Muvazzıh Li Evhâmi'l-Cem' Ve't-Tefrîk.....	59
2.5.4.	Gunyetü'l-Mültemis (fi) Îzâhi'l-Mültebis	61
2.6.	MODERN YAKLAŞIMLARDA CEM-TEFRİK.....	63
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		70
3.	CEM-TEFRİKİN SEBEPLERİ VE ÇÖZÜM METOTLARI.....	70
3.1.	SEBEPLERİ	70
3.1.1.	Nüsha Farklılıkları.....	70
3.1.2.	Problemlı Bilginin Aktarımı.....	75
3.1.3.	Birden Fazla Kimlik Bilgisi	77
3.1.4.	Talebenin/Müstensihin Tasarrufları	79
3.1.5.	Talebenin/Müstensihin Ziyadeleri.....	83
3.1.6.	Müttefik-Müfterik.....	84
3.1.7.	Tashîf-Tahrîf	86
3.1.8.	Tedlîsü's-Şüyûh	88
3.2.	ÇÖZÜM METOTLARI	89
3.2.1.	İkincil Kaynaklar (Muâraza/Mukâbele).....	90
3.2.2.	Zaman Faktörü	94
3.2.3.	Mekân Faktörü.....	96
3.2.4.	Hoca-Talebe Örgüsü	97
3.2.5.	Râvi Kimlik Problemleriyle İlgili Diğer Eserler	100
SONUÇ.....		103
KAYNAKÇA		106

KISALTMALAR

b.	: İbn (oğlu)
bkz.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
bt.	: Binti (kızı)
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Fak.	: Fakültesi
Hız.	: Hazreti
h.	: Hicrî
İLAM	: İlmî Araştırmalar Merkezi
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
özt.	: Özetleyen
r.a.	: Radıyallâhü anh
rvy.	: Rivayet eden
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
TDV Yayınları	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme Eden
t.y.	: Yayın tarihi yok

vd. : Ve diğerleri
yay. : Yayınları
vr. : Varak
y.y.y. : Yayın yeri yok
y.e.y. : Yayınevi yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Râviler, hadis rivayetinde önemli bir konuma sahiptir. Hadislere verilen değer yargısı râvilerin güvenilirliğiyle ölçülmüştür. Bu nedenle hadis aktarımının başladığı ilk dönemlerden itibaren aktaran rolündeki râvilerin kim olduğu tespit edilmiştir. Râvi kimlik bilgilerinin sözlü sorgulama döneminden sonra derlenerek kitap halini almasıyla gelecek nesillerin râviler hakkındaki yegâne kaynağı rical eserleri olmuştur. Ancak bu süreçten sonra râvilerin tespit ve tayininde bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Zira rical eserleri hatalı bilgiler içermiş veya yalnızca kitaptan nakilde bulunan muhaddis yanlış anlayabilmiştir. Özellikle benzer isim, künye, lakap ve/veya nisbeye sahip râvilerin aynı olduğu zannı yahut aynı râviye ait birden fazla kimlik bilgisinin çağrıştırdığı farklı kişi zannı ortaya çıkmıştır. ‘Cem-tefrîk vehmi’ olarak nitelediğimiz bu tür vakalar, rical eserlerinde sık karşılaşılan problemlerden olmuştur. Bu durum karşısında muhaddislerin bazı uyarıları ve konu etrafında topladıkları birkaç örnek dışında herhangi bir sistemli araştırma tespit edilememiştir.

Bu çalışmada ortak kimlik bilgisi taşıyan râvilerin ayrı kişiler olduğu hâlde aynı ya da aynı kişi olduğu hâlde ayrı kişiler zannedildiği cem-tefrîk problemi analiz edilmiştir. Araştırmanın en temel tezi, rical eserlerinin birçoğunda gözlenen problemin, sebeplerini, sonuçlarını ve çözüm yollarını belirleyerek sistemli bir hale getirmektir. Ayrıca diğer disiplinler içerisinde nasıl değerlendirildiği, söz gelimi, hadis usûlünde hangi başlık içerisinde tasarlanması gerektiği, cem-tefrîk sebep olan muhaddisin veya maruz kalan râvinin cerh-ta’dil bağlamında güvenilirliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada amaçlananlardan biri de râvileri birbirine karıştıran muhaddislerin eşit değerlendirilmemesi gerektiği, biri hakkında hüküm vermeden önce onun hataya sürüklenmesindeki arka planın tespitinin gerekliliğidir. Zira cem-tefrîk bağlamında birçok problemin, kimlik bilgilerinin kitaplaşmasından sonra ortaya çıktığı görülmüştür. Bu açıdan rical literatürünün arka planını incelemek

ve böylece hatanın kimden/nasıl kaynaklandığını bilmek, -önde gelen muhaddislerde dahi görülen- cem-tefrîk probleminin durumunu anlamada oldukça önemlidir. Bu amaç doğrultusunda Hatîb el-Bağdâdî'nin Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebir* adlı eserinde olduğunu iddia ettiği cem-tefrîk örnekleri incelenerek, problemin kimden/nasıl ortaya çıktığı aranmış, elde edilen veriler sınıflandırılarak diğer rical eserlerindeki bulgulara uygulanabilir hâle getirilmiştir. Aslında cem-tefrîk üzerinden uygulanan bu çalışma, râvi kimliğine dair mu'telif-muhtelif, müttefik-müfterik, müştebih, tashif-tahrif vb. diğer problemlerin sistemleştirilmesine de örneklik etmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN METODU

Örnekleme (sample) araştırma metodu üzere olan bu çalışmada literatür içerisinde temsil gücü yüksek eserlerden biri seçilerek örnekler üzerinden “dayanaklı kuram” araştırma modeli kullanılmıştır.¹ Bu bağlamda cem-tefrîk problemini ilgilendiren bütün kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış, özellikle Hatîb el-Bağdâdî'nin Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-Kebîr*'de vehmettiğini düşündüğü örnekleri derlediği *el-Muvazzih li evhâmi 'l-cem' ve 'tefrîk* adlı eseri araştırmanın odağına alınmıştır. Metot olarak Hatîb'in eserini seçmemizde etkili olan bazı hususlar vardır. Bunlardan en önemlisi, eserin yalnızca cem-tefrîke ait örneklerden oluşması ve Hatîb'in bu örneklere çözüm getirme çabasıdır. Nitekim bu çalışma da rical eserlerinde yüzlercesine rastlayabileceğimiz cem-tefrîk örneklerine uygulanabilirliği sağlayacak bir model oluşturma amaçlanmaktadır.

Araştırma boyunca Hatîb'in eserinde zikrettiği toplam 74 örnek, râvi kimlik problemiyle alakalı eserlerde ve diğer rical eserlerinde taranmıştır. Bu sayede bir cem-tefrîk probleminin esas sebebi, bu sebep tespit edilirken kullanılan çözüm metodu ve elde edilen sonuçlar kaydedilerek analizler yapılmış ve örneklere dayalı bir sistem hedeflenmiştir.

Üç bölüme ayırdığımız çalışmanın birinci bölümünde cem-tefrîk probleminin gerçekleştiği esas mevzu olan râvi kimliğinin önemi, gerekliliği, sahabe, tabiîn ve etbâu't-tabiîn dönemlerinde geçirdiği aşamalar ve etkilendiği unsurlar hadis tarihi

---

¹ Ali Şimşek, “Araştırma Modelleri”, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, ed. Ali Şimşek, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012, s. 99, 121.

kitaplarından yararlanılarak ele alınmış, rical bilgisinin kitaplaşma sürecine nasıl geldiği incelenmiştir. Daha sonra râvi kimliğini oluşturan bilgilerin neler olduğu ve çeşitliliğin sebepleri üzerinde durulmuştur. Buna göre bir râvinin tanınması/tanımlanması adına kullanılan isim, künye, lakap, nisbe ve tabaka/vefat tarihi gibi bilgilerin her biri başlıklar hâlinde incelenmiştir. Öncelikle her bilginin kimlik tanımlamasındaki rolü ve ortaya çıkış süreci ele alınmıştır. Ardından rical literatürüne katkıları bağlamında tespitler yapılmış, gerekli yerlerde kısımlara ayrılarak râvi kimlik bilgilerindeki esas rolü tespit edilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde asıl konu olan cem-tefrîk, ortaya çıkışı, sebepleri, sonuçları ve çözüm yollarıyla beraber incelenmiştir. İlk etapta cem-tefrîkin tanımı ve kısımları birkaç örnekle açıklanmıştır. Ardından cem-tefrîkin meydana geldiği süreç, ilk bölümde yer alan râvi kimliğinin doğuşu ve gelişiminin devamı şeklinde ele alınmış ve gerekli yerlerde alimlerin sözlerinden ve örneklerinden faydalanılmıştır. Devamla cem-tefrîkin kapsamı incelenmiş, mütekaddim ve müteahhir dönem hadis usûlü eserlerinde tespit edilen veriler sınıflandırılmıştır. Buna göre müttefik-müfterik, tedlisü'ş-şüyûh ve cehâletür'r-râvi gibi konu başlıklarının cem-tefrîki kapsamına alan ve örneklerinden bahsedilebilen hususlar olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca cem-tefrîk probleminin hadis usûlünde 'el-muvazzih li evhâmi'l-cem ve't-tefrîk' adıyla başlı başına bir konu olabilme ihtimali tartışılmıştır. Cerh-ta'dil alimlerinin cem-tefrîke maruz kalan râvi ve gerçekleştiren muhaddisin durumu hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Akabinde cem-tefrîk ile alakalı eserler ele alınmıştır. Cem-tefrîkin hadis senedlerinde veya rical eserlerinde sınırlandırılmayacak kadar çok örneği olduğundan literatür kapsamında değerlendirmek için yalnızca cem-tefrîk örnekleri içermesine itibar edilmiştir. Zira rical kaynaklarında birçok cem-tefrîk örneğinin olması, bu eserlerin ancak umumî anlamda cem-tefrîk literatürü olduğunu söylemeyi gerektirir. Bu bağlamda yalnızca cem-tefrîk örneklerini içeren hususî eserler, literatürden sayılmış ve incelenmiştir. Özellikle bu dört eser, yazılış amacı, içerik bilgisi, incelenen râvi sayısı, baskıları ve cem-tefrîke katkıları yönünden ele alınmıştır. İkinci kısmın son başlığında ise oryantalist paradigmanın cem-tefrîk hakkındaki bazı güncel yaklaşımlarına değinilmiştir. Özellikle Hollandalı şarkiyatçı Gualtherus Hendrik Albert Juynboll'un

(ö. 2010) cem-tefrîke temas eden bazı tespitleri incelenmiştir. Ona göre cem-tefrîki bir fırsat gören muhaddisler, meşhur şahsiyetlerden (common name) faydalanarak yeni hayalî râviler türetmiş yahut râvilerin ortak niteliklere (namesakes) sahip olmasını suistimal ederek birden fazla râvi tasarlamıştır. Juynboll'un bu iddiaları verdiği bazı örnekler esas alınarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise önce cem-tefrîkin sebepleri kısımlara ayrılmıştır. Burada takip edilen metot, râvinin tanıtılması için kayda alınan bilgilerin hangi süreçlerden geçtiği, sözün/yazının aslına aidiyeti, daha sonrasında yaşanan tasarruf ve anlayış farklılıklarını gözlemlemektir. Örnekler üzerinden takip edilen bu aşamalar kategorize edilerek, konuyla alakalı tüm problemlere uyarlanabilir hâle getirilmiştir. Buna binaen cem-tefrîk sebepleri yazılı referanslardan kaynaklı, muhaddisin bizatihi kendisinden kaynaklı ve sonraki kuşaklara bilgiyi aktaran kişilerden kaynaklı olmak üzere üç temel esas göz önünde tutularak kısımlara ayrılmıştır. Sebepler başlığının ardından cem-tefrîk örnekleri incelenirken kullanılan yöntemlerin modellendiği, her birinin râvi kimlik bilgisini ve problemlerini tespit etmedeki kullanılabilirliği örnekler üzerinden açıklanan 'çözüm metotları' başlığı gelmektedir. Her metot içerisinde, cem-tefrîk probleminin hatalı varsayıldığı eser veya şahıstan itibaren geriye dönük sorgulama yöntemi takip edilmiştir. Bu sorgulama esnasında geri dönüş alınan yöntemler tespit edilerek diğer problemlere uyarlanabilirliği sağlanmıştır.

Çalışma içerisinde eser, kitap, şehir, akım/ekol, müellif ve râvi isimlerinin yazımında Türkiye'de akademik araştırmalar için belli bir standart temin ettiği düşünülen Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin (DİA) yazım kriterleri mümkün mertebe benimsenmiştir. Çalışma boyunca vefât bilgileri her bölümde ve 20-30 sayfa aralıkla tekrar edilmiş, okuyucunun âşina olmadığı düşünülen kavramlar için açıklama notları konulmuştur. Metin içerisinde bazı istisnâlar dışında Arapça font kullanmaktan kaçınılmış, bunun yerine önemli görülen kavram ve ibareler latinize edilerek kaydedilmiştir. Ayrıca birçok yerde râvilere ait isim, künye, lakap ve nisbeler, 'râvi niteliği' adıyla tanımlanmıştır. Yine cem-tefrîk için Buhârî'nin vehmettiğini söylediğimiz örnekler -ilk etapta- Hafîb'in görüşleri çerçevesinde sunulmuş, ardından gerekli açıklamalara gidilmiştir.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Üç kısma ayırdığımız araştırmanın birinci bölümünde râvi kimliği tarihi veriler kullanılarak kronolojik tertip hâlinde ele alınmıştır. Bu nedenle hadis tarihî, hadis usûlü ve rical ilmini ilgilendiren Arapça ve Türkçe birçok esere başvurulmuştur. Faydalanılan Arapça eserler arasında Müslim'in *et-Temyîz*'i, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*'i, Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*'si, Hâkim'in *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i, Hâtîb'in *el-Kıfaye fî ilmi'r-rivâye*'si, *el-Câmiu li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*'i, Şerefu ashâbi'l-hadîs'i, Sehâvî'nin *Fethu'l-muğîs*'i, Muhammed Acâc el-Hatîb'in *es-Sünne kable't-tedvîn*'i, Muhammed Mustafâ el-A'zâmî'nin *Menhecu'n-nakd inde'l-muhaddisîn*'i ve Ekrem Ziyâ el-Umerî'nin *Buhûs fî tarihi's-sünneti'l-müşerrefe*'si gibi eserler bulunmaktadır. Türkçe telif edilen ya da Türkçeye tercüme edilen eserlerden ise Ahmet Yücel'in *Hadis Tarihi, Hadis İlminde Tenkit Terimleri, Hadis Istilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, Mehmet Eren'in *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, Salahattin Polat'ın *Hadis Araştırmaları*, Muhammed Zübeyr Sıddîkî'nin *Hadis Edebiyatı Tarihi*, Emin Aşıkkutlu'nun *Hadiste Rical Tenkidi*, Halil İbrahim Turhan'ın *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, Muhammed Ebû Zehv'in *Hadis ve Hadisçiler*'i, Abdulvahap Özsoy'un *Hadis Tenkidi Sahâbe ve Tabiûn Dönemi* ve A'zâmî'nin *İlk Devir Hadis Edebiyatı*'ndan faydalanılmıştır. Ayrıca DİA'da yer alan Mehmet Efendioğlu'nun "Râvî" ve İbrahim Hatiboğlu'nun "Ricâlü'l-hadis" maddelerine sıkça başvurulmuştur.

Râvi kimliğini oluşturan isim, künye, lakap, nisbe ve tabaka/vefat tarihine dair bilgiler ele alınırken -yukarıda geçen kaynaklarla beraber- faydalanılan eserler arasında Ahmed b. Hanbel'in *el-Esâmî ve'l-künâ*'sı, Müslim'in *el-Kunâ ve'l-esmâ*'sı, Dûlâbî'nin *el-Kunâ ve'l-esmâ*'sı, Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ı, Zehebî'nin *el-Müntekâ fî serdi'l-künâ*'sı, İbn Hacer'in *Nüzhetü'l-elbâb fî'l-ekâb*'ı, Muhammed Hammâd'ın *Fethu'l-vehhâb fî men iştehera mine'l-muhaddisîne bi'l-ekâb*'ı, Muhammed b. Ahmed Becâbîr'in *el-Elkâb inde'l-muhaddisîn*'i, ve Es'ad Sâlim Kayyım'ın *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn*'i yer alır. Ayrıca DİA'da yer alan Mustafa Fayda'nın "Ensâb", Bozkurt Nebi'nin "Künye" maddeleri, Alparslan Kartal'ın *Hadis İlminde Elkâb Edebiyatı'nın Doğuşu ve Gelişimi*, Muhammed Enes Topgül'ün *Erken Dönem İslam*

Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerinde Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler'i, Ahmet Önkâl'ın *Araplarda Ensab İlmi ve İslam Tarihi Açısından Önemi* makaleleri ve son olarak araştırmada geçen kelimelerin tanımları için İbn Manzûr'un *Lisânu'l-Arab*'ı ve İbrâhim Mustafâ ve arkadaşlarının hazırladığı *el-Mu'cemü'l-vasît*'inden faydalanılmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümünde cem tefrîk probleminin ne olduğu, nasıl meydana geldiği, kapsamı, etkileri ve literatürü ele alınmıştır. Hadis usûlüyle olan ilişkisi başlığında İbnu's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'i, Nevevî'nin *İrşâdu tullâbi'l-hakâik*'i, Irâkî'nin *Şerhü't-Tebşira ve't-tezkira*'sı, İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar fi tevdîhi Nuhbeti'l-fiker*'i, Suyûtî'nin *Elfiyyetü's-Suyûtî fi ilmi'l-hadîs*'i, Alî el-Kârî'nin *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*'i, Leknevî'nin *Zaferü'l-emânî bi şerhi Muhtasarü's-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî*'si ve Nüreddîn Itr'ın *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*'inden faydalanılmıştır. Cerh-ta'dil ile ilişkisi başlığında yukarıda geçenlere ek olarak Yahyâ b. Maîn'in *Târihu İbn Maîn*'i, İbrâhim el-Lâhim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, Mehmet Eren'in *Ricâl Kitaplarında Mükerrer ve Uydurma Biyografi Problemi*, Muhammed Enes Topgül'ün *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* ve *İsnâdın Satır Araları* adlı eserlerinden faydalanılmıştır. Literatür kısmında yer alan eserler için ise Rif'at Fevzî Abdülmuttalîb'in *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhû fi ulûmi'l-hadîs*'i, Halid Muhammed es-Süleyym'in *Kitâbu İzâhu'l-işkâl li'l-Hâfiz Ebî Muhammed Abdilğani b. Saîd el-Ezdî et-ta'rîfu bihi ve menheci musannifihî fihî ve kıymetihî'l-ilmîyye ve eseruhû fi'l-musannefâti ba'dehû*'su, Mahmûd Tahhân'ın *Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fi ulûmi'l-hadîs*'i ve Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî tarafından tahkik edilen Hatîb'in *Günyetü'l-mültemis izâhu'l-mültebis*'inden faydalanılmıştır. Son başlık olan güncel yaklaşımlarda Juynboll'un *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*'ndan, Rahile Kızılkaya Yılmaz ve Kadir Sekmen'in hazırladığı *G. H. A. Juynboll'un Ricâl Literatürüne Dair Temel İddiaları ve Tahlili* makalesinden ve Fatma Kızıl'ın *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*'nden faydalanılmıştır.

Araştırmanın üçüncü bölümünde ise cem-tefrîkin sebepleri ve çözüm metotları üzerinde durulmuştur. Bu bölümde faydalanılan başlıca eserler arasında İbn Ebî Hâtim'in *Beyânu hatai'l-Buhârî fi Târihih*'i, Dârekutnî'nin *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*'i, Hatîb'in *el-Muvazzih li evhâmi'l-cem ve'tefrîk*'i ve *el-Müttefik ve'l-müfterik*'i, İbn

Mâkûlâ'nın *Tehzîbu Müstemirri'l-evhâm*'ı ve *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb ani'l-mütelif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*'ı, İbn Nâsirüddîn'in *Tavzîhü'l-müştebih*'i, Şerif Hâtim el-Avnî'nin *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi'l-Cem'* ve *t-Tefrîk*'i, Yusuf Ziya Keskin'in *Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler*'i ve Süleyman Doğanay'ın *İbn Ebî Hâtim'in Bazı Râvilerin Tefrîk'i Bağlamında Buhârî'ye Yönelik Tenkidleri* bulunmaktadır. Ayrıca eser boyunca râvilerin tarandığı kaynaklar arasında Ukaylî'nin *ed-Duafâu'l-kebîr*'i, Mizzî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl*'i ile Zehebî'nin *Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ*'sı, Zehebî'nin *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*'ı, *Tezkiratü'l-huffâz*'ı, *Mizânu'l-i'tidâl*'i bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. RÂVİ KİMLİĞİ

Bilginin aktarım formları incelendiğinde içerik değişiklik gösterse de daima durağan kalan; insan mefhumudur. Bilginin/geleneğin değişime uğramadan aslını muhafaza ederek tarih içinde süregelmesi insan sayesinde ve eksenindedir. Nitekim İslam dininin yapı taşını da insan oluşturmaktadır. Bu sebeple Peygamberler, insanlarla daima iç içe bir yaşantı sürmekte, ilahî tebliğin nihaî durağını da yine insan oluşturmaktadır. Doğal olarak Peygamberlerin yetiştirmiş olduğu sahabe/havari nesli matlup dinî yaşantıyı üstlenmede ve aktarımında kilit rol oynamıştır. Nitekim Peygamberlerin aslî görevi diyebileceğimiz hâlihazırda var olan nesle dini tebliğ etme sorumluluğunun yanında talî görevleri de bu tebliği/yaşantıyı sonraki nesillere aktaracak güvenilir kuşaklar yetiştirmektir.² İslamî bilgi aktarım formu olan sened de bu meyanda Hz. Peygamber'den (s.a.v.) telakki edilen malumatın -diğer bir deyişle hadislerin- sahabe ve sonraki nesiller tarafından titizlikle alınarak gelecek nesillere aktarılmasından oluşmaktadır.

Sözlükte “kuyudan su çeken, birine su getiren, hadis nakleden” anlamlarındaki rivâyet kökünden türeyen râvi (çoğulu ruvât), terim olarak “hadisi öğrenen ve onu eda terimlerinden biriyle nakleden kişi” manasında kullanılır.³ Hadisi nakleden râviler, bilgiyi isnad zincirinin son halkasından alarak bir başkasına aktarma metodu üzere hareket ederler ki sözlükteki anlam ile terim anlamının irtibatı burada ortaya çıkmaktadır. Söz gelimi, rivayetın niteliğine göre merfu ise Hz. Peygamberden, mevkûf ise sahabeden, maktû ise tâbiînden alınan bilginin yahut haklarında verilen

² el-A'zâmî, Muhammed Mustafa, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, trc. Hulûsi Yavuz, İz yay., 2021, s. 41-42; Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, İFAV Yayınları, İstanbul, 2021, s. 26.

³ Efendioğlu, Mehmet “Râvi”, **DİA**, İstanbul, 2007, XXXIV, s. 472-474.

bilgilerin gelecek nesillere nakledilmesi, suyun kaynağından alınıp gerekli yerlere taşınması noktasında benzerlik göstermektedir.

Toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kişiliğe sahip olduğunu gösteren belirti, nitelik ve spesiyalitelere bütünü olan kimlik (identity) ise; Türkçe’de “kim” soru kökünden türetilmiş olup ne olduğumuz ve nasıl tanındığımızın cevabıdır.⁴ Bu cevabın mahiyeti isim, künye, lakap veya nisbe gibi birbirinden farklı formlardan oluşsa da sabit kalan asıl unsur, muhatabın tanımlayacağı ve bir başkasıyla karıştırmayacağı bir nitelemedir.

Kompoze haliyle râvi kimliği ise; hadis senedlerinde yer alan zevatın isim, künye, lakap, nisbe vb. belirleyici/ayırt edici bilgiler bütünüdür.

1.1. ÖNEMİ VE GEREKLİLİĞİ

İnsanlık tarihi boyunca bilgi ve tecrübe aktarımı, kuşaktan kuşağa süregelmiştir. Talebe hocasından, şakirt üstadından bilgi olarak gelecek nesillere aktarmıştır. Her jenerasyon, kendisine intikal eden bilginin aslını muhafazaya daima gayret göstermiş ve sağlam bir anane için çabalamıştır. Değişimden korunma esasına dayanan bu bilginin aktarımı, aslına uygunluğu ölçüsünde kıymet hatta kutsiyet kazanmıştır. İlk haline muvafık olma, geçmişle sahil bir bağın kurulması için gerekli görülmüş, bu özelliğin kaybedilmesi ise insanın merdivensiz çatıya çıkmasına benzetilmiştir.⁵ Belçikalı tarihçi Léon-Ernest Halkin (ö. 1998) geçmişe ait bilginin doğruluğunu tespit için aktaranların son derece önemli olduğunu şöyle dile getirir; “Geçmiş biz ancak başkası aracılığıyla varsayabilmekteyiz. Ciddî, algılama gücü kuvvetli ve dürüst bir insanın sözü, bizi kesin bir kanaate ulaşmaya götürür.”⁶ Buradan hareketle bilgi aktarımının İslamî sistemdeki tezahürü olan isnad, değer yargısını sened zincirinden almaktadır. Muhaddisler adına bilginin -metnin- değeri seneden geçmektedir. Onlara göre sened, hadisin garantisidir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), bu hakikati “Hadisi anlamak dini anlamının yarısını, hadis râvilerini tanıma ise diğer

⁴ Aydoğdu, Hüseyin, “**Modern Kimlikte Özenin Ölümü**”, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004, sy. 10, s. 116-117.

⁵ Hatîb, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb, **el-Kifâye fi ilmi’r-rivâye**, Cem’iyyetu Dâiretu’l-Maârif, Haydarâbâd, s. 393.

⁶ Halkin, Léon-Ernest, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, trc. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989 s.24-25.

yarısını temsil eder”⁷ diyerek vurgulamaktadır. Ancak bu, her bir halkayı oluşturan râvilerin sağlam ve güvenilir olmasıyla meydana gelmiştir. Yani sade bir menşee söylemi üzere değil, her aşamasının incelenmesi hadislerle değer kazandırmıştır. Nitekim Şâtîbî (ö. 790/1388) duruma şöyle işaret eder: “Ulema isnâdı dinden kabul etmiştir. Ancak mücerret şekilde “falan filandan aktardı” demekle yetinmemişler, bilakis bununla kendilerinden bilginin alındığı kişilerin tanınmasını murat etmişlerdir. Böylece sıhhatine zarar verecek yalan, cehalet gibi durumlarla muttasıf kişilerin getirdiği bilgi yerine, kendilerine güvenilen kişilerin getirdiği bilginin kabul edilmesi istenmektedir.”⁸

Her ne kadar İslam öncesi bilgi aktarım metotlarının var olduğu söylenebilse de İslamî bilginin aktarım yöntemini özel kılan; kaynağı söyleme usûlünden öte bir sistemin varlığından ve sistem kadar mütemmimlerin yani aktaranların tetkik edildiği bir modelden bahsedilebilmesidir.⁹ Bu yönüyle râvinin kimliği, senedin -dolayısıyla hadisin- işlerliğini sağlamada başrolü oynayan etmenlerden biri belki de en önemlisi olmuştur. Zira bilginin aktarımı, insan gibi hatadan masum olmayan kimseler ekseninde dönüyor olması, bilginin güvenceye alınmasını ve zaman içerisinde değişime uğra(t)maktan korunmasını gerektirir. İşte bu güvenceyi sağlayan ise râviler yani sened zincirleridir. Muhaddislerin “itimât edilir” anlamındaki “sened” ismini kullanmaları da buna matuftur.

Söz konusu bir de dinî bilgilerin sağlıklı şekilde intikali olunca aktaranların tetkik edilmesi ve bu sonuca göre hareket edilmesi zarurî bir hâl almaktadır.¹⁰ Zira hadisin nakli, dinin nakli anlamına haiz olup nakleden kimselerde adalet, zabt, zihnî yeterlilik, gaflete, vehme ve unutkanlığa düşmeme gibi şartlar aranması dinî bir vecîbedir.¹¹

---

⁷ Hatîb, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb, **el-Cami’ li ahlaki’r-râvi ve adabu’s-sâmi’**, thk. Mahmud Tahhân, Mektebetü’l-Meârif, Riyad, II, 211.

⁸ Şâtîbî, İbrahim b. Musa el-Gırnâtî eş-Şâtîbî, **el-İ’tisâm**, Dâru İbni’l-Cevzî, 2008, II, 15.

⁹ Yücel, Ahmet, **Hadis İliminde Tenkit Terimleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3.bsk, İstanbul, 2021, s. 19.

¹⁰ İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Hâtîm er-Râzî, **el-Cerh ve’t-ta’dil**, Daru İhyai’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, 1952, I, 5; Yücel, Ahmet, **Hadis İliminde Tenkit Terimleri**, s.13; el-A’zamî, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, s. 221.

¹¹ Sehâvî, Şemsuddin Ebu’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, **Fethu’l-muğîs**, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetüs’s-Sünne, Mısır, 2003, II, 3.

Yine İslam dinine has bir zaviyeden bakıldığında râvi bilgisi önemini kaynağından almaktadır. Zira Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerine olan dikkat, yaşantısına verilen önem, benzeri olmayan bir yaklaşımdır. Böylesi bir yaklaşım da gelecek nesilleri, aktaranlarının kimler olduğunu araştırmaya sevk etmiştir.¹² Her nesil, bu gayret üzere görevi üstlenerek bilginin arınık/aslına uygun yollarla sonraki nesillere ulaşması için çabalamış ve râvilerin kendi dönemlerinde tanınan, dürüstlükleriyle bilinen ve emanete ehil olmaları gibi ilkeler benimsemişlerdir.¹³ Yine Ulûmu'l-hadis üst başlığı içerisinde senedin kimlerden oluştuğunu araştırmaya yönelik yeni alanlar açarak eserler kaleme almışlardır.¹⁴

Değerini doğruluğundan ve asla uygunluğundan alan hadisler, aktaranları kadar kıymet kazanmaktadır.¹⁵ İşte bu husus, râvinin kimliğini sair aktarım metotlarındaki kimselerden -belki de hiç kimselerden- ayıran en önemli özelliktir. Zira isnadı, bilginin korunması olarak gören bu düşünce; bilginin koruyucularına da önem vermiş, eğer onlar problemlili addedilmiş ise isnad, dolayısıyla hadis problemlili kabul edilmiştir.¹⁶ Hiçbir râvisi atlanmadan ve zaman kesintisine uğramaksızın menşesine dayandırma esaslı bu yapı, meziyetini râvinin "kim"liğine verilen önemden almıştır.¹⁷ Bu hakikati dile getiren Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) şöyle söyler: "Hz. Âdem'in (a.s.) yaratılışından bu yana hiçbir bir ümmete, peygamberlerinin mirasını güvenilir kimseler tarafından korunabilmesi bahşedilmemiştir. Yalnızca İslam ümmetinin râvileri tarafından Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti korunmuş ve asırlar boyunca bozulması engellenmiştir."¹⁸ Bu durumda hadislerin sıhhatini tespit için yapılması

¹² Pedersen, Johannes, **İslam Dünyasında Kitabın Tarihi**, trc. Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., Şubat, 2021, s. 37

¹³ Kâdî İyaz, İyaz b. Musâ b. İyaz el-Yahsubî es-Sebtî, **el-İlmâ' ilâ ma' rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'**, Daru't-Turas/el-Mektebetü'l-Atîke, Kahire, 1970, s. 7; Sahâbe ve Tabîînin aldığı tedbirler için bkz.; Acâc, Muhammed Acâc el-Hatîb, **es-Sünnetu kable't-tedvîn**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2009, s. 63

¹⁴ Eren, Mehmet, **Hadis İliminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, İSAM yay., İstanbul, 2018, s. 46

¹⁵ Hatiboğlu, İbrahim, "Ricâlü'l-Hadis", **DİA**, İstanbul, 2008, XXXV, 83-86

¹⁶ Özsoy, Abdulvahap, **Hadis Tenkidi Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi**, Beka Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 22; Uz, Emin, **İsnadın Doğuşu**, Sakarya Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2012, s. 26

¹⁷ Polat, Salahaddin, **Hadis Araştırmaları**, İnsan Yayınları, 2014, s. 15; Yücel, Ahmet, **Hadis İliminde Tenkit Terimleri**, s. 19; Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, trc. Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 1966, s. 209

¹⁸ Hatîb, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, **Şerefu ashabi'l-hadis**, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, thk. Muhammed Said Hatiboğlu, Ankara, s.42

gereken en önemli şey, öncelikle aktaranların kim olduğunu bilmek ve güvenilirlik, ehliyet gibi açılardan incelemektir.

1.2. DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Râvi bilgisinin incelenmesi ve kurallı bir yapı halini alması doğrudan isnadın doğuşu ve gelişimi ile ilgilidir. Ancak burada isnad sisteminin incelenmesi yerine onun bir içeriği olan râvi kimliği; zaman içerisinde geçirdiği aşamalar, etkilendiği unsurlar ve dönemler incelenecektir.

Bilgi aktarımında aslına uygunluk esasının daima işlendiği isnad sistemindeki aktaran (râvi) kimliği incelendiğinde karşımıza sahâbe dönemi çıkmaktadır. Zira takip ettikleri takdirde asla doğru yoldan sapmayacaklarını bildikleri¹⁹ Allah Rasulü'nün sünnetine verdikleri önem, onları Hz. Peygamber'in sözlerini nesilden nesile aktarmaya götürmüştü.²⁰ Sahâbenin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) siyerine ve hadislerine verdiği bu önem neticesinde ilk andan itibaren hadislerin aktarımı başlamıştı. Bunun beraberinde râviler de önem kazanmış, henüz sistemli bir hâl almamış olsa da ilk nesil arasında yeri olmuş ve sorgulanmıştı. Bununla birlikte sahâbenin kendi içerisindeki bu özverisi, râvi kimlik takibi gibi görünse de tam anlamıyla bir sistem olmayıp isnadın başlangıcı kabul edilmemelidir.²¹ Zira henüz “Allah Rasulü'nün şöyle dediğini işittim”, “Allah Rasulü şöyle yaparken gördüm” gibi ilk ağızdan söylenen sözler için bir isnad takibi aranması beklenmez.²² Kaldı ki sahâbîye, kimden rivayet ettiğinin sorulması maruf isnad sistemindeki sorguya eşdeğer kabul edilecek kriterlere sahip değildi. Çünkü râvi kimliğinin irdelenmesi, ileriki aşamalarına nazaran ilk etapta kalbî

¹⁹ İmam Mâlik, Mâlik b. Enes b. Mâlik, **el-Muvattâ**, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1985, Kader, 3; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, 51; III, 59.

²⁰ Acâc el-Hatîb, **es-Sünnetu kable't-tedvîn**, s. 63.

²¹ Koçyiğit, Talat, “**İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Râvilerinin Cerhi**”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1961, IX, s. 49; Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, s. 75.

²² Enes b. Mâlik, “Bu hadisi bizzat Allah Rasulü'nden (s.a.v.) mi duydun?” sorusuna son derece kızmış ve “biz rivayet ettiğimiz bütün hadisleri Allah Rasulü'nden (s.a.v.) işitmişizdir. Biz birbirimize yalan isnat etmeyiz” demiştir. Bkz.: İbn Adî, Ebu Ahmed b. Adî el-Cürcânî, **el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl**, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad, Dâru'l-Kutubu'l-İmiyye, Beyrut, 1997, I, 261.

tatmin ve güven pekiştirme esasıyla başlamıştı.²³ Bununla birlikte sahâbe neslinde vuku bulan bu ilk aşamanın sistemli râvi tetkikine nüve olduğu ve hadis derlemelerinin ortaya çıkmasıyla sistemli bir hâl alan isnad fikrinin temelini oluşturduğu söylenebilir.²⁴

Sahâbe döneminde hadisleri aktaranların kim olduğu kişisel özveri ve şifâhî üslup ile sorgulanmaktaydı. Henüz ilk ağızdan hadisleri işiten sahâbe nesli; aktaranlarının kendi içerisinde tahammülü zor kompleks bir yapı olmaması ve henüz güven ortamının bozulmaması sebebiyle yazmaya ve bu sebeple meclisler akdetmeye ihtiyaç duymamışlardı. Zira ilk dönemlerde isnadın gereksinim halini aldığı hadis uydurma faaliyetlerinden, hizipleşmelerden ve siyasî-itikâdî kargaşadan uzak bir ortam vardı. Bu sebeple hadislerin, aslına mutabık olmasının odağında sosyal ve siyasî etkenler değil, bilakis Kur'an ve sünnetten algıladıkları güven esasını tatbik üzere bir sorgulama vardı.²⁵ Nitekim Allah Teâlâ; *“Ey İman Edenler! Size fasık bir kimse haber getirirse onun doğruluğunu araştırın”*²⁶ ayetiyle haberin kabulü hususunda aktarana dikkat çekmiş,²⁷ Hz. Peygamber de; *“Kim bile bile bana isnad ederek yalan söylerse cehennemdeki yerini hazırlasın”*,²⁸ *“Kişiye her işittiğini aktarması yalan olarak yeter”*²⁹ diyerek ashabını asılsız bilgidен ve dikkatsizlikten sakındırmıştı. Şifâhî yollarla incelendiği ifade edilen râvi bilgisi, sistemli bir şekilde değil, kişisel özveri ile yoluna başlamıştı.³⁰ Sahâbiler, aralarında var olan güven ve sadakat duyguları sayesinde isnad sormayı bir mecburiyet görmemişler; bilgiyi pekiştirme adına ufak çapta sorgulamalar yapmışlardır.³¹

Hadisler için sahabe devrinde alınan tedbirlerin büyük bölümü, râvinin kimliğini tanımaya değil, râvi bilgisini sağlamlaştırma ve teminat altına almaya

²³ Aşıkutlu, Emin, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 29.

²⁴ Koçyiğit, Talat, **“İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Râvilerinin Cerhi”**, IX, s. 49.

²⁵ Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, s.26.

²⁶ el-Hucurât 49/6.

²⁷ İbn Ebî Hâtim, söz konusu âyeti, *“Râvilerin Sünneti Nakletmedeki Tesebbütü”* başlığı içerisinde değerlendirmiştir. Bkz.: İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, II, 4.

²⁸ Buhârî, *“Menâkıb”*, 5, *“İlim”*, 38.

²⁹ Müslim, *“Mukaddime”*, 5.

³⁰ el-A'zâmî, Muhammed Mustafa, **Menhucu'n-nakd inde'l-muhaddisîn**, Mektebetu'l-Kevser, Suudi Arabistan, 1990, s. 13; Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, s. 44.

³¹ Aşıkutlu, Emin, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 46.

yönelik olmuştur.³² Yemin ettirmek, şahit istemek ya da rivayetin kaynağını sormak gibi tedbirler sahabe devrinde oldukça sık rastlanan önlemler olmuş, bilhassa Hulefâ-i Râşidîn döneminde hadis aktarımına ciddî kriterler getirilmişti.³³ Bu kabilden Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634), ninenin mirastan alacağı pay için Mugîre b. Şu'be'den (ö. 50/670) şahit istemesi,³⁴ Hz. Osman'ın (ö. 35/656) fiilî olarak abdest alıp, "Ben Allah Resulü'nden böyle gördüm. Sizde mi böyle gördünüz?" diyerek bilgiyi râviler ile pekiştirmesi,³⁵ Hz. Ali'nin (ö. 40/661) biri kendisine hadis rivayet ettiği zaman yemin ettirip, ancak yemin ile kabul edeceğini söylemesi³⁶ örnek verilebilir.³⁷

Sahâbe nesli arasındaki güven duygusu şüpheli yaklaşımları uzakta tutmuştu. Ancak hicrî ilk asrın ortalarına gelindiğinde güven ortamı sarsılmış, hadislerin aktarımı içerisinde problemler meydana gelmişti. Zira sahabilerin çoğu vefat etmiş ve iki halife şehid edilmişti. Sıffin ve Cemel vakalarıyla siyasî-itikâdî kargaşa hat safhaya ulaşmış, idarî çekişmeler ortamı anarşiye sürükleyerek hadis uydurulmasına sebep olmuştu. Özellikle Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde İslam fetihlerinin artması neticesinde her milletten insan -farklı etnik yapılar ve dinlerle birlikte- kozmopolit bir yapı oluşturmuştu. Neticede sözün ağızdan ağıza dolaşımı, güvenini kaybederek gelişigüzel rivayetler ortaya çıkmıştı.³⁸

Geçen tüm bu sorunlar karşısında hadisin elverişli kişilerle aktarılması için muhaddislerin en büyük silahı isnad olmuştu.³⁹ Temel gayesi, kaynağı kontrol ve yanlışları denetlemeye dayanan isnad, tabiîn nesline gelindiğinde hadisin bir parçası haline almıştı. Söz gelimi, her isteyen isnad sisteminin bir parçası kabul edilmemiş, isnadlarda bulunan râvilerin de artı ve eksi yönleri incelenmiştir. Bu incelemeler hadis

---

³² Konu hakkında diğer tedbirler için bkz. Polat, Salahaddin, **Hadis Araştırmaları**, s. 20-24; Özsoy, Abdulvahap, **Hadis Tenkidi Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi**, s. 21-57.

³³ Bkz. Acâc el-Hatîb, **es-Sünnetu kable't-tedvîn**, s. 76-84.

³⁴ **Muvattâ**, Ferâiz, II, 515; Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr**, thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1996, Ferâiz, 10, (2100); Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, **Süneni Ebî Dâvud**, thk. Şuayb el-Arnaût, Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009, Ferâiz, 5, (2894).

³⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, 404.

³⁶ Tirmizî, Salât, 181, (406).

³⁷ Turhan, Halil İbrahim, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk İki Asır**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 40.

³⁸ Acâc el-Hatîb, **es-Sünnetu kable't-tedvîn**, s. 123.

³⁹ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî, **el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn**, thk. Hamdî Abdulmecid es-Silefî, Daru's-Sumay'i, Riyad, 2000, I, 31; Hatîb, **Şerefu ashabi'l-hadîs**, s.42.

için kritik önem kazanmış ve isnadın yapıtaşını oluşturmuştur. Artık aktarılan hadislerin kıymeti aktaranlarla sağlanmış, her söze iltifat edilmemiştir. Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) Büşeyr b. Ka'b el-Adevî'nin (ö. 119/737) naklettiği rivayetlere aldirmayarak söylediği şu söz de hadis aktarımının geldiği noktaya işaret etmektedir: “Bizler önceden, biri ‘kâle Rasullullah’ dedi mi, onu pürdikkat dinlerdik. Herkes önüne geleni rivayet etmeye başlayınca, sadece bildiğimiz hadisleri kabul eder olduk.”⁴⁰ Yine Ukbe b. Nâfi'in (ö. 62/682) oğluna vasiyeti hicri birinci asrın sonlarına doğru meydana gelen olayların, hadislere yansımaları göstermede oldukça manidardır: “Oğlum! Peygamber'den gelen hadisleri sadece güvenilir kimselerden kabul et.”⁴¹

Râvi kimliğinin görüldüğü bu ilk serencam, hadise gelebilecek tehlikeler karşısında doğal bir refleks olarak ortaya çıkmıştır. Neticede muhaddisler, yalnızca tanıdığı ve güvendiği kişilerden hadis almaya özen göstermiş ve oluşan rivayet ağı, hadisi zayıf kılacak hususlar ya da şahıslardan hemen ayıklanabilecek bir hâl almıştır. Rebi' b. Huseym'in (ö. 61/681) ifadesiyle muhaddisler gün gibi aşikâr olan hadisleri kabul etmişler, gece gibi karanlık hadisleri ise reddetmişlerdi.⁴²

Tabiîn nesliyle geçen süre zarfında râvi kimliğinin en önemli özelliğini, önceden de varolan zabt yönüyle beraber adalet vasfının da araştırılması oluşturmuştur. Bu vasıf, sahabe döneminde söz konusu olmayan siyasî, sosyal ve itikâdî hâdiselere karşı alınan yeni kuralların bir neticesiydi. Bu gelişmeler evvela adalet duygusunu kökünden sarsmış, muhaddisleri tedbirler almaya götürmüştü.⁴³ Artık râvi hakkında kriterler oluşmuş; dinî yaşantı,⁴⁴ güvenilir olma,⁴⁵ bilgili olma,⁴⁶ siyasî-itikâdî ihtilaflara karışmama⁴⁷ gibi özellikler aranmıştır. Bunun beraberinde

---

⁴⁰ Müslim, “Mukaddime”, 4; Rivayetin detaylı incelemesi için bkz.: Aydemir, Selahattin, “**Hadis Uydurmacılığının Tespitinde Kullanılan Bir Rivayetin Tetkik ve Tahlili: “Hz. Peygamber’e Yalan İsnad Edilmediği Zamanda Hadis Naklederdik”**”, Balıkesir Üniversitesi Dergisi, Haziran, 2020, s. 16.

⁴¹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, II, 29.

⁴² Hâkim, Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, **Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs**, Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1977, s. 62.

⁴³ Aşikkutlu, Emin, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 54.

⁴⁴ Râmhürmüzî, Ebu Muhammed el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî, **el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî**, thk. Muhammed Acâc el-Hafîb, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1984, s. 409.

⁴⁵ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, **Tehzîbu't-Tehzîb**, Matbaatu Daireti'l-Mearifi'n-Nizâmiyye, Haydarabad, X, 10.

⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, VI, 323.

⁴⁷ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-fâsil**, s.208.

zabt yönü de gelişen olaylardan nasibini almış, temelleri sahabe devrinde atıldıysa da ezberlediğini olduğu gibi muhafaza etme,⁴⁸ neyi ezberlediğinin farkında olma,⁴⁹ sahafî olmama⁵⁰ gibi kriterler eklenmiştir.

Etbâ-u tabîîn devrine gelindiğinde ise hadisle meşgul olanların sayısı artarken râvilere yönelik tenkitler çoğalmış, buna dair bilgilerin kaydını tutmak ise özel bir çaba gerektirmiştir. Zabt ve adalet ile ilgili kusurların yanında itikadî konularda ortaya çıkan bid'atler ve mezhep taassubu, uydurma rivayetlerin artmasına sebep olmuştu. Bunun beraberinde kaynağından uzaklaşmanın getirdiği isnad arayışı gerekli hale gelmiş, isnadsız aktarılan haberlere itimat edilmemiştir. Artık râvi kimlik bilgisi tam bir sistem halini alarak ilim dalı olmuş, bu alanda uzman münekkitler ortaya çıkmış ve râvi bilgisinin incelendiği meclisler kurulmuştur. Etbâ-u tabîîn devrinde zirve noktaya ulaşan râvi kimlik sorgulamalarını ön plana getiren en büyük etken ise, ilim meclisleri ve bu meclislerde hadis faaliyetlerini yürüten yetkin münekkitlerdir. Onlar, râvilerin lehinde ve aleyhinde açıklamalarda bulunmanın (cerh-ta'dil) hadislerin sağlıklı rivayeti için bir gereklilik olduğunda ittifak etmişlerdir.⁵¹ Nitekim Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), değerlendirmelerde bulunduğu bir râvi hakkında şöyle söylemiştir: "Onun yakasını bırakmak helal olmaz, çünkü bu din meselesidir".⁵² Yine Hişâm b. Urve'nin (ö. 146/763) talebesine söylediği "Biri sana hadis rivayet ederse hadisi kimden aldığını sor"⁵³ sözü, râvinin kimliğine verdiği önemi göstermektedir. Hadisin aktarımı sırasında ortaya çıkan olumsuzluklar karşısında münekkitlerin bu çabası, râvi kimlik bilgisinin sağlam şekilde ilerlemesini sağlamıştır. Harun er-Reşîd (ö. 193/808) katlini istediği bir zındığın "uydurduğum bin hadis ne olacak?" demesi üzerine "Ey Allah düşmanı! Ebû İshâk el-Fezârî (ö. 188/804) ve Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ne güne duruyor! Onları tek tek ayıklayacaklar" cevabını vermiştir.⁵⁴

⁴⁸ Tirmizî, Cihâd, 204, (1698).

⁴⁹ İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilber en-Nemerî, **et-Temhîd li ma fi'l-Muvattâ mine'l-meânî ve'l-âsâr**, Vizâretu Umumi'l-Evkâf, Mağrib, 1387, I, 39.

⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, II, 31.

⁵¹ Müslim, "Mukaddime", 5.

⁵² Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Mekkî, **ed-Duafa'ul-kebîr**, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut, 1984, I, 39.

⁵³ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, II, 34.

⁵⁴ İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I, 152.

Etbâ-u tabiîn döneminde râvi kimliğinin muhafazası için dikkat çeken bir diğer faktör de hadis yolculuklarıdır. Sahabe ve tabiîn döneminde hadis bilgisini pekiştirme yahut bir meseleyi öğrenmek için tertip edilen rihleler, etbâ-u tabiîn döneminde sistemli bir hâl almıştır. Sistemli rihleler, yalnızca bir hadise muttali olmak için değil, o bölgenin hocalarından geniş çapta fayda elde etmek için yapılan yolculuklardır.⁵⁵ Bu şekilde mümkün olduğu kadar hocaların sahip olduğu ilimlerden faydalanmayı sağlayan sistemli rihleler, aynı zamanda râvi kimlik bilgilerinin derleneceği bir zemin oluşturmuştur.⁵⁶ Ayrıca genişleyen İslam topraklarında hac ve umre imkânları da doğal bir rihle ortamı sağlamış, bu sayede râvi kimlik verileri merkezlerden sair mekânlara taşınmıştır.⁵⁷

Hadis talebelerinin bu rihleler yoluyla hocalarından duyduklarını, hadis cüzlerinin kenarlarına haşiye metoduyla kısa notlar olarak yazmaları⁵⁸ râvi kimliğine yönelik ilk eserlerin de nüvesini oluşturmuştur.⁵⁹ Söz gelimi, hocaların, kendi hocalarından sözlü olarak aldıkları râvi niteliklerini talebelerin tedvin etmesi -suâlât-suretiyle meydana gelmiştir. Her ne kadar hicrî ikinci asrın sonlarında tedvin edilen ilk suâlât eserleri günümüze ulaşmasa da râvi kimliğinin denetlendiği ilk yazılı kaynaklar suâlât eserleri olmuştur.⁶⁰ Üçüncü yüzyıla gelindiğinde ise râvi kimlik bilgilerinin toplu hâlde tanıtıldığı eserler ağırlık kazanmış bu yöne matuf olarak tarih, tabakât, marifetü's-sahâbe niteliği taşıyan eserler telif edilmiştir. Bu meyanda İbn Sa'd (ö. 230/845), Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî (ö. 234/848-49), Dârimî (ö. 255/869) gibi büyük muhaddisler eserler vermiştir.⁶¹

⁵⁵ Kuzudışlı, Bekir, **Hadis Tarihi**, Kayıhan Yay., İstanbul, 2019, s. 109-112

⁵⁶ Umerî, Ekrem b. Ziyâ el-Umerî, **Buhûs fi tarihi's-sünneti'l-müşerrefe**, Beyrut, 1984, s. 215; Muhammed Acâc el-Hatîb, **es-Sünnetu kable't-tedvîn**, s. 119, 197, 198; Rihlelerin uğradığı amaç dönüşümü için bkz.; Melîbârî, Hamza Abdullah, **Ulûmu'l-hadis fi tatbîkâtî'l-muhaddisîne'n-nukkâd**, Dâr İbn Hazm, 2003, s. 88.

⁵⁷ Topgöl, Muhammed Enes, “**Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerinde Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler**”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 22, sy. 42 (2017/1), s. 10-11.

⁵⁸ Fuat Sezgin'e göre: “‘Filan falana o da filana o da bana söyledi ki’ şeklindeki sened zinciri -aslında yazılı kaynakların dipnotlarıdır.” Sezgin, Fuat, **Bilim Tarihi Sohbetleri**, Söyleşi: Sefer Turan, Pınar Yayınları, Aralık 2019, s. 115.

⁵⁹ İbn Maîn, Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, **et-Târîh**, rvy. Ebû'l-Fadl ed-Dürî, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1979, I, 9 (muhakkikin girişi).

⁶⁰ Tatlı, Mustafa, **Rical Bilgisinin Tespiti**, Beka Yayınları, İstanbul, 2016, s. 41-42.

⁶¹ Ebû Zehv, Muhammed, **Hadis ve Hadisçiler**, trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, 2.bsk, İstanbul, 2016, s. 362-384.

Genişleyen rivayet ağı ve yazılı eserlerin ortaya çıkması râvi kimliği adına bazı problemleri beraberinde getirmiştir. Hicrî birinci yüzyılda tâbiîn nesli, toplum içindeki saygınlıkları ve hocalarıyla olan sıkı bağları sebebiyle sahabenin adını vermeden doğrudan Hz. Peygamberden hadis rivayet edebiliyorlardı. Ancak bu irsâl yöntemi hicrî üçüncü asra gelindiğinde kimliği meçhul râviler sebebiyle istismara açık hale gelmiştir. Bu durum muhaddisleri senedde ittisal şartına götürmüş, muttasıl olmayan rivayetler bazılarında göre muteber sayılmamıştır.⁶² Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli (ö. 258/872) “Yalnızca, senedinde inkıta olmayan, güvenilir râviler ile Hz. Peygambere ulaşan muttasıl hadislerle delil getirilir”⁶³ diyerek dönemde râvi kimlik tespitinin ne kadar önemli olduğunu beyan etmiştir. Zira ilk dönemlerde râvi isim benzerliği karışıklığa sebep olmadığı için minimum seviyede kimlik bilgileri yeterli görülürken ilerleyen zamanlarda karışıklığı önlemek adına daha ayrıntılı bir sunuma geçilmiştir.⁶⁴

İsnadın yazılarak kayıt altına alınması, râvilerin tespitini kolaylaştırmıştı. Zira ilim meclislerinde hadis metinleriyle beraber senedler de hocalara okunur ve ezberlenirdi. Ancak gelişen bu kolaylık, bir taraftan râvi kimlik bilgilerini muhafaza ederken diğer taraftan henüz yetersiz olan Arap yazısı sebebiyle isimlerde, künyelerde ve lakaplarda tashif ve tahrif olmuştur. Gelişen bu problemler karşısında hadis alimleri gerek şifâhî gerekse yazılı tedbirler almışlardır.⁶⁵ Şifâhî tedbirlerin başında yazılı metinlerin sema-kıraât yoluyla müzakeresi gelmektedir. Çünkü hıfzın oldukça kuvvetli olup yazının henüz yetersiz olduğu bir dönemde yalnız sahafilerden rivayet etmek hata ihtimali taşır. Nitekim Süleyman b. Mûsa (ö. 119/737) talebelerine “Hadisi yazılı metinlerden aktaran sahâfîlerden almayın”⁶⁶ diyerek sema ve kırâatin önemine dikkat çekmiştir. Böylece talebeler işittiklerini yahut yazılı metinlerden istinsah ettiklerini hocalarına arz ederler, bu prensibe uymayanların rivayetine ise itibar etmezlerdi.⁶⁷ Bu yöntem yazım aşamasında oluşabilecek muhtemel hataların önüne

⁶² Aydın, Abdullah “Muttasıl”, **DİA**, Ankara, 2020, XXXI, 405; Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, I, 176.

⁶³ Hatîb, **el-Kifâye**, s. 20.

⁶⁴ Bkz.; ed-Dümeynî, Misfir b. Gurmullah, **et-Tedlîs fi'l-hadîs**, Riyad, 1992, s. 99.

⁶⁵ Yücel, Ahmet, **Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Bsk, İstanbul, 2020, s. 55.

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, II, 31.

⁶⁷ Konu hakkında bazı örnekler için Bkz.; Hatîb, **el-Kifâye**, s. 267; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, III, 99.

geçmede etkili bir yöntem olarak kullanılmıştır.⁶⁸ Yine hatalara engel olmak için üçüncü yüzyılda gelişen diğer bir yöntem; râvinin kimlik bilgilerine dair müstakil eserlerin tedvin edilmesidir.⁶⁹ İsimler, künyeler, nesepler, lakaplar ve vefat tarihleri hakkında genel içerikli ilk eserler bu süreç içerisinde kaleme alınmıştır.⁷⁰

Son olarak, hicrî dördüncü yüzyıla gelindiğinde râvi kimlik bilgileri tamamen kitaplara geçmiş, kapsamlı eserlerin ortaya çıkmasıyla zirveye ulaşmıştır. Ayrıca bu telif faaliyetleri, yalnızca kimlik bilgilerinin serdedilmesiyle kalmamış, eserlerdeki bilgilerin söylemlerinden kaynaklanacak hataların önüne geçilmesi adına mu'telif-muhtelif, müttetik-müfterik, müteşâbih vb. ricâlü'l-hadis ilminin alt dalı birçok konu ortaya çıkarmıştır.⁷¹ Yine bu müddet içerisinde tedvin edilen hadis metinleri, ilim halkaları arasında önem kazanmış, eser özelinde râvi tespit çalışmaları yapılmıştır. Bu bağlamda *Muvattâ*, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* gibi eserlerin ricâl kimlik bilgileri tespit edilerek bir araya getirilmiştir.⁷²

1.3. RÂVİ KİMLİK BİLGİLERİ

Muhaddisler, hadis senedlerine ve metinlerine eşit hassasiyetle yaklaşmış, isnadı metinler için güven aracı kılmışlardır. Hadis tarihinde isnada verilen değer, bir zincirin halkası vazifesi gören râvileri tanı(t)mayı gerekli kılmış, hadis ilminin en zengin ve en önemli konusu haline getirmiştir.⁷³ Özellikle hadislerin tedvini ve hadis taliplerinin çoğaldığı hicrî ikinci yüzyıla gelindiğinde râvilerin kimlik bilgileri muhaddisler için vazgeçilmez bir hâl almıştır.⁷⁴ Bu bilgilerden bihaber olanlar, muhaddisler tarafından kınanmış, hadis mecmuasına sahip müelliflerin birçoğu aynı zamanda râvi biyografilerine yönelik eserler telif etmiştir.⁷⁵

---

⁶⁸ Müslim, Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **et-Temyîz**, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Mektebetü'l-Kevser, 1982, s. 188.

⁶⁹ Hâkim, **Ma'rife**, s. 71.

⁷⁰ Umerî, **Buhûs**, s. 171-210.

⁷¹ Eren, Mehmet, **Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, s. 187-271.

⁷² Umerî, **Buhûs**, s. 124.

⁷³ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-fâsil**, s. 320.

⁷⁴ Sıddîkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 254.

⁷⁵ İbnu's-Salâh, Takiyyuddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbn Salâh, **Ma'rifetu envai ulûmi'l-hadîs**, thk. Nureddin Itr, Daru'l-Fikr, 1987, Suriye, s. 330.

Râvilerin tanınması/tanıtılması için gerekli kimlik bilgileri arasında ismi, künyesi, lakabı, nisbesi ve vefat tarihi/tabakası sayılabilir.

El-Kattân	Ebû Saîd	Yahyâ	b. Saîd	Et-Temîmî	ö. 198/813
Lakap	Künye	İsim	Soy	Nisbe	Vefat

Tablo 1.1

Râvilerin tespiti ve tayini için muhaddisler tarafından ortaya konan bu bilgiler, ilk hadis mecmuaları ile birlikte kayıt altına alınmıştır.⁷⁶ Çünkü rivayetlerin sıhhatini sağlamak adına umumî ve hususî anlamda râvi bilgisine sahip olmak, isnat tatbiki için en önemli etkendi ve doğal olarak hadislerin yayılmasıyla gerek sözlü gerekse yazılı olarak kayıt altına alınmıştı.

Kimlik bilgilerini bu denli çeşitli kılan en önemli özelliğin Arapların kavmiyetçi yapısı olduğu söylenebilir. Zira Araplar, bedevî bir hayat yaşayıp bir devlet altında toplanmamalarından dolayı soylarını bir gurur kaynağı kabul etmişler, akrabalık bağları aracılığıyla birbirlerine kenetlenmişlerdir.⁷⁷ Bu vesileyle ismin yanında şan ve şeref vesilesi gördükleri soylarına yaraşacak lakaplar ve künyeleri çok sık kullanmışlardır. Özellikle künye, ilk defa Arap toplumu tarafından kullanılan bir söylem olmuştur.⁷⁸ Bu çeşitlilik, nübüvvetin gelişiyse hadis ilminde birçok yankı uyandırmış; râvi kimlik bilgilerini ayrı ayrı tespit/tayin eden müstakil eserler telif edilmiş, kompleks bir hâl alan râvi ağı içerisinde, yazılış ve/veya okunuştan kaynaklı benzerliklerin önünü alacak disiplinler geliştirilmiştir.⁷⁹

1.3.1. İsimler ve Künyeler

Dünyaya geldikten sonra yapılan ilk adlandırma mahiyetindeki isim⁸⁰ ve daha sonra baba (أب) ve anne (أم) lafızlarıyla başlayıp genellikle en büyük çocuk üzerinden

⁷⁶ el-Lâhim, İbrâhîm b. Abdillâh, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003, s. 192.

⁷⁷ Fayda, Mustafa, "Ensâb", **DİA**, İstanbul, 1995, XI, 244-249.

⁷⁸ Bozkurt, Nebi, "Künye", **DİA**, Ankara, 2002, XXVI, 558-559.

⁷⁹ Umerî, **Buhûs**, s. 131.

⁸⁰ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr el-İfrîkî el-Mısırî, **Lisânu'l-arab**, Dâru's-Sâdır, Beyrût, XIV, 403.

kinayeli söylem olan künye;⁸¹ hadis senedlerinde geçen râvileri tanıtmak için kullanılan başlıca bilgilerdir. İsimler ve künyeler, telif edilen eserlerde “الأسماء والكنى” başlığı içerisinde bir arada zikredilmiştir. Bunun sebebi ise ismiyle meşhur olmuş şahsiyetleri künyeleriyle, künyesiyle meşhur olanları ise ismiyle tanıtmaya amacındır.⁸² Yine temelde râvi kimlik bilgilerinde oluşan karışıklık tehlikesi iki bilgiyi birlikte zikretmeye götürmüştür. Zira şahısların müşterek isimlere sahip olması en tabii durumlardan biridir. Birbiriyle aynı adı taşıyan râvilerin yalnızca bu isimler ile tanıtılması, -rical literatürünün en büyük hedeflerinden biri olan- temyiz mekanizmasını işlevsiz kılar. Yalnız isimler üzerinden yapılan bir sunum varsayılsa; bu kaynağı esas alan bir araştırmacı, aynı kişiyi farklı yerlerde/farklı kişileri aynı yerde kullanabilir. Bu nedenle olsa gerek Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), isimler ve künyeleri birlikte vererek meselenin hareket noktasını bu yanlış ihtimalinden başlatmıştır.⁸³ Netice olarak aynı isme ya da künyeye sahip kişileri birbirinden ayırt etme hedefi, ikisini birbirinin tamamlayıcısı kılmıştır. Özellikle künyeler, ortak babadede adı taşıyanları ayırt etmede oldukça işlevsel hale gelmiş, böylece isimler ile birlikte ayrılmaz bir bütünün parçası olmuştur.

İsimler ve künyeler bilgisinin en temel tezi, râvilerin ayırt edilmesini sağlamaktır. Zira ricâl edebiyatı içerisinde aynı adı ve/veya künyeyi taşıyan pek çok râvi vardır. Bu durumda niteleyici kimlik bilgilerinin açığa kavuşması, şahısların - birbirinden- ayırt edilmesine doğrudan müessir olduğu söylenebilir.⁸⁴ Örneğin Buhârî (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*'de⁸⁵ Habîb b. eş-Şehîd el-Basrî adlı bir râviden bahsederken onun bir rivayetini şu senedle şahit tutar: “Hasan → Abdullah b. Yahyâ → Saîd b. Ebî Eyyûb → Muhammed b. Abdirrahmân → Habîb b. eş-Şehîd Ebî Merzûk.” Ancak tercemesini verdiği Habîb ile şahit olarak getirdiği rivayette yer alan

---

⁸¹ İbrâhîm Mustafâ-Ahmed ez-Zeyyât-Hâmid Abdülkâdir-Muhammed en-Neccâr, **el-Mu'cemü'l-vasîf**, Dâru'd-Davâ, s. 802.

⁸² Şehâvî, **Fethu'l-muğîs**, IV, 211.

⁸³ Hâkim, **Ma'rife**, s.177-182.

⁸⁴ Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. El-İmâm el-Mütevekkil Alellâh İsmâîl es-San'ânî, **Tavzîhu'l-efkâr li me'ânî tenkîhi'l-enzâr**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2011, IV, 291.

⁸⁵ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, Riyad, 2019, III, 215.

Habîb farklı kişilerdir.⁸⁶ Bu farkındalığı sağlayan ise künye bilgisidir. Çünkü terceme sahibi Habîb'in künyesi Ebû Merzûk değil Ebû Muhammed'dir.⁸⁷

İsimler ve künyeler, kimlik bilgilerine dair birçok problemin tahlilinde muhaddisler için kılavuz olmuştur. Söz gelimi, künye bilgisine ve veriliş nedenine hâkim olmak, tedlîs gibi problemlerden sakındırır. Örneğin Muhammed b. Ebî Şemle hakkında yapılan bir tedlîs, künye bilgisi sayesinde ortaya çıkmıştır. Buhârî, *Târîh*'inde Muhammed b. Ebî Şemle⁸⁸ adında bir terceme verdikten sonra Muhammed b. Ömer el-Vâkidi⁸⁹ adında bir terceme daha vermiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) beyanına göre ikisi de aynı kişidir.⁹⁰ Buhârî'yi bu vehme düşüren ise Muhammed'in Şemle adındaki kardeşidir. Zira Ya'kub b. İbrâhim adında bir râvi tedlîs yaparak Muhammed b. Ömer'in babasını, kardeşi Şemle ile künyelemiştir. Bu durumun farkına varmadığı söylenen Buhârî, iki ismin farklı kişilere ait olduğunu düşünerek iki ayrı terceme vermiş ve tefrîk etmiştir.⁹¹

İsim ve künye bilgisine hâkim olmanın bir yararı da süregelen hataların hakikatine vâkıf olmaktır. Örneğin Ebû Yûsuf → Ebû Hanîfe → Mûsâ b. Ebî Âişe → Abdullah b. Şeddâd → Ebû'l-Velîd → Câbir b. Abdillâh tarikiyle gelen "Kim imamın arkasında namaz kılsa, imamın kıraati onun da kıraatidir" hadisinde Abdullâh b. Şeddâd ve Ebû'l-Velîd aynı kişidir. Ebû'l-Velîd, Abdullâh'ın künyesidir. Muhaddislerin isim ve künye bilgisine olan vukufiyeti sayesinde bu gibi hatalar tevarüs etmeden fark edilmiştir.⁹² Bunun dışında hadis senedlerinde kimlik bilgilerini ayıran "عن" ifadesinin gözden kaçması durumunda oluşacak hatayı yine isim ve künye bilgisi giderir. Örneğin Müslim (ö. 261/875), Ahmed b. Alî → Ebû Mâ'mer → Ebû Üsâme Hammâd b. es-Sâib senediyle aktardığı bir hadiste, Ebû Üsâme ve Hammâd b. es-Sâib arasında olması gereken "عن" ifadesinde vehme düşmüştür.⁹³ Zira Ebû

⁸⁶ Hatîb, Ebu Bekir Ahmed b. Alî el-Hatîb, *el-Muvazzih li evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1985, I, 85.

⁸⁷ Mizzî, Cemâlüddin Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992, V, 378.

⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 391.

⁸⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 501.

⁹⁰ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 27; İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebî'l-Ferec Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Telkîhu fuhûmi ehli'l-eser*, Dâru'l-Erkam, Beyrut, 1997, s. 393.

⁹¹ Konu hakkında diğer örnekler için bkz.: el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 188-189.

⁹² Hâkim, *Ma'rife*, s. 177-178.

⁹³ Hatîb, *el-Muvazzih*, II, 410.

Üsâme'nin ismi Hammâd b. Üsâme'dir.⁹⁴ Hadisi rivayet ettiği –‘عن’ ifadesinden sonra gelmesi gereken- hocası ise Ebû'n-Nadr Muhammed b. es-Sâib'tir.⁹⁵

İsim ve künye bilgisine hâkim olmanın en büyük faydalarından biri de tashîf-tahrîf ve mu'telif-muhtelif gibi kelime bazlı hataların önlenmesidir.⁹⁶ Örneğin Sumeyt b. Aclân ve Şumeyt b. Aclân adında iki kişinin olduğunu söyleyen Buhârî,⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî tarafından iki konuda eleştirilmiştir. İlki; birbirinden ayırdığı iki ismin aslında aynı kişi olmasıdır.⁹⁸ İkincisi ise isimde yaptığı tashiftir. Zira râvinin ismi “Şumeyt” şeklindedir. “Sumeyt” ise noktalama hatasıdır.⁹⁹

Ricâl edebiyatında diğer kimlik bilgileriyle bağlantılı ya da müstakilen incelenen isimler ve künyeler, hadis usûlü eserleriyle tasnif edilmiş ve metodolojik bir hâl almıştır. Usûl alimleri tarafından birden fazla kişiye delalet ettiği zannından yahut tedlîs ile râvilerin çarpıtılmasından koruyan, öğrenilmesi gerekli bir disiplin olarak değerlendirilen isimler ve künyeler,¹⁰⁰ özellikle İbnü's-Salâh tarafından yapılan çıkarımlarla kategorize edilmiştir.¹⁰¹ Bu çıkarımlara göre isimler ve künyeler birkaç kısma ayrılır:¹⁰²

- **Künyesiyle adlandırılanlar:** İkiye ayrılır: Birincisi; künyesiyle adlandırılmasının yanı sıra ayrı bir künyeye sahip olanlardır. Hz. Peygamber'in zekât memurlarından Ebu Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm (ö. 53/673) bu kısma örnektir. İsmi Ebû Bekr, künyesi Ebû Muhammed'dir.¹⁰³ İkincisi; adlandırıldığı künyesinden başka künyesi olmayanlardır. Ebû Hasîn b. Yahyâ

⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, III, 132.

⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, VII, 270.

⁹⁶ Konu hakkında birçok örnek için bkz.: San'ânî, **Tavzîhu'l-efkâr** IV, 290.

⁹⁷ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, V, 320, 440.

⁹⁸ Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, **el-Mu'telif ve'l-muhtelif**, Dâru Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1986, III, 1247; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Hâtim er-Râzî, **Beyânu hatâi'l-Buhârî fi Târîhih** thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, I, 44.

⁹⁹ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 121.

¹⁰⁰ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-fâsil**, s. 302; Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, IV, 211; Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, **İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik**, Mektebetü'l-İmân, Medine, 1987, II, 651; Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Suyûtî, **Tedribu'r-râvi fi şerhi takrîbi'n-nevevî**, Daru Tayyibe, II, 746.

¹⁰¹ İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 330.

¹⁰² Daha geniş bir taksim için bkz.: San'ânî, **Tavzîhu'l-efkâr** IV, 291-295.

¹⁰³ İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, V, 164; Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, **el-Müntekâ fi serdi'l-künâ**, el-Meclisu'l-İlmiyye, 1987, I, 127; İsimleşmiş künyesinden başka künyesi olmadığı da söylenmiştir. Bkz.; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 330.

b. Süleymân er-Râzî bu kısma örnektir. Ebû Hâtim er-Râzî'nin kendisine yönelttiği "ismin var mı?" sorusuna "Hayır, ismim ve künyem birdir" diyerek yanıtlamıştır.¹⁰⁴

- **Künyeleriyle bilinen ancak isimleri bilinmeyen, sahip olduğu künyesinin de ismi mi yoksa künyesi mi olduğu bilinmeyenler:** İstanbul kuşatmasında vefat edip oraya defnedilen sahabeden Ebû Şeybe el-Hudrî (ö. 74/693) bu kısma örnektir.¹⁰⁵
- **Künyesiyle lakaplanan aynı zamanda ismi ve künyesi olanlar:** Hz. Ali bu kısmın en net örneğidir. Hz. Peygamber tarafından Ebû Turâb (toprağın babası) ile lakaplandırılmıştır. Künyesi Ebû'l-Hasen'dir.¹⁰⁶
- **İki veya daha fazla künyeye sahip olanlar:** Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc (ö. 150/767) bu kısma örnektir. Ebû'l-Velîd ve Ebû Hâlid olmak üzere iki künyeye sahiptir.¹⁰⁷
- **İsmi bilinen ama künyesi hakkında ihtilaf olanlar:** Suffe ehlinde Ukbe b. Âmir el-Cühenî (ö. 58/678) bu kısma örnektir. En meşhurunun Ebû Hammâd olduğu yedi farklı künyeye sahiptir.¹⁰⁸
- **Künyesi bilinen ama ismi hakkında ihtilaf olanlar:** Ebû Hureyre ed-Devî (ö. 58/678) bu kısmın en bariz örneğidir. Öyle ki yaklaşık yirmi isim dile getiren İbn Abdilber en-Nemerî (ö. 463/1071), cahiliye dönemi de dahil hiç kimsenin isminde bu kadar ihtilaf edilmediğini söylemiştir.¹⁰⁹
- **Hem isminde hem de künyesinde ihtilaf olanlar:** Örneklerinin az olduğu beyan edilen kısma Hz. Peygamber tarafından lakaplanan hizmetkârı Sefîne (ö.

¹⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, IX, 350.

¹⁰⁵ Müslim, Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **el-Kunâ ve'l-esmâ**, thk. Abdurrahim el-Kaşkarî, **İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî**, 1984, I, 420

¹⁰⁶ ed-Dûlâbî, Ebu Bîşr Muhammed b. Ahmed el-Ensârî ed-Dûlâbî, **el-Kunâ ve'l-esmâ**, Dâr İbn Hazm, Beyrut, 2000, I, 21

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, **el-Esâmî ve'l-künâ**, Mektebetü Dâri'l-Aksâ, Kuveyt, 1985, s. 86

¹⁰⁸ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, **Takrîbu't-Tehzîb**, Dâru'r-Reşid, thk. Muhammed Avvame, Suriye, 1986, s. 395

¹⁰⁹ İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilber en-Nemerî, **el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2012, s. 850

80/699) örnektir. İsmi'nin Mihran, Umeyr yahut Sâlih olduğu; künyesinin ise Ebû Abdurrahman veya Ebû'l-Bahterî olduğu söylenmiştir.¹¹⁰

- **İsminde ve künyesinde ihtilaf olmayan ve her ikisiyle de tanınanlar:** Takipçilerinin günümüze kadar devam ettiği büyük mezhep imamı Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit (ö. 150/767) bu kısma örnektir. Öyle ki Zehebî (ö. 748/1348), onun zikredilmeyi gerektirmeyecek kadar tanınan biri olduğunu beyan etmektedir.¹¹¹
- **Künyesiyle meşhur olmakla birlikte ilim ehli tarafından isimleri de bilinen kimseler:** Ebû Müslim el-Havlânî (ö. 62/681-82) bu kısma örnektir. İsmi Abdullah b. Süveb'dir.¹¹²

1.3.2. Lakaplar

Râvilerin kimlik bilgilerini oluşturan niteliklerden biri de lakaplardır. Lakap, kişileri övmek veya yermek için yahut sadece onda bulunan bir hususiyeti belirtmek için takılan tanıtıcı isimdir.¹¹³ “En-nebez” (النَّبَز), “En-nezeb” (النَّزِب) ve “El-kızb” (القُزْب) kelimeleriyle de ifade edilen¹¹⁴ lakapların, isimler ve künyeler yanında tanıtıcı nitelik olarak kullanılması oldukça eski tarihlere dayanır. Geçmiş peygamberlerde¹¹⁵ dahi görülen bu nitelik, özellikle İslamiyet öncesi cahiliye döneminde methiye/hiciv vasıtası olarak sıkça kullanılmıştır. Öyle ki yalnızca insanlar için değil, hayvanlar ve bazı özel eşyalar için de kullanılmıştır.¹¹⁶ Kişinin fiziksel durumu, dini, yaşam biçimi, yetenekleri ve mizacı, hareketleri ve alışkanlıkları, zevkleri ve nefretleri, birine olan

¹¹⁰ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 334

¹¹¹ Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1963, I, 2

¹¹² İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilber en-Nemerî, **Esmâu'l-ma'rûfine bi'l-kunâ min hameleti'l-İlm mimmen iştehera bi kunyetihi ve lem yüzker fi ekseri esânîdi'l-hadîs bi ismihi mine't-tâbiîn ve men ba'dehum**, Dâr İbn Teymiyye, Riyad, 1985, II, 699

¹¹³ Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, IV, 207; Aydınlı, Abdullah, **Hadis İstihlâları Sözlüğü**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 172

¹¹⁴ İbn Manzur, **Lisânu'l-Arab**, I, 671, 755; İbrâhîm Mustafâ vd., **el-Mu'cemü'l-vasîf**, II, 897

¹¹⁵ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, **Nüzhetü'l-elbâb fi'l-ekâb**, Mektebetü'r-Rüşd, 1989, I, 44

¹¹⁶ Uylaş, Sait, “**Arap Şairlerinde Lakap Geleneği**”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık, 2015, sy. 55, s. 12

benzerliği veya hayranlığı, mesleği, sanatı ve daha birçok husus lakapların verilme nedeni olarak sayılabilir.¹¹⁷ Doğal bir süreç içerisinde olduğu görülen lakapların verilme zamanı, mekânı, şekli ve nedeni muayyen kurallara bağlı değildir. Hatta künye ve nisbe şeklinde kullanılan lakaplar bile olmuştur.¹¹⁸ Lakapların bu gelişigüzel kullanımını yanında üstlenilen görev veya statüye bağlı olarak resmî bir hiyerarşi ifade eden ıstılâhî kullanımı da olmuştur. Bilhassa devletin yönetim kademelerine ait bazı mevkiler için özel lakaplar tertip edilmiştir. Özellikle Abbasî döneminde görülen - Allah lafzı içerikli- resmî lakap kullanımları sonraki yönetimlerde de var olmuş, özellikle Selçuklular döneminde sıkça kullanılmıştır.¹¹⁹

Şahısları takdir etme ya da tahkir etme, lakap kullanımında amaç edinilen en önemli faktörlerdendir.¹²⁰ Bunun dışında yalnızca şahsı takdim amacıyla övme ya da yerme içermeyen kullanımlar da olmuştur. Örneğin çarpık bacaklı anlamındaki ‘ahnef’ lakabı, hafif sakallı anlamındaki ‘zibrikan’ lakabı ve kısa boylu anlamına gelen ‘habenneke’ lakabı gibi birçok kullanım bir yergi ifadesi olarak değil, ayırt edici bir nitelik olarak kullanılmıştır.¹²¹

Lakap bilgisi, toplum içerisinde aynı isim ve künyeye sahip kişilerin ayırt edilmesinde oldukça mühim bir konuma sahiptir. Bu vesileyle hoşlanılmayan lakapların dahi kullanılabilceğini savunan alimler, kişilerin tanınabilmesinin esas olduğunu ve bu şekilde bir nitelimenin gıybet olmayacağını söylemişlerdir.¹²² Buhârî'nin “insanların zikredilmesi caiz olan nitelikler” başlığını değerlendiren İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) şöyle söyler: “Buhârî bu başlık ile ‘şahısların kim olduğunu beyan etme ve başkalarından onu ayırma maksadıyla yapılıyorsa caizdir, eğer onun eksik bir yanını ortaya koymak için yapılıyorsa caiz değildir.’ demek

¹¹⁷ Kartal, Alparslan, “**Hadis İliminde Elkâb Edebiyatı'nın Doğuşu ve Gelişimi**”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 2021, c. 8, sy. 2, s. 255

¹¹⁸ Hatîb, Ebu Bekir Ahmed b. Ali, **el-Müttefik ve'l-müfterik**, Dârü'l-Kâdirî, Dımeşk, 1997, I, 253

¹¹⁹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Mağribî, **Kitâbü'l-iber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-arab ve'l-acem ve'l-berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultânî'l-ekber**; Dâru'-Fikr, Beyrut, 1981, I, 282-286; Resmî devlet lakapları ve anlamları için bkz.: el-Bâşâ, Hasan, **el-Elkâbu'l-islâmiyye fî't-târîh ve'l-vesâik ve'l-âsâr**, Dâru'l-Fenniyye, Kahire, 1989, 92-117

¹²⁰ Münâvî, Zeynüddîn Muhammed b. Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn el-Haddâdî, **et-Tevkîf 'ale mühimmâti't-te'ârif**, Âlemü'l-Kütüb, Kahire, 1990, s. 291

¹²¹ Hammad, Muhammed el-Ensârî, **Fethu'l-vehhâb fi men iştehera mine'l-muhaddisîne bi'l-alkâb**, Müessesetü'r-Risâle, 1985, s. 7

¹²² Hatîb, **el-Câmi**, II, 74; Suyûtî, **Tedribu'r-râvi**, II, 780-781

istemiştir. Nitekim bazı hadislerde, Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) yanına gelen bir kadının kısa boylu oluşunu eliyle işaret etmesi üzerine Hz. Peygamber 'Gıybetini yaptın' buyurmuştur. Çünkü Hz. Âişe, bu işareti kadının kim olduğunu tarif için değil, noksan bir özelliğini haber vermek için yapmıştır. Bu sebeple Allah Resulü Hz. Âişe'nin sözünü gıybet olarak değerlendirmiştir."¹²³

Râvi kimlik bilgisi bağlamında lakaplar, muhaddisler için oldukça önemli bir konuma sahiptir. Zira hadis senedlerinde birçok kişi, ismi ya da künyesi yerine lakabıyla zikredilmiştir. Râvileri, kimlik bilgilerini kullanarak tespit ve tayini hedefleyen ricâl alimleri de lakapları zikretmeye özen göstermiş, gerekli yerlerde lakabıyla meşhur simaları, diğer kimlik bilgileriyle bir araya getiren müstakil eserler kaleme almışlardır.¹²⁴

Râvi kimlik bilgilerinin bir parçası olan lakaplar, özellikle hadis ilmi açısından şahısların ayırt edilmesinde büyük pay sahibidir. Zira aynı isim ve/veya künyeye sahip kişilerin lakabını zikretmekle yahut yalnız lakabıyla tanınan simaların diğer kimlik bilgilerini zikretmekle ayırt edilmesini sağlar. Muhaddisler özellikle lakap bilgisinin, şahısları ayırt etmede en etkili yol olduğunu söylemiştir. Örneğin Osman b. Sa'îd ed-Dârimî (ö. 280/894) hocası Yahyâ b. Maîn'e Ebû İsmâil (İbrâhîm b. Süleymân)'ın durumunu sormuş sonra da "Müeddîb lakaplı Ebû İsmâil'i kastediyorum" diyerek kimi kastettiğini açıklamıştır.¹²⁵

Sonuç olarak râvi kimlik bilgileri açısından lakapları önemli kılan üç yön olduğu söylenebilir:

1- Râvileri lakaplarıyla bilmek, onları hem ayırt etmede hem de tespit etmede önemli bir etkidir. Hatta lakapların hadis usûlü eserlerinde konu başlığı olması buna

---

¹²³ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, **Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Dâru'l-Mâ'rife, 1959, Beyrut, X, 469

¹²⁴ Söz konusu eserler için bkz.: Becâbîr, Muhammed b. Ahmed b. Ali, "**el-Elkâb inde'l-muhaddisîn**", Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Dergisi, sy. 48, Aralık, 2009, 18-21; Kartal, Alparslan, "**Hadis İlminde Elkâb Edebiyatı'nın Doğuşu ve Gelişimi**", s. 264-271; Eren, Mehmet, **Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, s. 150-158

¹²⁵ İbn Maîn, Ebû Zekerriyya Yahya b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, **Târihu İbn Maîn**, rvy. Osman ed-Dârimî, Dâru'l-Me'mûn, Dımeşk, s. 241

matuftur. İbnü's-Salâh (ö. 643/1245),¹²⁶ Nevevî (ö. 676/1277), Irâkî (ö. 806/1404),¹²⁷ Sehâvî (ö. 902/1497),¹²⁸ ve Süyûtî (ö. 911/1505)¹²⁹ gibi alimler, lakapların bilinmesi gerektiğini, zira bir yerde ismiyle geçerken başka yerde lakabıyla geçen kişinin -lakap bilgisine sahip olunmaması durumunda- farklı şahıslar zannedileceğini söylemiştir. Bu hususta önde gelen muhaddislerin dahi yanıldığına ise şu örnek verilir; Alî b. el-Medîni, Rib'î b. Hirâş (ö. 101/719) ve İbn Adî (ö. 365/976), Abdullâh b. Ebî Sâlih ve Abbâd b. Ebî Sâlih'in farklı kişiler olduğunu zannetmiştir. Halbuki Abbâd, Abdullah b. Ebî Sâlih'in lakabıdır.¹³⁰

2- Lakap bilgisini önemli kılan taraflardan biri de veriliş sebepleri ve kullanım amaçlarıdır. Zira lakapların, hakikati ifade edip etmediği ancak veriliş sebeplerinin bilinmesiyle ortaya çıkar. Bu verilerin sağlanması, râvinin kimlik bilgilerinden kaynaklı hatalara engel olmada oldukça önemli bir konumdadır. Zira çoğu lakabın zahiri, gerçeğin tam tersini bildirir yahut vakıa ile uyuştugu hâlde ifade ettiği anlam maksut değildir. Bu tutum üzere olan lakaplar şöyle sıralanabilir:

a- Bazı lakaplar, cerh ifade ettiği hâlde durum tam aksidir. 'Zayıf' lakabıyla bilinen Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed et-Tarsûsî aslında sika bir râvidir. Zayıf bedenli olduğu yahut çok ibadet ettiği için bu lakap verilmiştir.¹³¹ Yine 'Dâl' (sapkın) lakabıyla bilinen Muâviye b. Abdilkerîm aslında sika bir râvidir. Mekke yolunda kaybolduğu için bu lakap verilmiştir.¹³²

b- Bazı lakaplar, ta'dil ifade ettiği hâlde durum tam aksidir. 'Sadûk' (doğru sözlü) lakabıyla bilinen Yunus el-Kezûb zayıf bir râvidir. Babası tarafından ironi maksadıyla söylenmiştir.¹³³

¹²⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s.338

¹²⁷ el-İrâkî, Ebû'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *Şerhü't-Tefsira ve't-tezkira*, Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2002, Lübnan, II, 213

¹²⁸ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 220

¹²⁹ Süyûtî, *Tedrîbu'r-râvi*, II, 780

¹³⁰ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 135.

¹³¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 19

¹³² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 214

¹³³ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, VIII, 526-527

c- Bazı lakaplar, gerçeği yansıtmadığı gibi cerh-ta'dîl açısından bir getirisi de yoktur. 'Zencî' (siyahi) lakabıyla bilinen İmam Şâfî'nin ilk hocası Müslim b. Hâlid sarışındır.¹³⁴

d- Bazı lakaplar, ifade ettiği mana hakikati yansıtsa da veriliş sebebi akla gelenden farklıdır. 'Kavî' (güçlü) lakabıyla bilinen Hasan b. Yezîd b. Ferrûh sika bir râvidir. Bu lakabı hadis rivayetindeki sağlamlığından değil, ibadetlere olan azminden dolayı almıştır.¹³⁵

3- Lakap bilgisini önemli kılan vecihlerden biri de işaret ettiği tarihî bazı verilerdir. Lakaplar, râvilerin kimlerden hadis işittiğine, kimlerle bağ kurduğuna, hangi zaman aralığında yaşadığına, nerelere gittiğine, hangi ilimlerde mahir olduğuna, hangi mezhebe tabi olduğuna veya elde ettiği ilmî rütbelere varıncaya kadar birçok bilgi içerir. Örneğin "Dâr Ümmi Seleme" (دار أم سلمة) lakabıyla bilinen Ahmed b. Humeyd, Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) rivayet ettiği hadislerle çokça ilgilendiği için bu lakabı almıştır.¹³⁶ "Hanfeş" (حَنْفَش) lakabıyla bilinen Muhammed b. Hamd, önce Hanbelî sonra Hanefî ve en son Şafî mezhebine girdiği için üç mezhebe rumuzlu bu lakabı kullanmıştır.¹³⁷ "et-Tarâifî" (الطَّرَائِفِي) lakabıyla bilinen Osmân b. Abdirrahmân, tarafu'l-hadîs ile çok fazla ilgilendiği için bu lakabı almıştır.¹³⁸

1.3.3. Nisbeler

Bir kimlik bilgisi olarak nisbe; kabile, aile, rehber niteliğindeki şahsa veya kavme; köy, kasaba, şehir, bölge gibi bir yere; din, mezhep, tarikat gibi inanç ve dinî pratiğe ait yapılara; bir sanat, meslek veya ilim dalına ve herhangi bir kitaba, sınıfa ya da topluluğa mensubiyeti ifade etmek üzere kullanılan isimlerdir.¹³⁹ Kimlik bilgileri arasında oldukça işlevsel bir konuma sahip nisbeler, genellikle ismin sonuna "yâ-yı" harflerinin getirilmesi suretiyle olur.¹⁴⁰ "Neseb" ve "İzâfe" adıyla da anılan nisbeler,

¹³⁴ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 222

¹³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 327

¹³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 242

¹³⁷ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, *Tebîrü'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, II, 541

¹³⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIX, 428

¹³⁹ Topgül, Muhammed Enes "Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerinde Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", s. 3

¹⁴⁰ Avcı, Casim, "Nisbe", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, s. 142

Araplar tarafından hem Câhiliye hem de İslâmiyet döneminde sıkça kullanılan bir nitelik olmuştur. Kendilerini esirgeyecek bir devlet bünyesinde yaşamayan Arap kabileleri, bir araya geldikleri andan itibaren soy bağlarına sıkı sıkıya sarılmış, kabile fertleri için nesep bilgisini muhafaza etmek şan ve şeref vasıtası olmuştur.¹⁴¹ Kıyas kabilinden bugünkü vatana ve bayrağa olan sevdâ, onların neseplerine olan bağlılıkla temsil edilebilir. Özellikle Câhiliye döneminde nesep bilgisi bir ‘asabiyet’ anlayışı halini almış, kabile fertleri bu konuda oldukça tutucu bir tavır sergileyerek yanlışlıkla doğrusuyla soy fanatiği olmuşlardır.¹⁴² Hatta nesep bilgisini hoş karşılamayanların soyunu, Araplık dışında bir damar taşımakla yaftalamışlardır.¹⁴³ Şairler de soy methiyesine şiirleriyle çığırtkanlık yapmış, nesep ilminin önem kazanmasında rol oynamışlardır. Netice olarak yaratılışı ve yaşadığı sosyokültürel çevre gereği Araplar, nesle ve nesebe fevkalade değer vermişler, atalarının şan ve şöhretiyle, nesillerinin devamlılığıyla övünmüşlerdir. Bunun tabî bir sonucu olarak da soy bilgisinde uzmanlaşmış ve nesep silsileleriyle ilgilenmişlerdir.¹⁴⁴

Nesep bilgisi, İslâmiyetin gelişinden sonra da değerini ve işlerliğini sürdürmüş ancak ırkçılık ve taassup tortularından arındırılmıştır.¹⁴⁵ Şehir planlamasından ordu düzenine varıncaya kadar birçok hususta yine nesep bağı gözetilmiş, bunun beraberinde İslâmiyetin verdiği ölçülerin dışına da çıkılmamıştır.¹⁴⁶ Aynı zamanda nesep bilgisinin faydalı tarafları Hz. Peygamber tarafından “*Sıla-i rahim yapmanızı sağlayacak ölçüde neseplerinizi öğreniniz.*”¹⁴⁷ sözüyle de övülmüştür.¹⁴⁸ Sahâbe nesli

---

¹⁴¹ İbn Haldûn, ‘İber, I, 162

¹⁴²Nitekim Düreyd b. Simme’nin (ö. 9/630): “Ben ancak Gaziyeliyim eğer o sapıtırsa ben de sapıtırım. O doğru yola girerse ben de girerim” sözü, bireyin iradesinin tamamen soy sevdasında eridiğini göstermektedir. Bkz.: Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl, **Cemheretü’l-Emsâl**, Dâru’l-Fikr, Beyrut, I, 195

¹⁴³ El-Muğîrî, Abdurrahmân b. Hamd b. Zeyd el-Lâmî, **el-Müntehab fi zikri kabâili’l-arab**, Mektebetü Ulûmi’n-Neseb, 1985, s. 74

¹⁴⁴ Önkâl, Ahmet, “**Araplarda Ensab İlmi ve İslam Tarihi Açısından Önemi**”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1990, c. 3, sy. 3, s. 123

¹⁴⁵ Müslim, “Cenâiz”, 29

¹⁴⁶ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, **Kitâbu’n-neseb**, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru’l-Fikr, 1989, s. 71 (muhakkikin girişi)

¹⁴⁷ Tirmizî, “Birr”, 4; Ayrıca bkz.: Hâkim, **Ma’rife**, s. 168-177

¹⁴⁸ İbn Hazm, nesep bilgisinin kaynaşma vasıtası olarak Allah tarafından verilen yüce bir ilim olduğu ve hatta bazı konularda bilinmesinin farz olduğu kanaatindedir. Bkz.: İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Kurtubî, **Cemheretü ensâbi’l-arab**, Dâru’l-Me’ârif, Mısır, 1962, s. 2

arasında da atalarının yaptığı hayırlı işleri, nesebi için bir iftihar olarak görenler olmuştur.¹⁴⁹

Nesep bilgisinin ekseriyetle şifâhî, bazen de yazılı hâlde olduğu Câhiliye devri ve sahabe neslinden sonra kabile ve nesep bağları etrafında farklı gelişmeler olmuştur. Hz. Ömer döneminde yapılan fetihler vasıtasıyla elde edilen gelirlerin bütün Müslümanlara ulaşması için teşkilatlar (divanlar) kurulmuş; Hz. Peygamber'in mensup olduğu Haşimoğulları kabilesinden başlanarak tüm kabileler nesep bilgisi esas alınarak kaydedilmiştir.¹⁵⁰

Nisbeler, câhiliye devrinde ve İslâmın ilk dönemlerinde ekseriyetle ailevî veya kabilevî bağlar üzerinden ilerlemiştir. Fetihlerle genişleyen İslâm toprakları bu bağların daha esnek bir yapı kazanarak kabileye dayalı nisbelerin mahallî/bölgesel nisbelere dönüşmesini sağlamıştır.¹⁵¹ Zira soy kütüğüne vâkıf olmaya dayanan nesep/kabile bilgisi her yerde aynı (z)enginlik içerisinde değildi. Kabile/Aile seçercesine dayalı nisbelerden müteşekkil eserlerin sahâbe tabakasıyla sınırlı kalması da bu uygulamanın terk edildiğine -belki de terk edilmek zorunda kalındığına- şahitlik etmektedir.¹⁵²

Nisbelerin genişleyen kullanım alanı, kabilelerden bölgelere/şehirlere intikaliyle de kalmamıştır. Din, mezhep, tarikat gibi dinî yapılara; bir sanat, meslek ya da ilim dalına yahut herhangi bir kitaba, şahsa ve topluluğa olan mensubiyeti ifade etmek için kullanılmış ve bu şekilde tanımlanmıştır.¹⁵³ Nitekim “Himyerî,” “Esedî” gibi kabilelere; “Buhârî,” “Bağdâdî” gibi şehirlere; “Mağribî,” “Hicâzî” gibi bölgelere; “Yahudi,” “Nasrânî” gibi dinlere; “Nakşibendî,” “Kâdirî” gibi tarikatlara; “Attâr,”

---

¹⁴⁹ İbn Abdürabbih'in kaydettiğine göre Evs ve Hazrec arasında cereyan eden olay şöyledir: “Birgün Evs ve Hazrec karşılıklı övünmeye giriştiler. Evsliler ‘Vefatında meleklerin yıkadığı Hanzala er-Râhib bizdendir. Arı sürüsünün cesedini koruduğu Âsım b. Sâbit bizdendir. Şahitliği iki kişi kabul edilen (zû’ş-şehâdeteyn) Huzeyme b. Sâbit bizdendir. Vefatıyla arşın sallandığı S’âd b. Muâz bizdendir.’ sözleriyle iftihar etti. Hazrecliler de ‘Hz. Peygamber zamanında Kur’ân’ı en iyi bilen Zeyd b. Sâbit, Ebû Zeyd, Muâz b. Cebel ve “Seyyidü’l-kurrâ” olan Übeyy b. Kâ’b bizdendir. Aynı zamanda şiirinde bizzat Allah’ın Rûhulkuds ile desteklediği Hassân b. Sâbit de bizdendir.’ sözleriyle iftihar etti.” Bkz.: İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih el-Kurtubî, **el-İkdu’l-ferîd**, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1984, III, 285.

¹⁵⁰ Fayda, Mustafa, “**Ensâb**”, XI, 244-249.

¹⁵¹ Suyûtî, **Tedrîbu’r-râvi**, II, 913.

¹⁵² İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadîs**, s. 672; Eren, Mehmet, **Hadis İlminde Rical Bilgisi**, s. 53-54.

¹⁵³ Sehâvî, **Fethu’l-muğîs**, IV, 294; Suyûtî, **Tedrîbu’r-râvi**, II, 850.

“Hayyât” gibi mesleklere; “Minhâcî,” “Kâfiyecî” gibi kitaba yönelik nisbelere sıklıkla rastlanmıştır.

Râvi kimlik bilgisi bağlamında nisbeler, muhaddisler için oldukça önemli bir konuma sahiptir. Hadis ricâlini inceleyen kitaplarda bir kimlik bilgisi olarak kullanılan nisbe, temellerini Arap örfünde var olan nesep bilgisinden aldığı söylenebilir. Zira neseplerini bir gurur kaynağı olarak görmeleri aynı zamanda -hadis ilmi için- ileriye dönük sağlam bir silsile pratiği sunmuş; ricâl kitaplarının en önemli unsuru olan temyiz ilkesinde nisbelerin kullanımını sağlamıştır. Zira nisbelerin râvi kimlik bilgisi olarak birincil işlevi, karışıklığı önleyerek temyiz etmektir.¹⁵⁴ Örneğin Osman b. Sa’îd ed-Dârimî hocası Yahyâ b. Maîn’e Hattâb (b. Kâsım)’ın durumunu sormuş, sonra da “Harranlı Hattâb’ı kastediyorum” diyerek kimi kastettiğini açıklamıştır.¹⁵⁵ Râvilerin nisbelerini ele alan hadis usûlü kitapları da nisbelerin tanınırlığı sağladığı ve benzerlikten doğan/doğacak karışıklığı önlediği üzerinde hemfikirdir.¹⁵⁶

Râvi nisbelerinin yazılışını, okunuşunu, anlamını, veriliş nedenini velhasıl içyüzünü bilmenin ilgili problemleri çözmeye sağlayacağı faydalar şöyle sıralanabilir:¹⁵⁷

1- Bu konudaki bilgimiz aracılığıyla isimleri, künyeleri veya lakapları aynı olan râvileri birbirinden ayırabiliriz. Örneğin Hakem b. Uteybe adlı iki râvi bazı muhaddisler tarafından karıştırılmıştır.¹⁵⁸ Hakem’lerden birinin “İclî” nisbesine, diğerrinin ise “Kindî” nisbesine sahip olmasıyla problem çözülmüştür.¹⁵⁹

Bundan başka aynı râvinin aslında aynı mıntıkaya delalet eden farklı nisbeleri de bu sayede fark edilebilir.¹⁶⁰ Makro nisbelerin aynı zamanda mikro nisbeleri de içermesinde görülen bu karışıklık, nisbe ilminin öğretileri yoluyla hem meydana gelmesi muhtemel problemi önler hem de genel bölgeye/ırka nisbetiyle

¹⁵⁴ Sehâvî, **Fethu’l-muğîs**, IV, 294.

¹⁵⁵ İbn Maîn, **Târihu İbn Maîn**, rvy. Osman ed-Dârimî, s. 104; Benzer örnekler için bkz.: s. 66, 68.

¹⁵⁶ Sehâvî, **Fethu’l-muğîs**, IV, 294; Suyûtî, **Tedrîbu’r-râvi**, II, 850.

¹⁵⁷ Bu konuda Muhammed Enes Topgöl’ün farklı bir bakış açısı sunan “Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerinde Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler” adlı makalesi incelenebilir.

¹⁵⁸ Buhârî, **et-Târihu’l-kebîr**, III, 238-239; İbn Hacer, **Tehzîbu’t-Tehzîb**, II, 435.

¹⁵⁹ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 92.

¹⁶⁰ Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, **Tehzîbu’l-esmâ ve’l-lügât**, Dâru Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, I, 13-14; Sehâvî, **Fethu’l-muğîs**, IV, 401.

tanınmayanların daha özel nisbeleriyle tanınabilme imkânı sunar.¹⁶¹ Örneğin Buhârî, Muhammed b. Yezîd er-Rahbî ve Muhammed b. Yezîd ed-Dımeşkî adında iki farklı râvi zikretmiştir.¹⁶² Hatîb el-Bağdâdî ise Buhârî'nin bu konuda vehmettiğini aslında bu kimlik bilgilerinin tek bir kişiye ait olduğunu söylemiştir.¹⁶³ Burada nisbe farklılığının aslında makro-mikro yapıdan kaynaklandığı söylenebilir. Zira “Rahbî” nisbesi Dımaşk mıntıkasında bulunan ve Tatar istilasını sırasında harap olan Rahbe isimli bir köye dayanmaktadır.¹⁶⁴ Yani aslında “Dımaşkî” nisbesi de “Rahbî” nisbesi de aynı civar için kullanılan geniş-dar nisbelerdir.¹⁶⁵ Râvi kimlik bilgilerinde sıkça görülen bu durum, nisbelerin kullanım amacına uygun bir tutum olarak yorumlanmalıdır. Zira râvilerin tayin ve tespitini hedefleyen nesep bilgisi, onların en üst kümeden en alt kümeğe varıncaya kadar tanınabilme imkânı sunan -birden fazla- nisbenin kullanılmasını gerekli kılmıştır.

2- İsimleri, künyeleri yahut lakapları aynı olmakla birlikte nisbelerinin yazılışı aynı, okunuşu farklı olduğu için karıştırılan râvileri ayırt edebiliriz.¹⁶⁶ Muhammed b. Abdullah el-Muharrimî ile Muhammed b. Abdullah el-Mahremî bu konuya örnektir. Her iki nisbenin de yazılışı aynı (المحرمي) okunuşu ise farklıdır. İlki Bağdat'ta bir mahalle olan Muharrim'e, ikincisi ise sahâbî olan Mahreme b. Nevfel'e nispet edilmiştir.¹⁶⁷ Ebû Amr eş-Şeybânî ve Ebû Amr es-Seybânî de bu hususta örneklik teşkil eder. İlki Himyer mıntıkasında yer alan ‘Seybân’ adlı bir vadiye,¹⁶⁸ ikincisi ise Adnânîler'e dayanan ‘Şeybân’ kabilesine¹⁶⁹ nispet edilir.

¹⁶¹ Sahâbe literatüründe nesep/kabile bilgisinin kullanım faydaları için bkz.: Kuzudişli, Bekir, “Sahâbe Literatüründe Sebeb-i İrâd Kullanımı Tespitler-Teklifler”, *Sahâbe Literatürü Araştırmaları*, Ed. Seyit Ali Güşen, İFAV Yay., İstanbul, 2022, s. 94

¹⁶² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 646-647.

¹⁶³ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 51.

¹⁶⁴ İbn Nâsirüddîn, Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Kaysî, *Tavzîhü'l-müştebih fî zabtı esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, IV, 160.

¹⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VIII, 127.

¹⁶⁶ Nisbelerdeki yazılış-okunuş benzerliği, hadis usûlünde “Müştebih” veya “Müteşâbih” olarak bilinen konunun bir içeriğidir.

¹⁶⁷ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, XII, 131.

¹⁶⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 332.

¹⁶⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 198.

3- Senedlerdeki tedlis yahut irsâl-i hafî gibi kasıt içeren problemlerin tespitini de sağlayabiliriz.¹⁷⁰ Söz gelimi, bir bölgeye ya da hocaya nispet edilen şahısların herhangi bir şekilde o bölgeye gittiği ya da o hocayla görüştüğü bilinmiyorsa ve icazet yoluyla bir rivâyeti de söz konusu değilse oraya/ona nispet edilmesi olağan dışındır.¹⁷¹

4- Râvi nisbelerinin verilmiş nedenini bilmemiz, bizi bazı ipuçlarına götürür. Zira terâcim kitaplarında tafsilatlı bilgi yer alsa da hadis senedlerinde salt nisbe kullanılmıştır. Bu nedenle nisbelerin verilmiş sebebinden bihaber olmak râvi hakkında yapılan tespitlerde yanlış anlaşılmalara yol açar. Örneğin “el-Hazzâ” (ayakkabıcı) nisbesine sahip Hâlid b. Abdullâh’ın ayakkabıcılık mesleğiyle hiçbir bağlantısı yoktur. Evlendikten sonra ayakkabıcılar çarşısında yaşadığı için bu nisbeyi almıştır.¹⁷² “el-Bedrî” nisbesine sahip Ebû Mes’ûd Ukbe b. Amr (ö. 42/662), Bedir Savaşına iştirak etmemiştir. Mekke ve Medine arasında yer alan Bedir kuyuları civarında yaşadığı için oraya nispet edilmiştir.¹⁷³ Bunun yanı sıra yaygın olmamakla birlikte, anne, baba ya da dedenin bölge veya mesleğe dair nisbesi torun ya da evlat için de kullanılmıştır.¹⁷⁴ Örneğin “es-Sülemî” nisbeli Ahmed b. Yûsuf, Ezd kabilesindedir. “Es-Sülemî” nisbesi ise annesinin mensup olduğu Süleym kabilesinden gelmiştir.¹⁷⁵

Sonuç olarak bir râvi doğup yetiştiği ve ilmî yaşantısını sürdürdüğü yere göre tek bir nisbe ile anılabilir. İlim yolculuğu esnasında belli bir süre konakladığı ikinci veya üçüncü mekâna binaen birçok nisbe de kullanabilir. Bu noktada nesep ilminin (ilmü’l-ensâb) inceliklerini bilmek ve bunu râvi kimliği için sahîh bir nakil unsuru kılmak elzemdir.

1.3.4. Tabakatlar ve Vefeyâtlar

¹⁷⁰ Konu hakkında bazı örnekler için bkz.: İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî, **Tehzîbu Müstemirri’l-evhâm ale zevi’l-ma’rifeti ve üli’l-efhâm**, Dâru Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1989, s. 150; Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 92.

¹⁷¹ Sehâvî, **Fethu’l-muğîs**, IV, 299.

¹⁷² İbnü’l-Kayserânî, Ebü’l-Fazl Muhammed Tâhir b. Alî el-Makdisî, **el-Ensâbü’l-müttefika fi’l-hatti’l-mütemâsile fi’n-nakt ve’z-zabt**, Londra, 1865, s. 40.

¹⁷³ Sem’ânî, **el-Ensâb**, II, 111.

¹⁷⁴ Topgöl, Muhammed Enes “**Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerinde Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler**”, s. 10.

¹⁷⁵ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadîs**, s. 374.

Râvinin kimliğini tespit için tamamlayıcı unsurlardan biri de kişinin yaşadığı müddet ve tabakasının bilinmesidir. Tabaka kavramı, aynı ya da yakın asırda veya mekânda yaşayıp herhangi bir ortak statüye sahip topluluğu ifade etmek için kullanılır. Söz gelimi, belirli bir zaman veya mekân içerisinde şahısları tahdit etmeyi hedefleyen tabakat ilmi, onların kimlik bilgisini kendisine malzeme olarak kullanmaktadır. Bu yönüyle doğrudan râvinin kimlik bilgilerinden biri olmasa da şahısların tayin ve tespiti için gerekli hususlardan kabul edilebilir. Zira râvileri belirli bir niteliğe göre sınıflara ayıran tabakat ilmi, tarihî bir veri sunmaktadır. Bu vesileyle râvi “kim”liğinin muhafazası, bir başkasıyla karıştırılma durumu veya doğum-ölüm tarihlerinde yaklaşık bir sonucun elde edilmesine varıncaya kadar birçok bilgi sağlanır. Bunun yanı sıra hakkında yeterli malumata sahip olmadığımız ihtilafli birçok râvi de tabakalar aracılığıyla tespit edilebilir.¹⁷⁶

Vefeyât bilgisi ise râvilerin başta vefat tarihleri olmak üzere doğum tarihi, hadis rivâyet yaşı ve vefat yeri gibi pek çok özelliğini öğrenmemizi sağlayan bir disiplindir. Hadis ilminde vefeyât bilgisinin ortaya çıkışı, zaman mefhumunu suistimal ederek aslında görüşmediği hocasından görüşmüş gibi hadis aktaranlara karşı ortaya çıkmıştır.¹⁷⁷ Bu çıkış noktası, ilerleyen zamanlarda vefeyât bilgisine olan ilgileri daha da artmıştır. Öyle ki ismi kaydedilen muhaddis eğer hayatta ise ileride vefat tarihini yazmak için boşluklar bırakılmıştır. Bu şekilde âdet edinilen vefeyât bilgisi, muhaddislerin hafızasında yer edinmiş ve kimlik bilgilerinin değerlendirildiği bir ölçüt olmuştur.¹⁷⁸

Râvi bilgisinin aslî hedeflerini yerine getirmede büyük pay sahibi olan yaşam müddetleri (vefeyât) ve tabakalar, alimler tarafından rical ilminin bir branşı olarak görülmüş ve övülmüştür.¹⁷⁹ Râvinin tayin ve tespitinde fayda sağlayan bu bilgi sayesinde şahsın görüştüğü hocalar, gittiği yerler, hadis aktardığı kişiler vb. birçok malumat açığa çıkar. Bunun yanı sıra kimlik bilgilerinde yapılan hataları ve

---

¹⁷⁶ Konu hakkında bazı örnekler için bkz.: Kayyım, Es’ad Sâlim, **İlmu tabakâti’l-muhaddisîn**, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 1994, s. 106-112.

¹⁷⁷ Hafis b. Ğiyâs: “Bir râvi hakkında şüpheye düşerseniz onu seneler (doğum ve ölüm tarihleri) yoluyla kontrol edin.” Bkz.: İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 380.

¹⁷⁸ Ebû Hassân ez-Ziyâdi: “Tarih öğrendim ve altmış yıldır ondan faydalanıyorum” Bkz.: Hatîb, **el-Câmi**, I, 131.

¹⁷⁹ Sehâvî, Şemsuddin Ebu’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, **el-İ’lân bi’t-tevbîh li men zemme ehli’t-târîh**, Dâru’s-Sumey’î, Riyad, 2017, s. 172.

karışıklıkları önlemede de yine bu veriler devreye girer. Söz gelimi, İsmâil b. Ebân el-Varrâk ve İsmâil b. Ebân el-Ğanevî, yakın dönemlerde yaşamış ve her ikisi de ortak talebelere hadis aktarmıştır.¹⁸⁰ Birbirlerinden ayırt edilmeleri ise hoca tabakası sayesinde mümkündür. Zira el-Ğanevî, tabiînden hadis dinlemiştir. El-Varrâk ise etbâu't-tabiînin büyüklerinden hadis dinlemiştir.¹⁸¹

Tabakat ve vefeyât bilgisinin, râvi kimlik bilgilerine sağlayacağı faydalar şöyle sıralanabilir:

1- Râvilerin diğer kimlik bilgilerindeki hataları tashih etme imkânı sunar. Örneğin Buhârî'nin rivayet ettiği “Her kim bir dostuma düşmanlık ederse, ben de ona karşı harp ilan ederim...”¹⁸² hadisini Şerîk b. Abdullâh b. Ebî Nemr, “Atâ” isimli râviden almıştır. Bazı alimler senedde geçen Atâ'nın Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/732) olduğunu söylemiştir.¹⁸³ Ancak Hatîb ve ondan sonra gelen birçok alim, aslında bu kişinin Atâ b. Yesâr (ö. 103/721) olduğunu tespit etmiştir.¹⁸⁴ Zira Atâ b. Yesâr ve Şerîk b. Abdillâh Medinelidir. Atâ b. Ebi Rabâh ise Mekkelidir. Şerîk, Atâ b. Yesâr'ın Medine tabakasından aldığı hadisleri rivayet etmekle marufken, Atâ b. Ebî Rabâh'ın Mekke tabakasından rivayet ettiği hadislerle hiçbir bağlantısı yoktur.

2- Aynı kimlik bilgilerini taşıyan râvileri ayırt etme imkânı sunar. Nitekim mu'telif-muhtelif, müttetik-müfterik ve müştebih gibi problemler tabakat ve vefeyât bilgisi sayesinde açığa çıkmıştır. Örneğin, Nişâbur'da Muhammed b. Ya'kûb b. Yûsuf ismini taşıyan iki muhaddis vardır. Bunlardan biri Ebû'l-Abbâs el-Esam (ö. 346/958) diğeri ise Ebû Abdullâh b. el-Ahram'dır (ö. 344/956). Her ikisi de Hâkim en-Nîsâbûrî'den hadis dinlemiştir. Zira Muhammed el-Esam, Muhammed b. el-Ahram'dan üst tabakadadır. El-Esam, İsbahân, Irak, Hicaz, Mısır ve Şam gibi birçok ilim merkezine yolculuk yapmış, âlî isnadlar elde etmiştir.¹⁸⁵ İbnü'l-Ahram ise Nişâbûr dışına çıkmamış, yalnızca Nişâbûrlu alimlerden hadis dinlemiştir.¹⁸⁶ Böylece

¹⁸⁰ Hatîb'e göre, “Ya'kûb b. Şeybe → İsmâil” yoluyla gelen rivayette -İsmâil'in kim olduğu anlaşılana dek- tevakkuf edilir. Bkz.: Hatîb, **el-Kifâye**, s. 371.

¹⁸¹ Kayyim, Es'ad Sâlim, **İlmu tabakâti'l-muhaddisîn**, s. 45.

¹⁸² Buhârî, “Rikâk”, 38.

¹⁸³ Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, I, 642.

¹⁸⁴ İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, XI, 341.

¹⁸⁵ Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Siyer**, Müessetü'r-Risâle, 1985, XV, 452-453.

¹⁸⁶ Zehebî, **Siyer**, XV, 466.

adları, baba adları ve dede adları aynı olan iki râvinin kimliği, hoca tabakalarının farklı olmasıyla tespit edilmiş olur.¹⁸⁷

3- Tabakat ve vefeyât bilgisi, zaman zaman râvilerin kimlik bilgilerine dair kılavuz niteliğinde veriler sunarak benzerliklerin ayırt edilmesini sağlar. Söz gelimi, “el-Hemdânî” (الهمداني) ve “el-Hemezânî” (الهمزاني) nisbesine sahip muhaddisler tabakat ilmi sayesinde rahatlıkla ayırt edilebilir. Zaman itibariyle ilk tabakalarda yer alan muhaddisler, önde gelen Yemen kabilelerinden Hemedân’a nispet edilir. Hicrî üçüncü asırla birlikte gelen tabakalar ise çoğunlukla İran’ın bir şehri olan Hemezân’a nispet edilir. Çünkü ilim ehlinin oradaki varlığı üçüncü yüzyıldan sonra olmuştur. Bu tarihten önce oraya nispet edilme imkânı söz konusu değildir.¹⁸⁸

Netice olarak çoğunlukla kronolojik tertip içerisinde olan vefeyât kitapları ve zaman veya mekân odaklı ortak statü sahiplerini ele alan tabakat kitapları, râvi kimlik bilgileri için ayrı bir öneme haizdir. Bu alana dair eserleri incelemek, zaman dilimi ya da coğrafî konum olarak birbirine yakın olan râvileri arka arkaya görebilmeyi ve bu vesileyle şahısların kimlik bilgileri hakkında genel bir kanaate sahip olmayı mümkün kılar.¹⁸⁹ Söz gelimi, birbiriyle kardeş ya da yakın akraba olanları, kimin önce kimin ondan sonra geldiğini, -dolaylı yoldan- gör(üş)me imkânı bulduğu kimseleri ve özellikle aynı râvilerin tekrarlanmasından doğan problemler çözülebilir.

---

¹⁸⁷ Konu hakkında diğer örnekler için bkz.: Kayyım, Es’ad Sâlim, **İlmu tabakâti’l-muhaddisîn**, s. 62-64.

¹⁸⁸ İbn Hacer, **Tefsîrü’l-müntebih**, IV, 1460.

¹⁸⁹ Sebeb-i îrâd kullanımı örneği içinde vefat tarihlerinin sahabe literatürü içerisindeki işlevselliği için bkz.: Kuzudişli, Bekir, “Sahâbe Literatüründe Sebeb-i Îrâd Kullanımı”, **Sahâbe Literatürü Araştırmaları**, s. 112-117

İKİNCİ BÖLÜM

2. CEM-TEFRİK PROBLEMİ

2.1. TANIMI

Bir hadis ıstılahı olarak cem; iki veya daha çok râvinin tek kişi kabul edilmesi; tefrîk ise tek olan râvinin iki veya daha fazla kişi kabul edilmesidir.¹⁹⁰ Söz gelimi, Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*'de hadis râvisi Habîb b. Şehîd el-Basrî'den bahsederken bir rivayetini şu senedle şahit tutar: “Hasan → Abdullah b. Yahyâ → Saîd b. Ebî Eyyûp → Muhammed b. Abdirrahmân → Habîb b. Şehîd Ebî Merzûk.”¹⁹¹ Ancak söz konusu Habîb ile şahit olarak getirdiği rivayette yer alan Habîb birbirinden farklı kişiler olup; Buhârî iki ismi cem etmiştir.¹⁹² Yine *et-Târîh*'de¹⁹³ Muhammed b. Sâib Ebû'n-Nadr el-Kelbî ile Muhammed b. Sâib b. Bişr'i aynı kişi olduğu hâlde tefrîk ederek farklı göstermiştir.¹⁹⁴

Ricâl literatüründe yer alan bazı örnekler ve hadis usûlü kitaplarındaki farklı önermeler göz önünde tutulduğunda cem ve tefrîkin iki yönlü olduğu söylenebilir. Birincisi tanımında da geçtiği üzere aynı kişinin farklı, farklı kişilerin aynı zannedildiği ve bu şekilde aktarıldığı uygulamalı (amelî) cem ve tefrîktir. İkincisi ise meydana gelmesi muhtemel olan karışıklığa dikkat çekme amacıyla râvileri temyiz eden kuramsal cem ve tefrîktir. Böyle bir ayrımın en net örneği Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Muvazzıh li Evhâmi'l-Cem*' ve *t-Tefrîk* adlı eserinde görülür. Eserde öncelikle uygulamalı verilerin takdim edildiği 74 örnek zikredilmiş daha sonra hata edilebilmesi

---

¹⁹⁰ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 267; Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 49; Eren, Mehmet, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi*, s. 243; Cem ve tefrîk, -ileride ele alınacağı üzere- kasıtlı veya kasıtsız olabileceğinden dolayı 'hata' yerine 'problem' ifadesi uygun görülmüştür.

¹⁹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 215

¹⁹² Hatîb, *el-Muvazzıh*, I, 85

¹⁹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 369-370

¹⁹⁴ Hatîb, *el-Muvazzıh*, I, 17; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII, 271

muhtemel teorik cem ve tefrîk için 539 isimden bahsedilmiştir.¹⁹⁵ Yine hadis usûlü kaynaklarında cem ve tefrîke dair verilen bilgiler incelendiğinde, pratik ve teorik temelli eserlerin birlikte verildiği görülür. Örneğin İbn Hacer (ö. 852/1449), Hatîb'in uygulamalı cem ve tefrîk eseri *el-Muvazzih* ile Abdülğanî el-Ezdî'nin (ö. 409/1018) *Îzâhu'l-İşkâl fi'r-Rûvât* adlı teorik cem ve tefrîk eserini konu içerisinde birlikte zikretmiştir. Zira *Îzâhu'l-İşkâl*, râvilerin farklı nitelikleri ve bu şekilde anıldıkları rivayetlerin zikredildiği olası problemleri ibraz etmeye yönelik bir eserdir.¹⁹⁶

Neticede her iki şekliyle cem ve tefrîki bilmek, uygulamadaki vakaların farkına varmayı, teorideki örneklerin ise farkında olmayı sağlar. Bu farkındalığın da en büyük getirisi râvilerin temyiz edilebilmesidir. Çünkü hadis senediyle alakalı olan bu problem, aktarılan/yazılan râvi bilgilerinin birbirine karış(tırıl)masına sebep olabilir. Bu da varılan sonucun hatalı olmasına yol açıp hadisin sıhhatini doğrudan etkilemektedir.¹⁹⁷ Çünkü râvilerde aranan şartlar herkesçe aynı olmayıp kimi râvi güvenilirken kimisi de eleştirilmiştir.

2.2. KAPSAMI

Cem-tefrîk problemine değinen birçok hadis usûlü ve rical kitabı vardır. Bu eserlerde farklı birçok bakış açısıyla ele alınan cem-tefrîk, örnekler üzerinden incelenmiş, farklı bakış açılarıyla çeşitli kısımlandırmalar yapılmıştır. Bu durum, cem-tefrîki hadis usûlünde bir zemine yerleştirme ihtiyacını ortaya çıkarmış, mevcut veriler üzerinden bir yöntem çizilerek hangi boşluğu doldurduğunun beyan edilmesi gereklilik halini almıştır. Zira şimdiye kadar muhaddisler, cem-tefrîke sebep olmasını öngördükleri hadis usûlü konularını esas alarak konu hakkında farklı açıklamalarda bulunmuşlardır.

Hadis usûlü eserlerinde tercih edilen başlıklandırmalar bakılacak olursa cem-tefrîkin ele alındığı ilk konu müttefik-müfteriktir. Râvilerin şahıslarının farklı olmasıyla birlikte isim, künye ve/veya lakaplarının yazılış ve okunuşlarının aynı

---

¹⁹⁵ Tahhân, Mahmûd, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fi ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut, 1981, s. 133-138

¹⁹⁶ Eren, Mehmet, *Hadis İminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s.242

¹⁹⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV,267; Konu hakkında bazı örnekler için bkz.: Hatîb, *el-Muvazzih*, II, 409

olması anlamına gelen müttetik-müfterik,¹⁹⁸ cem-tefrîkin en çok ilişkilendirildiği hadis usûlü konusu olduğu söylenebilir.¹⁹⁹ Zira cem ve tefrîke götüren sebepler birden fazla olsa da neticede benzer nitelikler üzerinde gerçekleşen karışıklık müttetik-müfterik kapsamına girmektedir. Yani râviler, gerçekten aynı kimlik bilgilerine sahip olsalar da harf/hareke değişikliği gibi bir hatadan dolayı aynı görünseler de her hâlükârda müttetik-müfterik olarak değerlendirilmiştir. Bu türden bir probleme Buhârî'nin *et-Târih*'inden²⁰⁰ şu örnek verilebilir: Buhârî, Muhammed b. Yezîd er-Rahbî ile Muhammed b. Yezîd ed-Dımeşkî'yi birbirinden ayırarak tefrîk etmiştir.²⁰¹ Halbuki ikisi de aynı kişidir.²⁰²

Hadis usûlü eserleri içerisinde cem-tefrîki görebileceğimiz konulardan ikincisi cehâletü'r-râvidir. Bir hadis usûlü terimi olarak cehalet; râvinin şahsının yani kim olduğunun bilinmemesidir.²⁰³ Râvinin bilinmezliği, birçok sebep ile meydana gelebilirken cem ve tefrîkle olan ilişkisi bağlamında bakılırsa; râvinin kimlik bilgileri maruf olsa da benzerlikten dolayı diğer râvilerden ayırt edilememesidir.²⁰⁴ Aslında cehaletin cem-tefrîk ile ilişkisi teorik planda olup örneklerinden yola çıkılmadığı görülmektedir. Zira muhaddisler râvinin meçhullüğünü, cem-tefrîkin gerçekleşebilmesine bir sebep olarak görmüşler ve uyarılarda bulunmuşlardır. Örneğin birçok niteliği olan bir râvi, bazılarıyla meşhur olmuş olabilir. Böyle iken kendisinden rivayet edenler -her ne maksatla olursa olsun- bilinmeyen niteliklerini kullandıkları zaman, durumdan haberi olmayan muhaddisler aynı kişiyi farklı, farklı kişileri aynı zannedebilir.²⁰⁵

Bu türden bir probleme Muhammed b. es-Sâib b. Bişr el-Kelbî (ö. 146/764) örnek verilebilir. Bazı rivayetlerde ismi Hammâd b. es-Sâib ve Muhammed b. Bişr

¹⁹⁸ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 358; Sandıkçı, Kemal, "Müttetik-Müfterik", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 225-226; Aydınli, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s.253.

¹⁹⁹ Hatîb, *el-Müttetik ve'l-müfterik*, II, 809; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 266; Hatîb, *el-Muvazzih*, (Muallimî'nin girişi s.2); Umerî, *Buhûs*, s. 137; El-Avnî, Şerîf Hâtim el-Avnî, *et-Tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd*, Mültekâ Ehli'l-Hadis, s. 69.

²⁰⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, I, 646-647.

²⁰¹ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 50-51.

²⁰² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 127; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 35.

²⁰³ Aydınli, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 46.

²⁰⁴ Yücel, Ahmet, "Cehâletü'r-Râvi ve İlgili Terimler", *İLAM Araştırma Dergisi*, c. 1, sy. 2, Temmuz-Aralık 1996, s. 9.

²⁰⁵ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, *Nühzetü'n-nazar fî tevdihi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Nûreddîn İtr, Dımeşk, 2000, s. 99.

olarak geçerken Ebû'n-Nadr, Ebû Saîd ve Ebu Hişâm gibi künyelerle de anılmıştır.²⁰⁶ Muhammed b. es-Sâib hakkında Abdülğanî el-Ezdî'nin anlattığına göre hocası Hamza b. Muhammed el-Kinânî (ö. 357/968), Hammâd b. es-Sâib'in güvenilir olduğunu ve Ebû İshâk tarikiyle bir başka rivayetinin olduğunu söylemiştir.²⁰⁷ Ezdî hocasının bu görüşünü aktardıktan sonra şöyle söyler: "Yıllar sonra Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî bize geldi. Kendisine Hammâd b. es-Sâib'i sordum. Bana onun Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî olduğunu ancak Ebû Üsâme ondan aktarıırken²⁰⁸ Hammâd b. es-Sâib diye isimlendirdiğini söyledi. Anladım ki Hamza b. Muhammed iki hususta yanılmış. İlki, iki ayrı şahsı tek bir kişi varsaymasıdır. İkincisi ise güvenilir olmayan râviyi tevsik etmesidir."²⁰⁹ Bu örnek üzerinde görüldüğü gibi râvinin tanınmaması, bir muhaddisi hataya sürüklemiş ve cerh-ta'dil hükmünde yanılmasına sebep olmuştur. Ancak konuya hadis usûlü bağlamında bakacak olursak, muhaddislerin cem ve tefriki cehaletle ilişkilendirmesi, -başta söylendiği gibi- örnekleri üzerinden değil ihtimal yahut önlem kabilinden olmuştur.²¹⁰

Cem-tefrikin hadis usûlü literatürü içerisinde ilişkilendirildiği konulardan bir diğeri tedlîsü'ş-şüyûhdur. Râvinin, hocasını meşhur olmadığı yahut kendisiyle tanınmadığı ismi, künyesi, lakabı veya nisbesi ile anarak rivayette bulunması anlamındaki tedlîsü'ş-şüyûh (hocaların gizlenmesi),²¹¹ cem ve tefrik açısından cehâletü'r-râvi konusuyla benzerlik taşır. Ancak muhaddisin işittiği hadisi rivayet ederken hocasının ismini, künyesini, lakabını veya meşhur olduğu niteliğini kasten

²⁰⁶ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 323-324

²⁰⁷ Söz konusu rivayet: Ebû İshâk → Ebû'l-Ahvas → Abdullâh → Ebû Cünâde Hısn b. Muhârik; Bkz.: Hatîb, **el-Muvazzih**, II, 409

²⁰⁸ Söz konusu rivayet: Abdülğanî b. Saîd → Hamza b. Abdullah b. Alî → Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed → Muhammed b. Alâi → **Ebû Üsâme** → Hammâd b. es-Sâib → İshâk b. Abdullah b. el-Hâris; Bkz. ed-Dûlâbî, **el-Kunâ ve'l-esmâ**, I, 320

²⁰⁹ Hatîb, **el-Muvazzih**, II, 409

²¹⁰ Nevevî, **İrşâdu tullâbi'l-hakâik**, II, 651; İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar** s. 99; Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, IV, 201; İbnü'l-Hanbelî, Radiyyüddin Muhammed b. İbrâhim el-Halebî, **Kafvü'l-eser fi safveti ulûmi'l-eser**, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, Halep, 1987, s. 83; San'ânî, **Tavzîhu'l-efkâr**, II, 279; el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdülhalîm el-Leknevî, **Zaferü'l-emânî bi şerhi Muhtasarü's-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî**, İnc. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 2008, Beyrut, s.90-91; Ahmed Naim, Babanzâde, **Hadis Usûlü**, Ravza Yayınları, İstanbul, 2009, s. 307; İtr, Nüreddîn, **Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs**, Dâru'l-Fikr, 2018, s. 150

²¹¹ Aydınlı, Abdullah, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 341

değiştirerek aktarması ve bu değişikliğin meçhullüğe sebep olması konuyu tedlîs kapsamına dahil etmektedir.²¹²

Muhaddis, râvi niteliklerini değiştirip farklı suretlerde göstererek,²¹³ hocasının güvenilir olmayışını, yaşının kendisinden küçük olmasını gizleyebilir. Bundan başka hocası geç vefat eden biriye kendisi gibi hadis dinleyen birçok kişiden farklı görünmek için bu yolu tercih edebilir.²¹⁴ Böyle bir tedlîs durumundan haberdar olmayan muhaddisler ise cem yahut tefrike kapılarak râvileri aynı ya da ayrı zannedebilir. Bu türden bir probleme Muhammed b. Ebî Şemle örnek verilebilir. Daha önce geçtiği gibi Buhârî, *Târîh*'inde Muhammed b. Ebî Şemle²¹⁵ ve Muhammed b. Ömer el-Vâkidî²¹⁶ adıyla iki râviye yer vermiştir. Hatîb ise geçen bilgilerin aynı kişiye ait olduğunu savunmuştur.²¹⁷ Buhârî'yi bu vehme düşüren ise Muhammed'in Şemle adındaki kardeşidir. Şöyle ki Ya'kub b. İbrâhim adında bir râvi tedlîs yaparak Muhammed b. Ömer'in babasını, kardeşi Şemle ile künyelemiştir. Bu durumun farkına varmadığı söylenen Buhârî ise ikisinin farklı kişi olduğunu düşünerek iki ayrı terceme vermek suretiyle tefrîk etmiştir.²¹⁸

Muhaddislerin tedlîs ile ilişkilendirdikleri cem ve tefrîk, tıpkı cehalette olduğu gibi önlem kabilinden teorik bir problem olduğu söylenebilir. Tedlîs yapıldığında cem ve tefrike yol açması muhtemel râviler zikredilmiş, farklı rivayetlerde gelen nitelikleri bir araya getirilmiştir. Örneğin Hatîb, cem ve tefrîk problemleri için kaleme aldığı eserinin büyük çoğunluğunu bu tür kuramsal problemlere ayırmıştır. Neticede muhaddisler bu şekilde meydan gele(bile)n cem ve tefrîki hadis usûlünün bir konusu olan tedlîsü'ş-şüyûh ile ilişkilendirmişlerdir.²¹⁹

Cem-tefrîkin, bahsi geçen üç konunun birer içeriği olarak hadis usûlünde yer alması yanında, müstakil bir konu olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Nitekim

---

²¹² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 365

²¹³ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 323

²¹⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 365

²¹⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 391

²¹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 501

²¹⁷ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 27; İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 393

²¹⁸ Konu hakkında diğer örnekler için bkz.: el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s.188-189

²¹⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 368; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s.323; el-İrâkî, *Şerhü't-Tebşira*, II, 198; Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddin es-Suyûtî, *Elfiyyetü'-Suyûtî fi ilmi'l-hadîs*, tsh. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü's-Sünne, Mısır, s. 126

İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde birçok niteliğinden dolayı birbirine karıştırılması muhtemel râviler hakkında kaleme alınan eserlerin "el-muvazzıh li evhâmi'l-cem' ve't-cefrîk" türünden olduğunu söylemiştir.²²⁰ Esasen İbn Hacer'in ibaresi²²¹ bu ismin bir kitap adı zannedilmesine müsait yapıdadır. Zira Hatîb'in *-el-Muvazzıh li Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk* adlı eseri, tür ile aynı adı taşımakta ve muhtemelen tür, adını buradan almaktadır. Nitekim İbn Hacer'in eseri üzerine çalışma yapan Alî el-Kârî (ö. 1014/1605), geçen bu ismin, bir eser adı olmadığına vurgu yaparak, haşiye yazarlardan birinin vehmederek bunu bir kitap ismi zannettiğinden bahsetmiştir.²²² Bunlara ilaveten İbn Hacer'in tür adı değil de bir kitap adı zikrettiğini düşünecek olursak, devamında zikrettiği ibare,²²³ Abdülğanî el-Ezdî'nin (ö. 409/1018), Sûrî'nin (ö.441/1049) ve Hatîb'in aynı adı taşıyan eserler yazmış olmasını gerektirir. Ancak Ezdî'nin kaleme aldığı söz konusu eserin adı *İzâhu'l-İşkâl fi'r-Ruvât*'dır. Neticede hadis usulünde cem-tefrîkin, aynı adı taşıyan râvilerin farklı kişiler zannedilebileceğine dair "el-muvazzıh li evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk" adında bir tür olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak cem-tefrîk problemi; -mevcut örneklerinden de yola çıkarak-birden fazla kimlik bilgisi taşıyan râvilerle ilgili sorunların geneline teşmil edilebilir. Birçok hadis usûlü başlığı içerisinde görülmesi ise sebeplerinin her zaman aynı olmaması dolayısıyla. Zira tanımından da anlaşılacağı üzere meydana gelen yanlışın kökeni râvilerin kimlik bilgileridir. Rivayetin yazılması veya ezberlenmesi sırasında bu bilgiler üzerinde meydana gelen ziyade, noksan, tahrif, tağyir gibi kasıtlı veya kasıtsız birçok hata, benzer neticeyi yani aynı râvinin farklı, farklı râvilerin aynı anlaşılmasına sebep olur. Nitekim bazı muhaddisler bu sebepleri göz önüne alarak cem-tefrîki birden fazla konunun neticesi olarak görmüşlerdir.²²⁴ Bununla beraber cem-tefrîki başlı başına bir hadis usûlü konusu olarak ele alan bir muhaddis tespit edilememiştir. Buradan yola çıkarak problemin bir başlık altında hasredilmesi yerine

²²⁰ İbn Hacer, *Nüzhütü'n-nazar* s. 99

²²¹ Cümle şu şekildedir: (وصنفو فيه أي في هذا النوع الموضح لأوهام الجمع والتفريق.)

²²² Alî el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbetü'l-fiker*, s. 506; Mehmet Eren Hatîb'in eserini 'birbirinden farklı şekillerde tanıtılan kişiler' başlığı içerisinde ele alırken cem-tefrîk'in başlı başına bir konu olabileceği ihtimaline değinmeksizin yalnızca eseri tanıtmıştır. Bkz.: Eren, Mehmet, **Hadis İliminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, s. 243

²²³ Cümle şu şekildedir: (أجاد فيه الخطيب وسبقه إليه عبد الغني هو ابن سعيد المصري وهو الأزدي أيضا ثم الصوري.)

²²⁴ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV,202, IV, 267;

“birden fazla niteliği bulunanlar” sınıfında neşet eden, çıkış noktasına göre konum alabilecek kategoriler arası bir problemin adı olduğunu söylemek uygun olacaktır.²²⁵

2.3. ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Hicri ilk üç asırda hadislerin aktarım süreci farklı anlayışlara, kayıt yöntemlerine ve rivayet şekillerine maruz kalarak bazı değişimlerden geçmiştir.²²⁶ Çünkü bilginin kayıt altına alınması, insanın aktarma ve algılama kabiliyetinden süzülerek gelmekte ve farklı sonuçlara ulaşmayı tabii kılmaktadır. Söz konusu idrak farklılığını, hadis senedleri için düşündüğümüzde; isim, künye, lakap ve nisbe gibi niteliklerin kime ait olduğunu belirlemedeki başkalıklar akla gelir. Zira farklı anlaşılmaya müsait râvi bilgi çeşitliliğini, -özellikle- yazılı kaynaklardan edinen muhaddisler, tayin ve tespit konusunda birbirinden farklı görüşlere sahip olmuştur. Çünkü ilk etapta sema ve kıraat meclisleri üzerinden ilerleyen hadis rivayeti; mükâtebe, icâze ve münâvele²²⁷ gibi yöntemlerin ortaya çıkmasıyla hadis kitabelerinin doğrudan rivayetine ortam sağlamıştır. Bu durum yazı ile aktarımın hoca kontrolünden nispeten uzaklaşarak kitap üzerinden veri elde etmeye ve bu şekilde oluşturulan eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Söz konusu durum özellikle küçük değişikliklerin büyük sonuçlara yol açtığı râvi kimlik bilgilerinde bazı problemlere yol açmıştır.²²⁸ Zira hadis râvileri, bu süreç içerisinde oluşturulan hadis cüzleri yoluyla tanınmış ve bu çerçevede esmâ, künâ ve elkâb türü eserler telif edilerek, bu yazılı kaynaklar mesnet kabul edilmiştir.²²⁹ Söz konusu bu kaynaklar, doğrudan yazılı rivayetlere dayanarak aktarılabilmesi için yeterli

²²⁵ Nevevî, **İrşâdu tullâbi'l-hakâik**, II, 651; Ayrıca Bkz.: Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, IV, 201

²²⁶ Müslim, **et-Temyîz**, s.170

²²⁷ Mükâtebe; Hocanın hadisi yazıp veya yazdırıp öğrenciye göndermesidir. İcâze; hocanın, rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri veya hadis kitabını, rivayet etmesi için bir kimseye sözlü veya yazılı olarak izin vermesidir. Münâvele ise; hocanın, rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri ihtiva eden kitabı öğrencinin eline vermesi, böylece içindeki hadisleri öğrenciye rivayet etmiş olmasıdır. Bkz.: Aydınlı, Abdullah, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s. 221, 133, 223; Bu usuller üzere aktarılan hadisler, hataya müsait olduğu için ilk dönemlerde eleştirilen yöntemler olmuştur. Bkz.; Yücel, Ahmet, **Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi**, s.73-74,78

²²⁸ Alî b. Medîni'nin “Tashifin en tehlikelisi isimlerde yapılandır” sözü, kimlik bilgilerindeki problemlerin doğurduğu büyük sonuçları gösterir mahiyettedir. Bkz.; Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî, **Ahbâru'l-musahhifin**, thk. Subhî Bedrî es-Semarrâî, Dâru Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1986, s. 33

²²⁹ Hatîb, **el-Muvazzih**, (Muallimî'nin girişi s.2)

seviyede olmayan Arap yazısı üzerinde düşünülünce,²³⁰ râvi kimlik bilgilerinde yanlışlıkların olması neredeyse kaçınılmaz hale gelmiştir.²³¹ Nitekim Haccâc b. Ertât'ın (ö. 149/766); “(Doğrudan) kitaptan rivayet edenlerden sakının, çünkü onların Amr'ı Ömer yapmaları her zaman mümkündür”²³² sözü de bu gerçeği dile getirmektedir.

Diğer taraftan az önce söylenildiği gibi Arap yazısı, bilgilerin yazılı kaynaklardan elde edilmesi için yeterli kabul edilecek bir düzeyde değildi. Örneğin noktalamanın ve harekelemenin olmaması yazılı bilgilerin birbirine karıştırılmasına etki eden en önemli hususlardan biriydi. Bu duruma özellikle râvi isimlerindeki benzerlikler de eklenince hata kaçınılmaz bir hâl alabiliyordu. Nitekim bu zorluklara dikkat çeken Askerî (ö. 382/992) şöyle der: “Sadece “حِيَان” kelimesi üzerinde, benzer yazılışlarla 10 ayrı okunuş mümkündür: حَبَان - حَيَان - حَبَان - حَيَان - حَبَان - حَيَان - حَبَان - حَيَان - حَبَان - حَيَان.”²³³ Ayrıca Arapça, aynı yazı stili üzerine birden fazla harf bina edilmesini sağlayacak bir yazı üslubuna sahipti. Örneğin ن - ي - ت - ث - ب gibi harfler tek bir suret üzerine dizayn edilebilen -yani hareke ve noktalamanın olmadığı durumlarda birbirinin aynı görünen- beş farklı harftir.²³⁴ Sonuç olarak bilgilerin yazılı kaynaklardan elde edildiği ve râvi isimlerindeki benzerliğin üzerine Arap yazısının mevcut durumu eklendiğinde problemler neredeyse kaçınılmaz bir hâl almıştır. Bu sebeple muhaddisler, -bilhassa senedler uzadıkça- yazılı bilgileri rivayet etmenin, yanlışlığa müsait yapısını göz önünde tutarak oluşabilecek problemler karşısında tedbirler almıştır.²³⁵ Râvilerin aynı kişi zannedilmesi (cem) ya da farklı kişiler zannedilmesi (tefrîk) gibi problemlere karşı alınan tedbirler de bunlardan biridir.

²³⁰ Yücel, Ahmet, “Bir Hadîs Terimi Olarak “Sahâfî” ve Hadîs Tarihi Açısından Önemi”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sy. 11-12, İstanbul, 1997, s. 198

²³¹ İbn Nâsîrüddîn, **Tavzîhü'l-müştebih**, I, 117; Ebû Gudde, Abdulfettâh, **el-İsnâdu mine'd-dîn**, Dâru's-Selâm, 2018, s. 99

²³² Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, **el-İlelü ve ma'rîfetü'r-ricâl**, rvy. Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, Dâru'l-Hânî, Riyad, 2001, I, 428; Müslim, yalnız kitaplardan nakli bir âfet olarak nitelemiştir. Bkz.: Müslim, **et-Temyîz**, s.188

²³³ Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî, **Tashîfâtü'l-muhaddisîn**, el-Matbaatü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse, Kâhire, 1982, II, 447; Daha fazla örnek için Bkz.: Üstîrî, Cemâl, **et-Tashîf fi'l-hadîs ve'l-fıkîh ve cuhudü'l-muhaddisîn fi mükâfematih**, Dâru Taybe, Riyad, 1997, s. 61-65

²³⁴ Hamza el-İsfahânî, Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî, **et-Tenbîh ale hudûsi't-tashîf**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1992, s. 27

²³⁵ Polat, Salahattin, **Metin Tenkidi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 103

Meydana gelen/gelebilecek bu tür sorunlara karşı eserler kaleme alan muhaddisler, yazılı kaynaklarla taşınan bilginin veya muhaddisin şahsi tasarruflarından etkilenen bilginin ortaya çıkaracağı problemleri tespit etmiş ve çözüm aramıştır.

2.4. RÂVİYE/MUHADDİSE ETKİLERİ

Cerh ve ta'dil ilminin doğuşuna yol açan etkenlerden biri de insan zaafıdır. İnsan, hata yapma, yanılma ve unutma gibi beşerî zaafılardan korunmuş değildir. Hadislerin naklini üstlenen râvilerin de birer insan olmaları hasebiyle yanlışlıkları yahut unuttukları durumlar olmuştur. Ancak onları bu yanlışlıklara sevk eden, cerh-ta'dil tatbikatına engel olarak râvi hakkında verilecek hükümde hata edilmesine sebep olan birçok dış etken vardır. Bu etkenlerden biri de râvinin tespitini ilgilendiren cem ve tefrîk problemidir. Zira râvi hakkında verilecek hüküm, onun diğer râvilerden ayırt edilmesiyle başlar. Eğer farklı kişiler olduğu zannedilen tek bir râvi hakkında birçok hüküm verilir yahut farklı hükümlere sahip birden fazla râvi hakkında tek şahsın hükmü uygulanırsa tatbikat hedefinden sapar, bu sebeple de cerh-ta'dil değerlendirmelerinde yanlışlıklar meydana gelir.²³⁶

Bu açıdan cem-tefrîkin, cerh-ta'dile etkileri, konu olan râvi ve sebep olan muhaddis olmak üzere iki başlıkta değerlendirilebilir:

2.4.1. Cem-Tefrîke Konu Olan Râvi

Muhaddislerin râvilere verdikleri cerh-ta'dil hükümleri, onların kim olduğunu tam anlamıyla idrak etmelerinden sonra meydana gelir. Eğer râvi hakkında bilgiler yetersiz kalırsa onun hakkında tevakkuf edilerek 'meçhûl' hükmü tercih edilir. Bu açıdan bir râvinin tanınması ve hüküm icra edilebilmesi için -ister geçmişte kalan ister kendi dönemine iştirak eden bir şahıs olsun farketmez- onun isim, künye ve lakap gibi niteliklerini bilmek fayda sağlayacaktır. Muhaddislerin bu bilgilere vukufiyeti aynı zamanda isabetli hükümleri sağlayacak olan temyiz melekesi kazandıracaktır. Zira bir râviyi farklı nitelikleriyle tanımak, ondan rivayet olunanları birçok açıdan bilebilmeyi, bu vesileyle de karışıklığa düşmeksizin ayırt etmeyi sağlamaktadır.

²³⁶ el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, s. 187-188.

Ancak muhaddislerin kimlik bilgilerine ulaşırken edindiği verilerin onları hataya düşürmesi yahut kendilerinin bu verileri hatalı algılaması sebebiyle cerh-ta'dil hükümleri de hatalı sonuçlanmıştır. Bu açıdan cem-tefrîkin, gerekli hükümlerin verilemeyeşine sebep olan durumları bilerek hareket etmek isabetli olacaktır. Buna göre cerh-ta'dil hükümlerini etkileyen cem-tefrîk problemi iki açıdan incelenebilir.

2.4.1.1. Yazı Kaynaklı Problemler

Yazılı kaynakları dayanak kabul etmek cem ve tefrîk probleminin başta gelen sebeplerindendir. Zira kıyas kabul etmeyen râvi kimlik bilgileri yazılı kaynaklar üzerinden öğrenmek ve üzerine cerh-ta'dil hükümleri icra etmek hatalı sonuçlara mahal verir.²³⁷ Yine Arapça metinleri tek başına başvuru kaynağı görmek, özellikle aynı râviye ait birçok kimlik bilgisini içeren hadis senedleri üzerinde düşünüldüğünde cem-tefrîkin meydana getirdiği hatalı hükümler kaçınılmaz bir hâl alır. Nitekim Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'de düştüğü problemleri değerlendiren Sâlih Cezere (ö. 293/906) şöyle söyler: “Buhârî'nin kusuru şudur: Irak'tan zabtı sağlam olmayan ve kitaplarında noktalama işaretleri yer almayan Buhârâ ehlinden kimseler onun yanına gelir, o da yanında -mukabele edeceği- kitapları olmadığı hâlde bu kimselerin kitaplarına bakar, orada tanımadığı bir isim gördüğünde o ismi kitabına yanlış olarak kaydederdi...”²³⁸ Yazılı kaynaklara itimadın yetersiz olması yanında râvi kimlik bilgilerinin birden fazla olması cerh-ta'dil hükümlerinde kaymalara sebep olan etkenlerden biri olmuştur. Söz gelimi, râvilerin bazen baba bazen dede adı ile kimi zaman da yalnız künyeyle zikredilmiş, hatta aynı mıntıka, geniş ya da dar nisbelerle farklı gösterildiği dahi olmuştur.²³⁹ Bundan başka râvilerin aynı ad, baba adı, dede adı, künye vb. nitelikleri taşımaları da muhaddisleri yanıltan hususlardan biri olmuştur.

Neticede râvilerin birçok kimlik bilgisiyle sunulabilmesi ve benzer nitelikleri taşıyabilmesi, birbirine yakın dönemlerde yaşayan râvilerin karıştırılma olasılığını

²³⁷ Eren, Mehmet, “**Ricâl Kitaplarında Mükerrer ve Uydurma Biyografi Problemi**”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya, 2003/güz, sy. 16, s. 71.

²³⁸ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 15; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, IX, 55.

²³⁹ Örneğin Buhârî, Muhammed b. Yezîd er-Rahbî ve Muhammed b. Yezîd ed-Dîmeşkî adında iki ayrı terceme vermiştir. Hatîb'in beyanına göre ikisi de aynı kişi olduğu hâlde Buhârî tefrîk etmiştir. Bkz.: Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 51; ilk terceme sahibinin nispet edildiği Rahbe adındaki yer aslında Dîmeşk bölgesinde bir mahallenin adıdır. Tatar istilasî döneminde harap edilmiştir. Bkz.: İbn Nâsirüddîn, **Tavzîhü'l-müştebih** IV, 160.

gündeme getirmiştir. Bu durum muhaddislerin doğru cerh-ta'dil hükmü vermelerinin önünde bir engel olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla râvi hakkında verilen bir hükmün aslında ona ait olmadığı veya aynı râvi hakkında çelişkili hükümlerin verildiği örneklerle karşılaşılmaması kaçınılmaz olmuştur. Örneğin Hatîb'in beyanına göre Buhârî Ebû Abdurrahmân Harb b. Meymûn (ö. 180/797) ile Ebû'l-Hattâb Harb b. Meymûn (ö. 160/777) adlı, aslında ayrı iki şahsı birbirine eklemleyerek cem etmiştir.²⁴⁰ Ebû'l-Hattâb künyeli râvi sika iken Ebû Abdurrahmân künyeli râvi zayıftır.²⁴¹ Bu durumda râvilerin cem edilmesi aslında ait olmadığı bir hükmün verilmesine sebep olmuştur. Nitekim *Müsned*'de yer alan “Allahım! Ensar'ı, oğullarını, hanımlarını ve çoluk çocuklarını bağışla” hadisinin senedi “Yunus → Harb b. Meymûn → Nadr b. Enes → Enes b. Mâlik” şeklindedir.²⁴² Bu hadisin senedinde geçen Harb b. Meymûn “sika” olan Ebû'l-Hattâb Harb b. Meymûn olduğu için hadis sahihtir. “Zayıf” olan Ebû Abdurrahmân Harb b. Meymûn olsaydı hadisin senedi zayıf olurdu. Ayrıca *et-Târîh*'deki Harb b. Meymûn örneğinde, Buhârî'nin cem probleminin yazılı rivayetlerden kaynaklı olduğu söylenebilir. Çünkü Buhârî'nin elimizdeki matbu nüshalarında Ebû'l-Hattâb ve Ebû Abdurrahmân künyeli iki ayrı Harb b. Meymûn bilgisi mevcutken²⁴³ Hatîb'den İbn Hacer dönemine gelinceye kadar muhaddislerin bu konuda Buhârî'yi hatalı görmeleri çelişkili görünmektedir. Bu noktada yapılan bir araştırma sonucu Zehebî'nin *Mîzanü'l-İtidâl*'inde Buhârî'nin iki râviyi *Duâfâ*'sında cem ettiği tespit edilmiştir.²⁴⁴ Buradan anlaşılıyor ki Buhârî elde ettiği bilgiler neticesinde *et-Târîh*'de yer alan problemi -*Duâfâ*'sındaki hâle dikkat çekmeden-tashih etmiştir. Zira Buhârî'nin her eserini üç defa yazdığı,²⁴⁵ aynı şekilde *et-Târîhu'l-Kebîr*'i de üç defa yazdığı sabittir.²⁴⁶ Topladığı râvi bilgilerini tekrar inceleyip yazmak suretiyle düzenleme yapan Buhârî, yazılı kaynaklardan elde etmiş olduğu iki ayrı Harb b. Meymûn'u başta cem etmiş daha sonra -matbu halinde olduğu gibi- düzeltmiştir.²⁴⁷

²⁴⁰ Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebir*, I, 294; Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 96; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, V, 534

²⁴¹ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, II, 227

²⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12355

²⁴³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 417,419

²⁴⁴ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 470

²⁴⁵ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, *Hedyü's-Sârî li mukaddimeti Fethi'l-bârî*, thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, er-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut, 2021, II, 547

²⁴⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 76

²⁴⁷ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Abdurrahman Yahyâ el-Muallimî, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, III, 65 (dipnot I)

Ancak *Duâfâ*'sında yer alan probleme müdahale etmediği için alimler tarafından bu konuda cem yaptığı ileri sürülmüştür.

2.4.1.2. Kişisel Tasarruftan Kaynaklı Problemler

Kişisel tasarruflar özelinde cem ve tefriğe götüren etkenler incelendiğinde iki husus göze çarpar:

Bunların ilki, subjektivitedir. Muhaddisler, cerh-ta'dîl ilminin pratiklerini içeren rical kitaplarını tabii olarak kendi görüşleri çerçevesinde şekillendirmişlerdir. Bu sebeple râviler hakkında verilen hükümler gibi²⁴⁸ onları aynı ya da ayrı şahıslar olduğunu tespit de içtihadî kanaatlere dayanmaktadır.²⁴⁹ Bu sebeple muhaddislerin cem ve tefrik hususundaki görüşleri de her zaman ittifak etmemiş, şahısları kimisi aynı kabul ederken kimisi farklı varsaymıştır. Ancak şahsi kanaat her zaman isabetli olmamış, gerekli incelemeler yapıldığında râviyi temyiz etmede problemlere düşüldüğü için cerh-ta'dil hükümlerinde kaymalar meydana gelmiştir.²⁵⁰ Örneğin Osman b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894), Atâ b. Mübârek'ten rivayet eden Ahmed b. Beşîr adlı râviyi, hocası Yahyâ b. Maîn'e sorduğunu ancak ondan "tanımıyorum" cevabını aldığını aktarır. Ardından Dârimî, Ahmed b. Beşîr'in Kûfe ehlinde olup, Bağdat'a yerleşen metruk bir râvi olduğunu söyleyerek -hocasının görüşü üzerine- kendi görüşünü eklemiştir.²⁵¹ Ancak buna itiraz eden Hatîb, Atâ'den rivayet eden Ahmed b. Beşîr ile Bağdat'a yerleşen metruk râvinin aynı kişiler olmadığını aksine Atâ'dan rivayet eden Ahmed'in sadûk olduğunu dile getirir.²⁵²

Bazen muhaddis, râviyi temyizde isabetlidir ancak kendisine sorulan bir soruda râvileri karıştırarak kastetmediği bir görüşü beyan edebilir. Bu durumda hakkında soru edilen râvi ile işiten hocanın algıladığı râvinin hükmü cem edilmiş olur. Örneğin İbn Muhriz (ö. 236/850), hocası Yahyâ b. Maîn'e sorduğu bir soruyu şöyle anlatır: "Yahyâ

---

²⁴⁸ Topgül, Muhammed Enes, **Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Bsk, İstanbul, 2019, s. 50-56.

²⁴⁹ el-Lâhim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, s. 193.

²⁵⁰ el-Lâhim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, s. 327.

²⁵¹ İbn Maîn, Ebû Zekerriyya Yahya b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, **Târihu İbn Maîn**, rvy. Osman ed-Dârimî, Dâru'l-Me'mûn, Dîmeşk, s. 184.

²⁵² Hatîb, **Târihu Bağdâd**, II, 322.

b. Maîn'e Ahmed b. Hâtim et-Tavîl el-Hayyât'ı sorduğumda tanımadığımı söyledi.²⁵³ Kim olduğunu anladı mı bilemedim. Zira Hişâm b. el-Muttalib'in bana rivayet ettiğine göre kendisi Yahyâ b. Maîn'e Muhammed b. Hâtim es-Semîn'i sormuş o da “ليس بشيء” (hiçbir şey değil),²⁵⁴ yalan söyler. Ancak Ahmed b. Hâtim et-Tavîl sikadır.” cevabını vermiş. Öyle zannediyorum ki kendisine Muhammed b. Hâtim es-Semîn'i sorduğumu düşündü.²⁵⁵

Muhaddis kanaat belirtirken onu yanılığa götüren ikinci sebep; hükmü aktaranlardır. Muhaddislerin cerh-ta'dîl görüşlerini nakledenlerde tıpkı hadis râvilerinde olduğu gibi güvenilir kişiler olmalı, sened muttasıl olmalı ve illet bulundurmamalıdır.²⁵⁶ Zira râvinin tenkidini aktarmak, hadis rivayetlerini aktarmada olduğu gibi haber niteliği taşır. Bu sebeple aktaranın güvenilir ve verilerinin sağlam olması gerekir. Mizzî (ö.742/1341), *Tehzibu'l-Kemâl*'in mukaddimesinde münekkitlerin görüşlerini aktaran râvilerden şöyle bahseder: “Söyleyeni ile bizim aramızdaki isnadı söz uzamasın diye zikretmiyoruz. Cezm sığasıyla verdiğimiz görüşler, söyleyenine varıncaya kadar isnadında bir problem olmayan görüşlerdir. Temriz sığasıyla verdiklerimizin ise isnadında problemler olabilir.”²⁵⁷ Bu konuda özellikle ilel ve suâlât türü cerh-ta'dîl eserlerini okuyan biri, hadis taliplerinin münekkitlerin görüşlerinde ittisale özen gösterdiklerini görür.²⁵⁸ Ancak bu dikkatlere rağmen görüşlerin aktarılmasında hatalar olmuştur. Nasıl ki bir râvi hocasından aldığı hadisin senedinde yanılmışsa aynı şekilde görüşü aktaran kişilerin de yanıldığı görülmüştür. Bu durum nüshalardaki hata ve tahriflerden²⁵⁹ kaynaklanabileceği gibi cerh-ta'dîl hükmüne konu olan râvi, aslında muhaddisin kastetmediği bir şahıs olup nakleden kişi tarafından bir başkasıyla karıştırılabilir. Bunun bir sonucu olarak aslında

²⁵³ Yahyâ b. Maîn'in “لا أعرفه” (onu tanımıyorum) kullanımı için bkz.: İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 410; Yücel, Ahmet, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri*, s. 63.

²⁵⁴ Yahyâ b. Maîn'in “ليس بشيء” (hiçbir şey değil) kullanımı için bkz.: el-Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm el-Leknevî, *er-Ref' ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Dâru's-Selâm, 2009, Kahire, s. 212-221.

²⁵⁵ İbn Maîn, Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, *Târihu İbn Maîn*, rvy. İbn Muhriz, Mecmau'l-Lüğati'l-Arabiyye, Dimeşk, 1985, I, 93.

²⁵⁶ el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 312.

²⁵⁷ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, I, 153.

²⁵⁸ Örnek olmak üzere bkz.: Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebîr*, I, 294; Berzâî, Ebû Osmân Saîd b. Amr el-Ezdî, *Suâlâtü'l-Berzâî li Ebî Zûr'a er-Râzî*, thk. Ebû Amr el-Ezherî, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire, 2009, s. 462.

²⁵⁹ Konu hakkında bazı örnekler için bkz.: el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s.321-327.

farklı hükümlere sahip kişiler, tek kişi muamelesi (cem) görerek cerh-ta'dîl hükümlerinde hataya yol açar. Örneğin Ebû Ubeyd el-Âcurrî'nin (ö. 360/970), Ebû Dâvûd'a yönelttiği cerh-ta'dîl sorularından biri şöyledir: "Ebu Dâvûd'a, İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) rivayet aldığı Ömer b. Atâ'yı sorduğumda "O Ömer b. Atâ b. Ebî'l-Huvâr'dır. Bana Yahyâ (b. Maîn)'den ulaşana göre onu zayıf kabul etmektedir." Ebu Dâvûd'un bu naklini değerlendiren Mizzî, Yahyâ b. Maîn'in Ömer b. Atâ b. Ebî'l-Huvâr'ı tevsik ettiğini, İbn Cüreyc'in kendisinden rivayeti olan Ömer b. Atâ b. Verrâz'ı zayıf kabul ettiğini söyler.²⁶⁰ Bu durumda Ebû Dâvûd'un Yahyâ b. Maîn'den aktardığı hükmün, İbn Ebî'l-Huvâr hakkında değil İbn Verrâz hakkında olduğu anlaşılır. Ne var ki nakledenin yanılığa düşmesi her zaman rivayetin ilk halkasında meydana gelmemiştir. Bazen asırlar geçmesine rağmen bir râvi hakkında söylenen sözün farklı bir şahsa nispet edildiği de olmuştur.²⁶¹

Netice itibariyle hem tahrîc aşamasında hem de akademik çalışmalarda yaşanabilecek bu sorun karşısında araştırmacının yapması gereken, sözü nakletmeden önce asıl kaynağa müracaat etmesi, aynı râvi hakkında diğer muhaddislerin görüşlerini incelemesi ve râvi hakkında verilen hükümler kadar râviyi tayinin de şahsi fikirler içerebileceğini unutmamasıdır. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinin mukaddimesinde râvi hakkında makul karşılamadığı zıt değerlendirmeleri hazfettiğini dile getirerek şöyle söyler: "İmamların râviler hakkındaki ihtilafı görüşlerini inceleyip, çelişki içeren görüşlere yer vermedik."²⁶²

Yine cem-tefrîk temelli bir problem ile karşılaşan araştırmacı, birbirine zıt görünen hükümler üzerinde incelikle durmalı, eğer tek bir kişi iki ayrı şahıs zannedilip (tefrîk) cerh-ta'dîlde bulunulduysa bunu dile getirmeden görüşü nakletmemelidir. Çünkü muhaddisin verdiği hüküm o râviyi bir başkası zannetmesine binaen meydana gelmiştir. Durum bunun aksi içinde geçerlidir. Eğer muhaddis iki râviyi tek şahıs zannederek (cem) hüküm verdiyse araştırmacının yapması gereken iki râvinin tercemesini verdiği yerde bu durumu beyan etmesidir.²⁶³

²⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 462; Yahyâ b. Maîn'in söz konusu râviler hakkındaki görüşü için bkz.: İbn Maîn, *et-Târîh*, rvy. Ebû'l-Fadl ed-Dürî, III, 101.

²⁶¹ Örnek olmak üzere bkz.: el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 335-336.

²⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 38.

²⁶³ el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 196-197.

2.4.2. Cem-Tefrîke Sebep Olan Muhaddis

Bir muhaddisin hata ile itham edilmeden evvel dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Öncelikle muhaddisin meydana gelen problem karşısında hangi role sahip olduğunu bilmek gerekir. Zira ilk defa onun eserinde tespit edilen problemler, eksik algılama ya da karıştırma gibi gerçekten kendisini ilgilendiren bir kusur olabileceği gibi daha önce gerçekleşmiş bir hatadan ötürü hiç müdahale etmediği bir kusur da olabilir. Bu sebeple hatanın nasıllığını bir kenara bırakarak muhaddisi itham etmek, hak etmediği eleştirilere mahal verir. Bu açıdan muhaddisleri cem-tefrîke götüren iç (şahsî) ve dış (merviyyat) sebepler, iki farklı perspektiften incelenebilir:

Bunların ilki, cem-tefrîkin içtihadî yapısıdır. Zira terâcim ve tabakât eserlerinin oluşum sürecine bakıldığında; muhaddislerin râviler hakkında edindikleri birçok bilgiyi belirli bir tertip içerisinde kişisel tasarruflarıyla oluşturdukları söylenebilir.²⁶⁴ Eğer muhaddis, farklı şahıslar olduğu anlaşılan iki râviyi tek bir terceme/başlık altında ele alıyor ve aynı gösteriyorsa (cem) yahut aynı şahıslar olduğu anlaşılan tek bir râvi için birden fazla terceme/başlık veriyorsa bu onun şahsî kanaatine işaret eder. Zira muhaddislerin yaptığı bu tayin içtihadî olup farklılık arz edebilmektedir.²⁶⁵ Ancak bu kanaatlerin her zaman doğruyu yansıtmadığı söylenmelidir. Çünkü her muhaddisin sözlü ya da yazılı bir veri kaynağı ve analiz usûlü vardır. Kimisinin elde ettiği veriler hatalı olduğu için kanaati hata içerir kimisinin de analiz üslubu kusurlu olduğu için birçok problem meydana gelir. Örneğin, muhaddisin veri topladığı yazılı rivayetlerin hatalı olması veya hataların düzeltilmeden kendisine ulaşmış olması²⁶⁶ veyahut nakil mantalitesinin, müdahale etmeme fikri üzere olduğu ilk dönemlerde aynen nakil yapılması²⁶⁷ muhaddisin kastetmediği bir kanaate ulaşmasına sebep olabilir. Bunun beraberinde muhaddisin kendisinde topladığı bu verileri bir de işleyiş usûlü vardır. Mesela Muallimî'nin beyanına göre Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'de râvileri

²⁶⁴ el-Avnî, Şerîf Hâtim, **Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi'l-cem' ve't-tefrîk**, s. 33.

²⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, **Beyânu hatai'l-Buhârî**, (Muallimî'nin girişi, s. 9); el-Lâhim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, s. 199.

²⁶⁶ Doğanay, Süleyman, "**İbn Ebî Hâtim'in Bazı Râvileri Tefrîk'i Bağlamında Buhârî'ye Yönelik Tenkitleri**", s. 12; Konu hakkında bazı örnekler için bkz.: Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 6,75,79.

²⁶⁷ Eren, Mehmet, **Hadis İminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, s. 224; Topgül, Muhammed Enes, **İsnâdın Satır Araları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Bsk, İstanbul, 2018, s. 18-21.

birbirinden ayırarak -peş peşe olmak kaydıyla- iki ayrı terceme vermesi, onun aynı râvi olduğunu bildiği hâlde ihtilafa dikkat çekmek istediğini göstermektedir.²⁶⁸

Bunlarla birlikte bir kişinin, bir başka muhaddisi cem-tefrîk algısıyla itham etmesi, her zaman doğruyu yansıtmayabilir. Zira muhaddisin içtihadını problemlî görmek kanaat mukabilinde bir kanaattir.²⁶⁹ Eleştirilen kişinin anlayışı veya usûlünden habersiz olunması, o muhaddisin haksız/yersiz bir eleştiriyile itham edilmesine sebep olur.

Cem-tefrîk sebep olan muhaddise bakılabilecek ikinci perspektif; cem-tefrîkin eleştiriyi gerektiren olumsuz sonuçlarıdır. Zira sonuçları esas alınarak yapılan bir değerlendirmede tenkit edilecek birçok husus görülür. Tek bir içeriği iki râvi adıyla vermek yahut farklı içerikleri, aynı râvide göstermek; muhaddisin vehme düşen, untabilen biri olduğunu gösterir. Örneğin, Sâlih Cezere'nin Buhârî'ye eleştirisinde olduğu gibi gerekli tetkikleri yapmadan tespit bulunması²⁷⁰ veya daha önce tercemesini verdiği râviyi tekrar zikretmesi²⁷¹ gibi yanlışlar, Buhârî'nin eleştirildiği yönlerden bazılarıdır. Bunun yanında muhaddis her ne kadar cem ya da tefrîk düşüncesinde olmasa da eser üzerinde yaptığı bazı tasarruflar onun eleştirilmesine sebep olabilir. Çünkü kendisi böyle düşünmüyor olsa da bir terâcim kitabının en büyük amaçlarından biri olan râvilerin temyizi göz ardı edilmiş olur.²⁷² Örneğin, Buhârî'nin hatalarını bir araya getiren Hatîb'in ana düşüncesi, onun -niyetine bakmaksızın- tek bir râviyi tefrîk etmesinden iki farklı râvinin anlaşılıyor olmasıdır.²⁷³

Cem ve tefrîkin bir râvi kusuru olmasını destekleyen hususlardan biri de yanılmaya müsait yapısıdır. Zira râviyi bilinenin dışında bir niteliğiyle vermeye en müsait form cem-tefrîktir. Çünkü aynı şahsa ait birçok nitelik sayesinde ayrı şahıslar türetilbildiği gibi aynı niteliğe sahip farklı şahıslar aynı gösterilebilir. Aslında bu ihtimalin varlığı bile muhaddisleri cem ve tefrîki sakıncalı görmeye yetmiştir. Bu

²⁶⁸ Hatîb, **el-Muvazzih**, (Muallimî'nin girişi s. 13).

²⁶⁹ Keskin, Yusuf Ziya, "**Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler**", s. 113.

²⁷⁰ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 15; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, IX, 55.

²⁷¹ el-Avnî, Şerîf Hâtîm, **Menhecü'l-İmâmu'l-Buhârî fi'l-Cem' ve't-Tefrîk**, s. 71.

²⁷² Doğanay, Süleyman "**İbn Ebî Hâtîm'in Bazı Râvileri Tefrîk'i Bağlamında Buhârî'ye Yönelik Tenkitleri**", s. 9.

²⁷³ el-Avnî, Şerîf Hâtîm, **Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi'l-Cem' ve't-Tefrîk**, s. 72.

sebeple muhaddisler, birçok niteliğe sahip râvilerde yapılan tedlîsin bir yöntemi olarak cem ve tefrîki zikretmişlerdir.²⁷⁴

Sonuç olarak cem ve tefrîkin hata yahut yanılığın kaynaklandığı ve hadisin senedi üzerinde tesiri olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ancak her hâlükârda muhaddisin görüşünü şekillendiren birçok saik de göz önünde tutularak, bunun hıfza ya da zabta zarar vermeyecek bir vehim olduğu söylenmelidir. Nitekim Hatîb, Buhârî'nin cem-tefrîk örneklerinden bahsetmeden önce hiç kimsenin hatadan uzak olmadığına ve aynı şekilde eserinin de ne yapılırsa yapılsın hatadan arınık olmayacağına değinmektedir. Buradan yola çıkan Hatîb, Buhârî'nin kendi görüşlerinden ya da elde ettiği verilerden kaynaklı bazı hatalarının olduğu, ancak bunların râviyi şiddetli tenkide götürecektir hususlar olmadığı kanaatine varır.²⁷⁵

Yine cem ve tefrîke düşen muhaddisler üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa; bu problemin en önde gelen şahsiyetlerde dahi görülebilen tabii bir hâl olduğu söylenmelidir. Bunun bir gereği olarak böyle bir problemi şiddetli bir dille kınayan birinin, aynı hataya düşmesi işten bile değildir.²⁷⁶ Nitekim Hatîb, eserini Buhârî'nin hatalarını, onu ayıplamak için değil, sadece hakkı ortaya çıkarmak için telif ettiğini belirtmiştir.

2.5. LİTERATÜRÜ

Muhaddisler ilk dönemlerden itibaren hadis senedlerinde veya rical eserlerinde yer alan râvileri tespit etmeye gayret sarf etmişlerdir. Tıpkı hadis metinlerinde olduğu gibi rical dair bilgilerinin en sahil şekilde ve bozulmadan aktarılması için çeşitli kitaplar kaleme almışlardır. Ayrıca bu hususta edindikleri tecrübeler sonucu rical bilgisinin işlerliğine engel olacak her türlü problemi tespit ederek bu konuda hem müstakil eserler yazmışlar hem de hatalı bilgiler taşıdığını düşündükleri eserler tashih etmişlerdir. Bu meyanda gerek senedlerde gerekse rical eserlerinde aslında aynı kişiye

---

²⁷⁴ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 323-324; el-İrâkî, *Şerhü't-Tefsira*, II, 198; Suyûtî, *Elfiyyetü'-Suyûtî fi İlmi'l-hadîs*, s. 126.

²⁷⁵ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 8.

²⁷⁶ Söz gelimi, Hatîb el-Bağdâdî, pratik ve teorik yönlü birçok konuda uyarılarda bulunduğu hâlde kendisi de benzer problemlere yol açacak kullanımlarda bulunmuştur. Bkz.: Tahhân, Mahmûd, *Teysîru Mustalahi'l-Hadîs*, Mektebetü'l-Meârif, 2004, s. 264.

ait birçok niteliğin farklı şahıslara ait zannedildiği veya farklı kişilere ait bilgilerin tek kişiye ait zannedildiği cem-tefrîk türü kitaplar yazılmıştır.

Cem-tefrîk literatürünü oluşturan eserlerden bahsetmeden önce bu literatürün şekillenmesinde umumî ve hususî iki açının olduğu söylenmelidir. Zira cem-tefrîke dair ilk örneklerin ortaya çıkması ile bu konuda ilk müstakil eserlerin kaleme alınması birbirinden farklı şeylerdir. Nitekim ilk dönemlerden itibaren râvi kimliğini ilgilendiren eserlerin birçoğunda cem-tefrîk problemine düşülmemesi için veya bazı şahısların hakikaten karıştırıldığına dikkat çekmek için birçok örnek derlenmiştir. Bu açıdan cem-tefrîk türünün, rical literatürünün ve kimlik problemleriyle ilgili literatürün içerisinde zikredilen bazı örneklerle başladığı söylenebilir. Bu umumî açıdan cem-tefrîkin ilk defa nerede yapıldığı ya da nasıl tespit edildiği hususunda net cevapla verilemeyecek kadar geniş bir literatüre sahiptir.

Ancak cem-tefrîki hususî açıdan incelediğimizde ilkinin tam aksine oldukça dar bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Zira yalnızca cem-tefrîki konu edinen kitaplar oldukça kısıtlı kalmış; tıpkı başlangıç sürecinde olduğu gibi sonraki dönemlerde de rical literatürünün veya kimlik problemlerini ilgilendiren eserlerin bir içeriği şeklinde bahsi geçmiştir. Aslında cem-tefrîk hakkında hususî literatürün dar olmasındaki esas sebep, muhaddislerin bu türden problemleri râvi biyografilerinde ek bilgi olarak zikretmeleridir. Örneğin cem-tefrîkin umumî kaynakları içerisinde en başta zikredebileceğimiz *Tehzîbu'l-Kemâl*'de râvi biyografilerinden sonra bu problemle iltisakı olan râvilere değinilmiş olması, ayrıca bir literatür ihtiyacını ortadan kaldırmıştır. Nitekim yalnızca cem-tefrîk problemlerini konu edinmiş hususî kaynakların ortak özelliği, muayyen bir eser ya da yazar etrafında kaleme alınmış olmalarıdır. Yoksa bu eserler de alanın tüm problemlerini bir araya getirme hedefinde olmadığı görülmektedir.

Bu bahsedilenler dikkate alınacak olursa cem-tefrîk literatürünün ilk örneği, Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) *et-Târîhu'l-Kebîr*'de tespit ettiği problemleri İbn Ebî Hâtim'in bir araya getirmesiyle oluşan *Beyânu Hatai Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fi Târîhih* adlı eserdir. Bundan sonra Abdülganî el-Ezdî (ö. 409/1018) tarafından kaleme alınan *İzâhu'l-İşkâl fi'r-Ruvât* adlı eser gelir. Akabinde Muhammed b. Alî es-Sûrî (ö. 441/1049) tarafından telif edilen ancak isminin dahi günümüze ulaşmadığı

eser yer alır. Daha sonra Sûrî'nin talebesi Hatîb el-Bağdâdî'nin, cem-tefrîk problemi hakkında geçmişinden de esinlenerek hazırladığı iki eser, alanın en önemli kaynaklarıdır. İlki yine *et-Târîhu'l-Kebîr* etrafındaki problemleri konu edinen *el-Muvazzih li Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk* eseridir. Bu eser cem-tefrîk hususunda son derece önemli bir konuma sahiptir. Zira kendisinden önceki ve hatta sonraki muhaddisler konu etrafındaki problemleri tespit etmekle yetinirken, Hatîb bu problemleri ele alarak çözüm getirmiş, yer yer hatanın kimden kaynaklandığına ya da hatanın esas sebebine değinmiştir. Alan hakkında önemli bir yere sahip olan ikinci eseri ise *Gunyetü'l-Mültemis (fi) İzâhi'l-Mültebis*'dir. Cem-tefrîk hakkında kendisine yöneltilen bir soru üzerine benzer örnekleri bir araya getirdiği bu eser *el-Muvazzih* ile benzer özellikler taşımaktadır.

2.5.1. Beyânu Hatai Muhammed B. İsmâil El-Buhârî Fî Târîhih²⁷⁷

Cem-tefrîk problemini tespitiye yönelik ilk müstakil eser, İbn Ebî Hâtîm tarafından derlenen ve Muallimî (ö. 1966) tarafından tahkik edilerek 1961 yılında Haydarabad şehrinde basılan *Beyânu Hatai Muhammed b. İsmâil el-Buhârî fi Târîhih* adlı eserdir. Eser, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde Ebû Zür'a'nın tespit ettiği cem-tefrîk problemlerini talebesi İbn Ebî Hâtîm'in bir araya getirmesi ve bunları babası Ebû Hâtîm (ö. 277/890) ile değerlendirmesi neticesinde şekillenmiştir. Ebû Hâtîm, Ebû Zür'a'nın bazı tespitlerinde isabetli olduğunu belirtirken, bazılarında Buhârî'nin haklı olduğunu söylemiştir. Bazen de problemi ikrar ederken Buhârî'nin değil, nüshayı çoğaltanların suçlu olduğuna işaret etmiştir.

İbn Ebî Hâtîm, eser içerisinde toplam 771 problemi alfabetik sırayla zikreder. Her örnekte, önce râvinin bilgilerini Buhârî'nin belirttiği şekilde verir, sonrasında Ebû Zür'a'nın problemleri gördüğü tarafı ve Ebû Hâtîm'in ona olan onayını ya da muhalefetini zikreder. Misal olarak İbn Ebî Hâtîm'in derlediği bir örneğin takdimi şu şekildedir: “Kâsım'dan rivayet eden ve kendisinden de Velîd'in rivayet ettiği Sadaka Ebû Muâviye ed-Dîmeşkî ve Ebû Vehb'den rivayet eden Sadaka b. Abdillâh ed-

²⁷⁷ Eser hakkında bilgi için bkz.: Abdülmuttalîb, Rif'at Fevzî, **İbn Ebî Hâtîm er-Râzî ve eseruhû fi ulûmi'l-hadîs**, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1994, s. 255-258.

Dımeşkî, aynı kişi oldukları hâlde tefrîk edilmiştir. Babam da bunların aynı kişi olduğunu söylemiştir.”²⁷⁸

Buhârî'nin cem-tefrîk hususunda eleştiriye tabi tutulduğu bu eser hakkında bazı mülâhazalar yapmak gerekirse -Hatîb'in konuyla alakalı eserinin mukaddimesinde söylediği gibi- buradaki birçok problem aslında Buhârî'yi ilzam edecek şekilde değildir. Bunu destekleyen yönlerden biri de Ebû Hâtim'in elindeki *et-Târîh* nüshasının yenilenmiş, Ebû Zür'a'nın elindekinin ise bir önceki neşir olması ve bu sebeple birçok yerde “Bu kâtibin karıştırmasıdır/Bu kâtibin hatasıdır” (إنما هو غلط) (هو خطأ من الكاتب /من الكاتب) ibaresiyle problemin Buhârî'den kaynaklanmadığını söylemesidir.²⁷⁹ Nitekim şu an mevcut *et-Târîh* nüshasında Ebû Zür'a'nın bahsettiği problemlerin birçoğunu onun zikrettiği gibi olduğunu görmekteyiz.²⁸⁰ Bu tür muhalefetlerin meydana gelmesine sebep olan durumun ise Buhârî'nin eserini üç defa yazdığı ve son halini almadan Ebû Zür'a'nın eline ulaşmış olmasıdır. Nitekim Muallimî'nin beyanına göre Ebû Zür'a'nın elindeki nüsha, Buhârî'nin telif ettiği ilk neşir; Ebû Hâtim'in ona muhalefet etmesini ve hatanın Buhârî'den kaynaklanmadığını söylemesini sağlayan nüshanın ise, düzenlediği ikinci neşirdir. Son şeklini verdiği üçüncü nüsha ise Hatîb'in elindekidir.²⁸¹

Bunun dışında Buhârî'nin ilzam edilemeyeceğini gösteren hususlardan biri de onun eserinde iki farklı görüşün olabileceğini söyleyerek tercihte bulunmadığı hususları Ebû Zür'a'nın problem olarak görmesidir. Ayrıca baba adının değil de dede adının zikredilmesi gibi basit mevzuları dahi bir problem olarak görmesi de olmayan hataların varlığından bahsetmesine sebep olmuştur.²⁸²

2.5.2. İzâhu'l-İşkâl Fi'r-Ruvât²⁸³

²⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *Beyânu hatai'l-Buhârî*, I, 50

²⁷⁹ Örnekler için eser içerisindeki 10, 31, 42, 66, 89, 229, 230, 239, 404, 460, 472 ve 610 numaralı problemlere bakılabilir.

²⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *Beyânu hatai'l-Buhârî*, (Muhakkikin girişi, s. ھا).

²⁸¹ Hatîb, *el-Muvazzih*, (Muallimî'nin girişi, s. 11).

²⁸² Bkz.: İbn Ebî Hâtim, *Beyânu hatai'l-Buhârî*, I, 9, 22.

²⁸³ Detaylı bilgi için eser hakkında tespit edebildiğimiz yegâne çalışma olan Kasım Üniversitesi hocalarından Hâlid b. Muhammed es-Süleym'in hazırladığı makaleye bakılabilir. Bkz.: es-Süleym, Halid Muhammed, *Kitâbu İzâhu'l-İşkâl li'l-Hâfiz Ebî Muhammed Abdilğani b. Saîd el-Ezdi et-ta'rifu bihi ve menheci musannifihî fihi ve kıymetihî'l-ilmîyye ve eseruhû fi'l-musannefâti ba'dehû*, Minia Üniversitesi Arapça Araştırmalar Dergisi, c. 38, sy. 4, Haziran 2018, s. 1967-2056.

Yalnızca tefrîk kısmını konu edinen ve bu alandaki hususî kitaplar içerisinde sayabileceğimiz eserlerden biri de Abdülganî el-Ezdi'nin (ö. 409/1018) *Îzâhu'l-İşkâl fi'r-Ruvât* adlı eseridir.²⁸⁴ Bu eser, senedlerde isim, künye, lakap ve nisbe gibi birçok nitelikle zikredilen ama aslında aynı şahsı temsil eden râvileri ve bu niteliklerle zikredildiği senedleri derleyerek karışıklıklara bir ikaz olması amacıyla hazırlanmış teorik formda bir tefrîk çalışmasıdır. Eserin isminde yer alan 'işkâl' ifadesi de bu türden problemleri ifade etmesi için kullanılmıştır.

Ezdi'nin eser içerisinde takip ettiği sistematik hakkında bazı mülâhazalarda bulunacak olursak, meramını açıkladığı kısa bir mukaddimenin ardından -birçok muhaddisin âdeti üzere- ismi 'Muhammed' olan râvilerle kitaba giriş yapmıştır. Daha sonra alfabetik tertibe riayet ederek her harfe bir bab ve harfler içerisinde yer alan her râviye de bir bab açmak suretiyle sıralama yapmıştır. Ancak eser içerisinde alfabetik tertibin bozularak -örneğin 'ra' harfinden önce 'ze', 'he' harfinden önce 'vâv'ın zikredildiği durumlar olmuştur. Bundan başka her ne kadar aynı harf ile başlayanları bir başlık içerisinde zikretse de iç tertipte alfabetik sıranın bozularak -örneğin 'Gâlib' babından önce 'Gaylân' babının zikredildiği durumlar olmuştur. Eserin sonunda ise tabakaların veya alfabetik sıralamanın gözetilmediği görülen künyeler bölümü yer almıştır.²⁸⁵

Yaklaşık 185 başlık içerisinde 90 şahsı tanıttığı eserinde 500'e yakın seneden delil getirirken babları râvi isimlerinden oluşturmuştur. Bilgileri arasında ise genellikle ismi, baba ismi ve nisbesiyle yetinmiştir. Dizilimi yaparken önce râvinin meşhur olduğu niteliği ve bu niteliği kanıtlayacak bir senedi zikrederek başlamış daha sonra yine aynı râviye ait diğer nitelikleri az bilinenden meşhura doğru sıralamıştır. Her zikrettiği isim için bu bilgiyi kanıtlayacak bir sened eklemeye çalışmışsa da bazı yerlerde bunu terk etmiştir. Ayrıca râvinin hocalarını ve talebelerini yine sened desteğiyle zikretmiştir. Râvilerin cerh-ta'dil bilgilerini zikretmede bir ısrarcılık görülmezken yer yer bu tarz bilgileri detaylıca vermiştir. Son olarak eser, râvi niteliklerinin birden fazla olması sebebiyle karışıklığa yol açacağı birçok örneği beyan

²⁸⁴ Koçyiğit, Talat, "Abdülganî el-Ezdi", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 205.

²⁸⁵ es-Süleym, Halid Muhammed, *Kitâbu Îzâhu'l-İşkâl*, s. 1988-1989.

etmesi yanında bu yolun kasıtlı şekilde kullanıldığı tedlîs örneklerini de ortaya çıkarma konusunda oldukça önemlidir.

2.5.3. El-Muvazzıh Li Evhâmi'l-Cem' Ve't-Tefrîk²⁸⁶

Cem-tefrîk konusuna yaptığı katkılarla alanın bir numaralı kaynağı diyebileceğimiz bu eser, Hatîb el-Bağdâdî tarafından kaleme alınmıştır. İlk defa Abdurrahmân Yahyâ el-Muallimî (ö. 1966) tarafından tahkik edilerek 1959 yılında Haydarabad şehrinde neşredilmiştir.²⁸⁷ Hatîb, eserin başında râvi bilgilerine dair verilerin farklı şekillerde geldiğine ve bunların bazen asıl isim ve nisbeyle bazen meşhur olduğu künye ve lakapla bazen de kendi ismi yerine baba isminin zikredilmesiyle -aynı râviye ait niteliklerin- çeşitli vecihlerine değinmiştir. Buna bağlı olarak kendilerine farklı verilerin ulaştığı bazı hadisçilerin cem-tefrîk türünden hatalara düştüğünü ve bu durumun kendisini konu hakkında bir eser yazmaya ittiğini söylemiştir. Ardından Dârekutnî'den naklettiği Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-Kebîr*'inde yer alan iki tefrik örneğine yer vererek Buhârî ve onun dışında birçok muhaddisin bu minvaldeki problemlerini tespit ederek doğruya en yakın görüşü zikredeceğini söylemiştir.²⁸⁸

Bu kısa girişin ardından zikredeceği örneklerin yanlış anlaşılması gerektiğini ve buradaki asıl amacının kesinlikle geçmiş ulemaya dil uzatmak olmadığını dile getirir. Onların gösterdiği yoldan gittiğini ve onlar sayesinde bugünlere ulaştığını söyleyerek aralarındaki farkın büyüklüğüne Ebû Amr b. Alâ'nın (ö. 154/771) şu sözünden örnek vermiştir: “Biz ve bizden önce geçenlerin misali, ancak uzun ve iri bir ağacın köklerindeki ufak otlar gibidir.” Ardından en fazla eleştiride bulunduğu Buhârî ve eserinin değerine dair *Târîhu Bağdâd*'ta zikrettiği methiyelerden örnek vererek, birkaç eleştirinin Buhârî'ye ve eserine gölge düşürmeyeceğini

²⁸⁶ Eser hakkında geniş çaplı bilgi için bkz.: Takhân, Mahmûd, **Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fi ulûmi'l-hadîs**, s. 129-139

²⁸⁷ Eser adında yer alan “الموضح” ifadesinde alimlerin farklı görüşleri vardır. “أوضح” kökünden ism-i fail kalıbında “el-Mûdih” şeklinde okuduğunu söyleyenler yanında “وضح” kökünden ism-i fail kalıbında “el-Muvazzıh” şeklinde okunabileceğini söyleyenler de olmuştur. Bkz.: Haraşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Haraşî, **Münteha'r-rağbe fi halli elfâzi'n-Nuhbe**, Dâru'l-Yüsr, Kahire, 2020, II, 111; Yine Alî el-Kârî eserinde tahfifli halini tercih ederken şeddeli olarak da okunabileceğini söylemiştir. Bkz.: Alî el-Kârî, **Şerhu şerhi Nuhbeti'l-fiker**, s. 506.

²⁸⁸ Hatîb, **el-Muvazzıh**, I, 2-5.

söylemiştir. Akabinde hatadan arınık olanın ancak Allah'ın kitabı olduğunu söyleyerek bu hususta -özellikle Buhârî'nin *Târîh*'i üzerine- geçmişte hata tespit çalışmalarının olduğunu ve kendisinin de bu birikimin üzerine katkıda bulunduğunu dile getirmiştir. Son olarak kendisinden önce bu hususa değinenlerden biri olan İbn Ebî Hâtim'in Buhârî'ye olan eleştirilerini ele alarak aslında bunların çoğunun mevcut *et-Târîh* nüshalarında doğru şekilde kayıtlı olduğunu bu sebeple birçok ilzamin Buhârî'yi bağlamayacağını da eklemiştir.²⁸⁹

Hatîb, bu giriş sözlerinden sonra kitabın ilk kısmını oluşturan rical eserlerindeki cem-tefrîk örneklerinden bahsetmektedir. İlk olarak Buhârî'nin *et-Târîh*'inde yer alan -çoğu tefrîk problemi- 74 örnek sıralamıştır.²⁹⁰ Her örnekte evvela Buhârî'nin ibarelerini, sonra vehmettiği tarafı ve akabinde konu hakkında görüşünü destekleyecek bazı senedleri zikretmiştir. Her örnekte bu tertip üzere gittiği bazen de senedlerle delil getirme işlemi fazlasıyla uzattığı Buhârî'ye ait ilk kısmı yaklaşık 203 sayfada tamamlamıştır.²⁹¹ Ardından sırasıyla Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) on bir, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) dört, Alî b. Medîni'nin (ö. 234/848-49) iki, Yûsuf b. Ömer et-Temîmî ve Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî'nin (ö. 258/872) birer, Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî'nin (ö. 277/890) iki, Müslim'in altı, İbrâhim b. İshâk el-Harbî'nin (ö. 285/899) iki, Ebû Dâvud'un (ö. 275/889) bir, Ebû'l-Abbâs el-Esam'ın (ö. 346/957) üç ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) bir vehmini çözümlemiştir. Toplamda 34 vehmin en sonunda ise Ahmed b. Abdân eş-Şîrâzî'nin (ö. 388/998) Buhârî'yi itham ettiği bir örneği vererek burada asıl vehmedenin kendisi olduğunu söylemiştir.²⁹² Bunun hemen akabinde tek bir şahıs mı yoksa birden fazla şahıs mı olduğu hakkında isabetli olanın henüz kesinlik kazanmadığı toplam dokuz ismi zikretmiş ve alimlerin onlar hakkındaki görüşlerini vererek kitabın ilk kısmını nihayete erdirmiştir.²⁹³

Kitabın ikinci kısmı, cem-tefrîk hususunda müşkil görünen isimleri alfabetik dizilimle zikretmeye çalışacağını söylediği uyarı niteliğindeki kuramsal cem-tefrîk örneklerden oluşmaktadır. Açıkladığı her örnekte, önce râvinin meşhur olduğu ismini

²⁸⁹ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 5-9.

²⁹⁰ Cem örnekleri için bkz.: Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 89, 92, 99.

²⁹¹ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 9-212.

²⁹² Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 212-326.

²⁹³ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 327-365.

sonra ondan gelen bir rivayeti eklemiş, akabinde adı geçen kişiden rivayet edenleri ve bu rivayetlerde kimlik bilgilerinin zikrediliş şeklini vererek muhaddislerin bu şahsı nitelediği tüm durumların -ve bunların aslında tek bir şahsa ait olduğunun sorgulamasını yapmıştır. Az bir kısmı kadınlardan oluşan toplam 539 râviyi alfabetik sırayla incelediği ikinci kısımda isimlerin tetkiki -niteliklerinin fazlalığı ve rivayetlerinin çokluğu itibariyle- farklılık arz etmiştir. Örneğin zikrettiği ilk isim olan İbrâhim b. Ebû Yahyâ (ö. 184/800) için altı sayfa bilgiye yer verirken Vehb b. Bakiyye el-Vâsiti'yi (ö. 239/854) yarım sayfada açıklamıştır.²⁹⁴

2.5.4. Gunyetü'l-Mültemis (fi) İzâhi'l-Mültebis²⁹⁵

Cem-tefrîk problemlerine temas eden eserlerin sonuncusu Hatîb el-Bağdâdî'nin kaleme aldığı *Gunyetü'l-Mültemis (fi) İzâhi'l-Mültebis* adlı eseridir. Hatîb, bu eserinde kendi ismi ve künye şeklindeki baba ismi aynı olan râvilerin değerlendirmesini yaparak hangilerinin aynı şahsa hangilerinin ayrı şahıslara ait olduğunu belirtmiştir. Bu eser, karıştırılması muhtemel râvileri beyan etmesi yönüyle *el-Muvazzih li Evhâmi'l-Cem' ve 't-Tefrîk'*in ikinci kısmıyla örtüşmektedir.²⁹⁶

Eser, bir muhaddisin Ma'dân b. Talhâ ile Ma'dân b. Ebî Talhâ'nın aynı kişi olmasından yola çıkarak Süleymân b. Muğîre ve Süleymân b. Ebî Muğîre'nin de aynı kişi olduğunu savunması ve bu hususun Hatîb'e sorulması üzerine kaleme alınmıştır. Hatîb, gelen bu sual karşısında öncelikle Ma'dân b. Talhâ ve Ma'dân b. Ebî Talhâ'nın aynı olduğunu ancak Süleymân b. Muğîre ile Süleymân b. Ebî Muğîre'nin ayrı kişiler olduğunu açıklamış ve bu türden birçok ismin olduğunu söyleyerek bu konuda istekli olanlara (mültemis) yetecek (gunye) bilgiler vereceğini söylemiştir.

Hâtîb, sorunun içeriğine yönelik olarak kitabı iki kısma ayırmıştır. Birincisi,²⁹⁷ ilk cevap verdiği örneğe benzer şekilde kendi ismi ve künye hâlindeki baba ismi aynı

²⁹⁴ Hatîb, *el-Muvazzih*, II, 511.

²⁹⁵ Eser ilk defa 1983 yılında Muhammed b. Suûd Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak istifadeye sunulmuştur. Ardından 1993 yılında Riyad'da mektebetü'l-kevser tarafından -tez çalışmasının birebir kopyası şeklinde- basılmıştır. Son olarak 2001 yılında Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî'nin tahkikiyle -ilk iki çalışmada kullanılmayan Berlin kütüphanesindeki en önemli nüsha esas alınarak mektebetü'r-rüşd tarafından Riyad'da basılmıştır. Bkz.: Hatîb, *Gunyetü'l-mültemis İzâhu'l-mültebis*, thk. Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2001, (muhakkikin girişi, s. 17-100).

²⁹⁶ Tahhân, Mahmûd, *Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fi ulûmi'l-hadîs*, s. 193.

²⁹⁷ Eserin yaklaşık 87 sayfasını oluşturan bu ilk kısım el-Mektebetü's-Şâmile (Şevval 1444.2) programında hazfedilerek doğrudan ikinci kısımla başlanmıştır.

olup tek bir kişiyi temsil eden toplam 75 râviyi sıralamıştır. Tabaka tertibine göre verdiği bu isimlerin 5’i sahabeden, 24’ü tabiînden, 27’si etbâu’t-tabîîn ve 19’u sonraki kuşaklardan oluşmuştur.²⁹⁸ Kitabın ikinci kısmı ise verdiği cevabın ikinci kısmına binaen kendi ismi ve künye hâlindeki baba ismi aynı olan ancak farklı kişileri temsil eden toplam 238 ismi alfabetik tertip üzere sıralamasında oluşmuştur.

Hatîb’in eser içerisinde takip ettiği metot hakkında bazı mülahazalarda bulunacak olursak râvilerden bahsederken öncelikle ismini, nesebini, bazı hoca ve talebelerini sıralamış; bazen de nesebiyle veya lakabıyla alakalı detaylı bilgiler vermiştir. Bunlar dışında nadiren râvilerin edindiği görev, doğduğu yer, çokça ders aldığı hoca, yaşam müddeti, vefat tarihi veya biyografisinin bulunabileceği bazı kaynaklara havale etmek gibi çeşitli bilgilere yer vermiştir.²⁹⁹

Son olarak eser hakkında söylenmesi gereken diğer bir husus, esere ait mevcut yazma nüshaların, Hatîb’in telif ettiği asıl form mu yoksa ihtisar edilmiş şekli mi olduğudur. Bu soruyu akla getiren en büyük sebep ise yazma nüshalarda -Hatîb’in ve mütekaddim dönemin üslubuna ters biçimde- bilgilerin senedsiz verilmesidir. Bunun dışında birazdan zikredeceğimiz bazı argümanlar, kitabın bize ulaşan halinden daha uzun olduğu ancak müellifin vefatından yaklaşık bir asır sonra kısaltıldığı yönündedir.³⁰⁰

1- Hatîb kitabın birçok yerinde (في صدر هذا الكتاب) “Bu kitabın başında” ifadesiyle daha önce geçtiğini söylediği birçok hadise atıfta bulunmuştur.³⁰¹ Ancak Hatîb’in gönderme yaptığı yerlerde ne hadis ne de senedi hakkında bilgi bulunamamıştır.

2- İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *et-Telhîsü’l-Habîr* adıyla bilinen eserinde şöyle söyler: “Hatîb’in *Gunyetü’l-Mültemis* adlı eserinde Ömer b. Abdilazîz’e (ö. 101/720) kadar dayanan bir isnadla zikrettiği bir bilgi şöyledir: “Ömer b. Abdilazîz, Adî b. Ertât’a yazdığı bir mektupta ona dört geceyi gözetmesini, bu gecelerde Allah’ın

---

²⁹⁸ Hatîb, **Gunyetü’l-mültemis**, s. 5-76; Eserin muhakkiki Yahyâ b. Abdullâh, ilk kısma dahil olup da Hatîb’in zikretmediği toplam 52 ismi aynı metot üzere bir araya getirmiştir. Bkz.: Hatîb, **Gunyetü’l-mültemis**, s. 76-86.

²⁹⁹ Hatîb, **Gunyetü’l-mültemis**, (muhakkikin girişi, s. 28-31).

³⁰⁰ Hatîb, **Gunyetü’l-mültemis**, (muhakkikin girişi, s. 18).

³⁰¹ Hatîb, **Gunyetü’l-mültemis**, s.94, 105, 146, 194, 198, 256, 258, 309, 330, 412, 426, 452.

rahmetini indireceğini söylemiştir. Bunlar Recep ayının ilk gecesi, Şaban ayının on beşinci gecesi, Ramazan Bayramının gecesi ve Kurban Bayramının gecesidir.”³⁰² İbn Hacer’in bu ibareleri eserin senedli şekilde bilgiler verdiğini göstermektedir. Ancak ne böyle bir sened ne de böyle bir bilgi, eserin mevcut nüshalarında bulunamamıştır.

3- Eserin mukaddimesinden sonra asıl konuya başlanırken veya eser içerisinde birkaç yerde (قال الخطيب رحمه الله) ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade eserde yer alan bilgilerin biri tarafından elden geçirildiğini göstermektedir. Burada mütekaddim dönemde yazılan kitaplarda bu şekilde bir ifadenin yazarlar tarafından kullanılıyor olması akla gelebilir. Ancak bu deyiş, aktarılan senedin veya rivayetin sona ererek müellifin kendi sözlerine başladığını ifade etmesi için kullanılmıştır. Ancak kitabın hiçbir yerinde ne sened ne de rivayet yer almamaktadır.

Tüm bunlar eser içerisinde yer alan hadislerin ve senedlerin hafzedilerek bilginin sadeleştirdiğini göstermektedir. Bu ihtisarı yapanın ise bizzat Hatîb olmadığı söylenebilir. Zira ilk dönemlerde senedleri zikretmek hem âdet olmuş hem de musannifler bu senedlerde birçok hedef gözetmiştir. İhtisar yöntemi ise bu bilgilerin birçoğunu yok etmiştir. O hâlde kitabın Hatîb’den sonra yaşayan biri tarafından ihtisar edildiğini söylemek gerekir. Ancak tam anlamıyla ne zaman ve kim tarafından bu hale getirildiğini tespit etmek güçtür. Lakin esere ait en eski nüshanın üzerinde yer alan h. 550 tarihine bakılırsa senedlerin ve hadislerin hafzedilmesi, Hatîb’in vefatından sonra yaklaşık 86 senelik bir müddet içerisinde meydana gelmiştir.³⁰³

2.6. MODERN YAKLAŞIMLARDA CEM-TEFRÎK

Hadis ilmine şüpheyle ve bazı ön kabuller ile yaklaşan oryantalist mantalite,³⁰⁴ hadislerin sıhhatinde oldukça önemli bir yere sahip olan isnad ve içeriği râviler hakkında bazı incelemelerde bulunmuştur. Ricâl edebiyatını, belirleyici kabul etmek/etmemek üzerine öne sürdükleri bazı teorilerle itham eden oryantalist

³⁰² İbn Hacer, *et-Temyîz fi telhîsi tahrîci ehâdîsi şerhi'l-Vecîz*, Dâr İbn Hazm, 2007, III, 1072.

³⁰³ Hatîb, *Gunyetü'l-mültemis*, (muhakkikin girişi, s. 21).

³⁰⁴ Kızıllı, Fatma, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, İSAM yay., İstanbul, 2019, s. 35-57.

paradigma, özellikle adaş râvi ve şöhret sahibi bazı ‘anahtar’ isimler üzerinde durarak ricâl literatüründe farklı/hayalî râviler tertip edildiğini söylemiştir.³⁰⁵

Bir hadis metninin görünüşte sağlam bir isnada sahip olmasının o hadisin Hz. Peygambere ait olduğunu göstermeyeceğini düşünen Hollandalı şarkiyatçı Gualtherus Hendrik Albert Juynboll’a (ö. 2010) göre; ricâl literatürü içerisinde ‘aklı olan her insanın anlayacağı’ tuhafıklar olarak nitelediği, bazı ‘anahtar’ şahsiyetler vasıtasıyla aslında var olmayan (hayalî) râviler üretilerek yeni biyografiler verilmiştir.³⁰⁶ Juynboll’a göre birer isim deposu halini alan ricâl literatürü, aslında tek olan şahıs üzerine birçok kişi eklenerek (cem) güven duygusunu imha etmektedir.³⁰⁷ Juynboll özellikle *Tehzibu’t-Tehzib* üzerinden ricâl eserlerini tetkik ederek râvi isimlerinde ‘yığılmaların’ olduğunu ve bazı şahsiyetlere rahatlıkla ‘yok’ diyebilmenin arayışı içerisinde. Ona göre, yaygın olmayan bir isim, umulmadık bir şekilde çok fazla ‘paylaşıyorsa’ bu kişilerin bir veya ikisi hariç diğerleri uydurma/hayalî râvilerdir.³⁰⁸ Ayrıca bu uygulamanın âdeta bir ‘model’ haline geldiğini söyleyerek şüpheli bir yaklaşımla ricâl edebiyatından birkaç râviyi de incelemiştir.³⁰⁹ Örnek olarak kullandığı bu râvilerin, aynı ismi taşımalarını fırsat bilerek şahısların cem edildiğini yahut hayalî isimlerin yamandığını söylemiş; bu birkaç isim üzerinden genellemeler yaparak isnad sisteminin itimat edilemeyecek hâlde olduğu sonucunu çıkarmıştır. H. 250 civarında ortaya çıktığını söylediği bu ‘model’ için bazı esaslar belirlemiş ve buna göre ricâl literatürünü itham ettiği değerlendirmelerde bulunmuştur.³¹⁰

Juynboll’un belirlediği bu esaslar içerisinde cem ya da tefriğe götürenlerden biri; meşhur şahsiyetlerden (common name) faydalanmaktır. Ona göre, râviler arasında dikkat çeken/revaç bulan şahsiyetler suistimal edilerek şöhret ve dokunulmazlıklarından faydalanılmıştır. Söz gelimi, ricâl literatüründen bazı şahıslar dikkatli bir şekilde incelenirse aslında onların ‘anahtar’ şahsiyetler olduğu ve bu yolla

---

³⁰⁵ G. H. A. Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020, s. 209-242.

³⁰⁶ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, s. 213.

³⁰⁷ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, s. 210-211.

³⁰⁸ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, s. 215, 242.

³⁰⁹ Bu râviler hakkında Juynboll’un değerlendirmelerine verilen cevaplar için bkz.: Kızılkaya Yılmaz, Rahile - Sekmen, Kadir, “**G. H. A. Juynboll’un Ricâl Literatürüne Dair Temel İddiaları ve Tahlili**”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi*, 2021, c. 7, sy. 2, s. 152- 169.

³¹⁰ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, s. 217.

farklı râvilerin aynı isimler verilerek cem edildiği göze çarpar.³¹¹ Juynboll'un İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) şöhretinden faydalanılarak oluşturulduğunu tespit ettiği 'bir' örnek şöyledir: İbn Hibbân (ö. 354/965), Bükeyr b. Mismâr ez-Zührî (ö. 154/771) ile Bükeyr b. Şihâb ed-Dâmeğânî'nin (ö. 161/778-170/787) aynı kişi olduğunu söylemiştir.³¹² Ancak bu isimler birbirinden farklı kişilere aittir.³¹³ Juynboll'a göre Şihâb ve Zührî lakaplarının aynı isimli iki farklı râvi için kullanıldığı bu yegane örnek, benzer karıştırma durumlarının hadis alimleri için her zaman olabileceğini göstermektedir.³¹⁴

Öncelikle Juynboll'un tespit ettiği örneğe bakılacak olursa, İbn Hibbân eserinde Bükeyr b. Mismâr'ın tercemesinden bahsederken "denildi ki" ifadesini kullanarak onun Bükeyr ed-Dâmiğânî olduğunu söylemiştir. Bu ifade gösteriyor ki hata, Juynboll'un itham ettiğinin aksine İbn Hibbân'a ait değildir. Aynı zamanda muhaddislerin râvinin kim olduğunu tespit aşamasında farklı görüşleri vermeleri metodolojik açıdan kusurlu bir hareket de değildir. Yine râvilerin farklı kimlik bilgileri sebebiyle birbirine karıştırılması, hemen her muhaddiste meydana gelen bir durumdur. Ancak, bu problemin farkında olan muhaddisler, hiçbir ricâl kitabını uydurma râviler ile dolu olmakla itham etmemiş, aksine hata ve yanlışlıkların her zaman olabileceğine dikkat çekmişlerdir.³¹⁵ Nitekim İbn Hibbân'ın eserini inceleyen Dârekutnî de Bükeyr b. Mismâr'ın, Bükeyr ed-Dâmiğânî'den farklı biri olduğunu söylemiş ve İbn Hibbân'ı 'anahtar' bazı isimlerden istifade ederek râvileri cem etmekle suçlamamıştır. Bu durum Juynboll'un örnek üzerinden yaptığı genellemeyi geçersiz kılmaktadır. Zira Zührî'lerin karıştırıldığına dair sadece bir örneğin varlığından bahsetmektedir. Bulabildiği yalnızca bu bir örnek üzerinden genellemeler yapması onun iddiasının geçersizliğine delildir. Dahası değerlendirmelerinin tam aksine ricâl literatürünün nedenli titiz olduğunun da göstergesidir.³¹⁶

---

³¹¹ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı**, s. 226.

³¹² İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, I, 222.

³¹³ Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, **Ta'likâtu'd-Dârekutnî ale'l-Mecrûhîn**, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire, 1994, s. 61.

³¹⁴ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı**, s. 239.

³¹⁵ Eren, Mehmet, "Ricâl Kitaplarında Mükerrer ve Uydurma Biyografi Problemi", s. 69.

³¹⁶ Kızılkaya Yılmaz, Rahile - Sekmen, Kadir, "G. H. A. Juynboll'un Ricâl Literatürüne Dair Temel İddiaları ve Tahlili", s. 173.

Yine Juynboll'un tespit ettiği esaslar içerisinde cem ve tefriğe götürülenlerden bir diğeri, râvilerin ortak niteliklere (namesakes) sahip olmasıdır. Ona göre, isnadlarda râvinin tek bir niteliği ile belirtilmesi, o niteliği taşıyan şahsiyetten faydalanarak aynı niteliğe sahip farklı şahsiyetlerin kullanılmasını sağlar. Zührî nisbeli meşhur İbn Şihâb'ın başka bir niteliğiyle neredeyse hiç zikredilmediğini söyleyen Juynboll, toplamda 120 farklı Zührî olduğunu tespit etmiştir.³¹⁷ Farklı râvilerin bu nitelik ile verilmesinden yola çıkarak farklı şahsiyetlerin asıl Zührî ile karıştırılmak istendiğini savunur. Onu böyle düşünmeye götürün saiklerden biri Benû Zühre kabilesiyle bir bağlantısı olmamasına rağmen bu niteliği kullanan birçok isim olmasıdır. Tespit ettiğine göre asıl Zührî ile çağdaş olan 66 isim vardır. Bunların neredeyse yarısının Zührî ile hiçbir akrabalık bağı bulunmamaktadır. Hatta sırf Zührî'den çokça hadis rivayet ettiği için bu nitelermeyi alanlar dahi olmuştur.³¹⁸

Juynboll'un aynı nitelikleri paylaşan râvilerin aslında uydurma şahıslar olduğunu söylediği bu inceleme, kesin kanıtlarla değil, kendisinin de itiraf ettiği gibi dolaylı kanıtlara dayanmaktadır.³¹⁹ Öncelikle Zührî nisbesinin mutlak olarak kullanılması, kronolojik olarak İbn Şihâb ez-Zührî'ye tekabül ediyorsa, bu o nisbe sahibinin meşhur Zührî olduğu ihtimalini kuvvetlendirir. Bunun dışında aynı nisbenin mutlak kullanılıp meşhur Zührî dışında bir ismin kastedilmesi uzak bir olasılıktır.³²⁰ Zira hadis rivayetinin henüz yayılmadığı ve bilindik bazı merkezler/hocalar dairesinde ilerlediği bir dönemde râvi isimleri bilinebilecek minimum nitelikler ile aktarılmıştır.³²¹ Dolayısıyla muhaddislerin mutlak anlamda Zührî nisbesini kullanmaları, belli bir hocanın kastedildiğine yahut hoca-talebe ilişkilerinden bu kişinin rahatlıkla anlaşılabilmesine işaretler. Çünkü henüz genişlemeyen rivayet ağı içerisindeki birçok isim, hoca-talebe bağlantısı üzerinden tespit edilebiliyordu. Bu sebeple râvilerin bir nisbede müşterek olmalarından hareketle karışıklık iddiasında bulunmak, ilmî bir yaklaşım değildir. Ayrıca asıl Zührî ile karıştırılabilecek diğer

---

³¹⁷ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı**, s. 230.

³¹⁸ İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, IX, 516.

³¹⁹ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı**, s. 227.

³²⁰ Kızılkaya Yılmaz, Rahile - Sekmen, Kadir, "G. H. A. Juynboll'un Ricâl Literatürüne Dair Temel İddiaları ve Tahlihi", s. 172.

³²¹ Topgül, Muhammed Enes, **İsnâdın Satır Araları**, s. 18.

Zührî'lere verdiği bazı örnek şahsiyetlerin,³²² meşhur Zührî'den farklı kişiler olduğunu kendisinin dahi tespit etmesi iddiasının aksini gösterir.³²³

Juynboll'un 'tümünün müstakil kişiler olduğu söylenemez' diyerek ortak nitelikler üzerinden tefrîk yapıldığını söylediği isimlerden biri de İkrime'dir.³²⁴ Juynboll, İbn Abbas'ın azadlı kölesi İkrime (ö. 104/723) ile aynı dönemde yaşamış, biri Ebû Cehil'in oğlu İkrime (ö. 13/634) olmak üzere toplam altı İkrime'nin olduğunu ve bunların çoğunun rivayet sayısını çoğaltmak için uydurulduğu görüşündedir. Ona göre, İkrime aslında tek bir kişidir. Ancak muhaddisler tarafından revaç bulması için çoğaltılmıştır.³²⁵ Zikrettiği İkrime'ler şunlardır:

- İkrime b. Hâlid b. el-Âs b. Hişâm b. el-Muğîre b. Abdullâh b. Ömer b. Muhammed³²⁶
- İkrime b. Seleme b. el-Âs b. Hişâm³²⁷
- İkrime b. Seleme b. Rebî'a³²⁸
- İkrime b. Abdurrahmân b. el-Hâris b. Hişâm b. el-Muğîre b. Abdullâh b. Ömer b. Muhammed³²⁹

Juynboll'un tefrîk yapılarak çoğaltıldığını söylediği isimler incelendiğinde Ebû Cehil'in oğlu İkrime ve İbn Abbas'ın azadlı kölesi İkrime'nin farklı kişiler olduğu rahatlıkla tespit edilebilir. İkrime b. Hâlid ile İkrime b. Abdurrahmân'ın ise vefat tarihleri,³³⁰ anne isimleri³³¹ ve hatta hadis işittiği/aktardığı kimselere³³² varıncaya

³²² Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, s. 231-240.

³²³ Kızılkaya Yılmaz, Rahile - Sekmen, Kadir, "G. H. A. Juynboll'un Ricâl Literatürüne Dair Temel İddiaları ve Tahlili", s. 172.

³²⁴ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, s. 217.

³²⁵ Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, s. 218.

³²⁶ Muhaddisler tarafından sika olduğu ifade edilmiştir. Atâ b. Ebî Rabah'tan (ö. 114/732) kısa bir süre sonra vefat ettiği kaynaklarda geçmektedir. Bkz.: Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, XX, 249-251; Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, III, 106.

³²⁷ Önceki İkrime ile aralarında akrabalık bağı vardır. Zayıf bir râvi olduğu ifade edilse de vefatı belirtilmemiştir. Bkz.: Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, XX, 251-252.

³²⁸ Kaynaklarda vefat tarihi belirtilmemiştir. Bkz.: Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, XX, 252-253.

³²⁹ Kaynakların çoğunda hicri 103 yılında vefat ettiği geçmektedir. Bkz.: İbn Hibbân, **es-Sikât**, V, 232; Zehebî, **Siyer**, IV, 419.

³³⁰ Zehebî, **Siyer**, IV, 419; İbn Hibbân, **es-Sikât**, V, 231-232.

³³¹ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî, **et-Tabakâtü'l-kebîr**, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2001, VII, 207, VIII, 35; İbn Hibbân, **es-Sikât**, V, 231-232

³³² İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, VII, 258-261

kadar ayırt etmeyi sağlayacak bariz bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla birbirine karış(tır)ma ihtimali söz konusu değildir. Yine Juynboll'un araştırmalarını yoğunlaştırdığı *Tehzibu't-Tehzib*'de İkrime b. Hâlid ile İkrime b. Seleme b. el-Âs'ın tercemelerini peş peşe ve 'temyiz' ifadesi kullanılarak verilmesi iki ismin farklı kişilere ait olduğunu göstermektedir.³³³ Bundan başka 'İkrime' ismi aleyhinde pek çok değerlendirme olduğu hâlde, rivayetin revaç bulması için onun ismi üzerinden tefrîk yapıldığını söylemek makul değildir. Nitekim şayet bir râvi tefrîk edilmek istenseydi başka bir isim tercih edilirdi.³³⁴ Neticede tüm bunları göz ardı ederek yalnızca aynı nitelikleri taşımaları sebebiyle bazı isimlerin merkeze alınarak tefrîk edildiğini söylemek ilmî bir yaklaşım değildir.

Ayrıca bu konuda dikkat çeken bir husus daha bulunmaktadır. Juynboll, İkrime b. Hâlid'in ve İkrime b. Abdurrahmân'ın şeceresi verirken en uzak atayı Muhammed olarak kaydetmiştir.³³⁵ Ancak kaynaklarda yapılan taramada bu ismin Muhammed değil Mahzûm olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca her iki İkrime'nin de kullandığı³³⁶ 'Mahzûmî' nisbesinin uygun olması için -Muhammed'e değil- Benû Mahzûm'un kök atası Mahzûm b. Yakaza b. Mürre'ye dayanmış olmaları gerekmektedir.³³⁷ Bundan başka, siyer kaynaklarında Muhammed isminin Hz. Peygamberden önce yalnızca üç kişiye verildiği ve bunlar arasında Yakaza b. Mürre'nin oğlu Muhammed isminde birinin olmadığı görülmektedir.³³⁸ Yine şayet Hz. Peygamberin soyundan gelen ve 'Muhammed' adını taşıyan biri olsaydı siyer kaynakları buna mutlaka atıfta bulunurdu. Son olarak Juynboll araştırmalarının odağına yerleştirdiği âdetâ didik didik ettiği *Tehzibu't-Tehzib*'de "Mahzûm" olarak kaydedilen ismi, her iki İkrime'de de

³³³ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VII, 258-259; Benzer bir uygulama Mizzî tarafından da yapılmıştır. Bkz.: Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XX, 251-252

³³⁴ Kızılkaya Yılmaz, Rahile - Sekmen, Kadir, "G. H. A. Juynboll'un Ricâl Literatürüne Dair Temel İddiaları ve Tahlihi", s. 163

³³⁵ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 218; İngilizce orijinal nüsha için bkz.: G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith*, Cambridge Üniversitesi yay., 1985, s. 140; <https://archive.org/details/muslim-tradition-studies-in-chronology-provenance-and-authorship-of-early-hadith/page/139/mode/2up?view=theater> (Erişim Tarihi: 27.04.2023)

³³⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 96-97

³³⁷ Her iki İkrime'nin de şeceresi şöyledir: "Hişâm b. el-Muğîre b. Abdillâh b. Ömer b. Mahzûm b. Yakaza b. Mürre b. Ka'b b. Lüeyy b. Gâlip b. Fihri" bkz.: İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 231

³³⁸ Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed es-Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1991, II, 151-152

“Muhammed” olarak tebdil etmesi, oryantalist paradigmanın cem-tefrîke yaklaşımı hakkında akıllarda soru işaretleri bırakmaktadır.³³⁹

---

³³⁹ Juynboll’un ricâl literatürü hakkındaki değerlendirmelerini ele alan bir araştırmada, İkrime b. Hâlid’in şeceresi düzeltilerek doğru şekilde verilmiş, İkrime b. Abdurrahmân’ın şeceresi ise ‘Muhammed’ olarak kaydedilmiştir. Bu durum Juynboll tarafından yapılan değişikliğin farkına varılmadığını göstermektedir. Bkz.: Kızılkaya Yılmaz, Rahile - Sekmen, Kadir, “**G. H. A. Juynboll’un Ricâl Literatürüne Dair Temel İddiaları ve Tahlili**”, s. 161

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. CEM-TEFRİKİN SEBEPLERİ VE ÇÖZÜM METOTLARI

3.1. SEBEPLERİ

Hadis rivayetlerinde ve rical kaynaklarında karşılaşılan cem-tefrîk problemleri hakkında değerlendirme yapmak için öncelikle sebeplerini bilmek gerekir. Zira nereden/kimden kaynaklandığı kapalı kalan bir probleme konu olan râvi hakkında hatalı izlenimler oluşabilir. İlk kayıt anından belki asırlar sonra problemlili varsayılan bir malumatın hangi süreçlerden geçtiği, sözün/yazının aslına aidiyeti, yaşanan tasarruf ve anlayış farklılıkları, telif maksat ve yöntemi gibi pek çok durumun kapalı geçilmesi, hem tespit hem de çözüm sürecini akamete uğratar. Bu nedenle cem-tefrîk problemlerinin içyüzünü bilmek için; hata olarak görüldüğü süreçten itibaren geriye dönük bir dış tenkit (critique externe) gereklidir. Bu sayede sözün/yazının kaçınıcı el kaynak olduğu, aktarım/istinsah esnasında bir değişikliğe maruz kalıp kalmadığı ve aynı kaynağın farklı formları tespit edilebilir.

3.1.1. Nüsha Farklılıkları

İslam topraklarında gelişen ilmî faaliyetin başlangıç noktası ve merkezi camilerdir. İnsanlar orada yalnızca ibadet amacıyla toplanmıyor, aynı zamanda eğitim-öğretim hayatının en dinamik ve en renkli hali orada yaşanıyor. Talebelerden oluşan bir halkayla çevrelenmiş hocaların bulunduğu camiler, birçok hadis ilminin aktarımına kaynaklık ediyordu. Hocaların, rivayet hakkına sahip olduğu bilgiyi aktarması suretiyle bilginin intikali sağlanıyordu. Takip edilen bu tedrisat kültürü, ilk devir Müslümanlarının bir rivayeti ilim ehline duyurmada kullandıkları en etkili yöntem olmuştu. Çalışmalarını ilim ehliyle buluşturmak isteyen hocalar da yine bu yöntemi

bir neşir vasıtası görmüşlerdi.³⁴⁰ Örneğin İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Hz. Adem'den günümüze kadar hacimli bir tarih kitabı yazdırmak istediğini talebelerine “Hazır mısınız?” diyerek teklif etmiştir.³⁴¹ Hocalar, özel olarak aldıkları kitap telif siparişlerini dahi yine bu yönteme aksettirmişlerdi.³⁴² Hatta kendilerine fetva veya bir sual ile gelenlere de kitap telifiyle yanıt verdikleri de olmuştur.³⁴³

Bu şekilde âdeta ders üslubuyla talebelerin kitaplaştırdığı veya hocanın kaleme aldıklarını talebelere vererek çoğalttığı eserlerin birçok farklı nüshası meydana geliyordu. Zamanın şartlarına ve yeterli bilginin/ilavenin bir araya gelmesine bağlı olarak uzun bir telif sürecinden geçtiği göz önünde tutulunca aynı eserin birçok farklı varyantı olmaktadır. Zira belki seneler süren bu yazım müddeti her zaman başladığı gibi bitmiyordu. Örneğin nüshalar bazen ana hatlarıyla nihayete erip son şeklini almadan insanların eline ulaşabiliyordu.³⁴⁴ Nitekim Ebû Ömer el-Bâverdî'nin (ö. 345/957) *Kitâbu'l-Yevâkît* adlı günümüze ulaşmayan eserinin ortaya çıkışını anlatan İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) sözlerinin hülasası böyle bir olayı şu şekilde tasvir etmektedir: “Ebû Ömer el-Mutarriz bu kitabı, 29 Muharrem 326 Perşembe günü Şehrin (Bağdat) Camii'nde, hafızasından imlâ ettirmeye başladı. Nihayete ereceğe dek düzenli vakitlerde imlâ ettirmeyi sürdürdü. Her şeyi eksiksiz yazdım. Ardından kitaba ilaveler yapmaya başladı. Öyle ki başta yazdırdığının iki katı kadar eklemeye başladı. Ebû Muhammed es-Saffâr bu eklemeleri çok iyi biliyordu. Zira Ebû Ömer'e çokça gidip gelir ve kitabı onunla müzakere ederdi. İşte bu eklemeleri ben ondan aldım. Daha sonra insanların da dinlemesi için Ebû İshak et-Taberî kitabı bir mecliste okudu. Müellif daha sonra kitabına yeni ilaveler yaptı, bunların hepsini ben kitabımda topladım. 27 Zilkâde 329 Salı günü elimde bütün nüshalar mevcutken ona kitabını okumaya

³⁴⁰ Emevîler devrinde şairler dahi çalışmalarını halk ile camilerde paylaşmıştır. Bkz.: Pedersen, Johannes, **İslam Dünyasında Kitabın Tarihi**, s. 38.

³⁴¹ Hatîb, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb, **Târihu Bağdâd**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002, II, 548.

³⁴² Dil âlimi Ferrâ'dan Kur'an'ı anlamada başvurulabilecek bir kitap telif edilmesi istenir. Bunun üzerine Ferrâ bu tip bir çalışmayı mescitte okutacağını ilan eder ve eseri bu şekilde ortaya çıkar. Bkz.: İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed, **el-Fihrist**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997, s. 91.

³⁴³ Yine “etraftan gördüğü büyük baskı sebebiyle(!)” ilmî birikimini talebeleri için kitaplaştıran müellifler hiç de değildir. Bkz.: Pedersen, Johannes, **İslam Dünyasında Kitabın Tarihi**, s. 37

³⁴⁴ Örneğin İbn Kesîr, *Câmi'u'l-Mesânîd ve's-Sünen* adlı eserini henüz tamamlamadan Horasanlı bir talebenin ezberlediğini aktarmaktadır. Bkz.: Şakir, Ahmed Muhammed, **Umdetü't-tefsîr**, Dâru'l-Ma'rife, Mısır, 2013, I, 29-30.

başladım. 331 yılının Rebûlevvel ayında bitirdim. Okuma esnasında yine birtakım eklemelerde bulundu. Bu ilaveleri en iyi bilen, o sıralar hocaya çokça gidip geldiği için Ebû Muhammed Vehb'di. Daha sonra Ebû Ömer herkesi toplayarak kitabı son kez Ebû İshâk'ın okuyacağını ve böylece kitabın hitama ereceğini ve artık eklemeler yapılmayacağını duyurdu. 14 Cemâziyelevvel 331 Perşembe günü insanlar bir mecliste toplandı. İnsanlara kelimesi kelimesine şunları yazdırdı: “Ebû Ömer Muhammed b. Abdulvâhid (kendisini kastediyor) der ki: “Ebû İshâk et-Taberî'nin yazıp okuduğu bu nüsha, okunmasına izin verdiğim en son nüshadır. Kitabın bu son haline, içine bana ait olmayan sözler ekleyerek nakleden kimse bana iftira etmiş olur. Bu nüsha, Ebû İshâk'ın halkın huzurunda okuduğu ve harfiyen takip ettiğim nüshanın tıpkısıdır.”³⁴⁵ Bu örnek üzerinde görüldüğü gibi halkaya devam eden talebelerin ve imlâ müddetinin uzunluğu hesaba katılınca nüsha farklılıklarının olması, sürecin getirdiği tabii bir sonuçtur.

Bundan başka hocanın elindeki ve talebenin çekidüzen vermediği yazma nüshalar (müsvedde), temize çekilmeden (mübeyyaza) birçok ilim merkezine intikal edebiliyordu. Nitekim İslam tarihinde müellif nüshalarından elde edilmiş yazmaların son halini almadan yayıldığı örneklerden bahsedilmektedir.³⁴⁶ Diğer taraftan yazımını tamamladıktan sonra neşredilen, müteakiben -günümüzdeki yeni baskı misali- tekrar düzenlenerek yayımlanan eserler de olmuştur.³⁴⁷ Örneğin Buhârî, her eserini üç defa yazdığını -ve her defasında ekleme-çıkarma yaparak düzenlediğini- söylemiştir.³⁴⁸

Bu bakımdan hadis ricalini ilgilendiren eserlerin de diğer İslamî literatürde olduğu gibi birçok sebepten nüsha farklılıklarına maruz kaldığı söylenebilir. Özellikle kıyas kabul etmeyen ve hassasiyet gerektiren râvi terceme ve içeriklerinin ekleme-çıkarma ve hatta görüş değişikliği suretiyle yeni bir form kazanması mümkün görünmektedir.³⁴⁹ Bu meyanda râvi kimlik bilgilerinde karşımıza çıkan cem-tefrik problemi de nüsha farklılıklarından kritik düzeyde etkilenmiştir. Zira kimlik bilgileri üzerinde gidilen yenilikler, öncesinde verilenden farklı fikre geçildiğini veya

---

³⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 102-103.

³⁴⁶ Pedersen, Johannes, **İslam Dünyasında Kitabın Tarihi**, s. 40.

³⁴⁷ Ma'rûf, Beşâr Avvâd, **Tahkîku'n-nusûs beyne İhtilâfi'r-rivâyât ve ehemmiyeti's-semaât ve teaddüdü'l-ibrâzât**, Müessesetü'l-Furkân, Londra, 2020, s. 73-74.

³⁴⁸ İbn Hacer, **Hedyü's-sârî II**, 547.

³⁴⁹ Hatîb, **el-Câmiu li ahlâki'r-râvî I**, 269.

eksikliğin/hatanın düzeltilildiğini gösterir. Nitekim Muallimî (ö. 1966), Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'i üç defa yazmasını³⁵⁰ şöyle değerlendirir: "Buhârî eserini yazdıktan sonra neşretmiştir. Sonra tekrar ele alarak ekleme ve çıkarmalarla ikinci defa neşretmiştir. Ardından yeni bazı düzenlemeler daha yaparak üçüncü defa neşretmiştir."³⁵¹ Bu süreç içerisinde İslam diyarının farklı noktalarına ulaşan -eski sürüm- baskılar; hatalı, eksik veya tertipsiz haliyle ele alınabiliyordu. Nitekim Hatîb, İbn Ebî Hâtîm'in *Beyânü Hatai Muhammed b. İsmâ'îl el-Buhârî fî Târihih* adlı eserinde Buhârî hakkında yaptığı cem-tefrîk eleştirilerini incelerken problemlerin birçoğunun aslında esas aldığı nüshadan kaynaklandığını, kitabın nihaî halinde bu problemlerin tashih edildiğini söyler.³⁵²

Nüsha farklılıkları, cem-tefrîk probleminin en çok rastlanan sebeplerinden biridir. Zira bir eserin tam halini alması -o günün şartları göz önünde tutularak- birçok bilginin düzensiz şekilde kaydedilmesi ve daha sonra bunların derlenmesiyle oluşmaktaydı. Bu süreç içerisinde tekrara düşülerek bir râvinin birden fazla kimlik bilgisinin farklı râvilere ait olduğu (tefrîk) düşünülebilir veya farklı râvilerin benzer nitelikleri aynı râviye ait gibi (cem) görünebiliyordu.

Bu durumda bir eserin yazarı tarafından son şekli verilmiş nüshasını esas almak demek, aynı zamanda gözden geçirilmiş son nüshayı ele alma anlamı taşır. Dolayısıyla özelde cem-tefrîk genelde nüshayı ilgilendiren her problem hakkında değerlendirme yapmadan önce nüshalardan haberdar olmak ve -tespiti mümkünse- son nüshayı esas almak son derece önemlidir.

Nüsha farklılıklarını ve en son neşredilenin hangisi olduğunu tespit etmenin cem-tefrîke olan etkisini ortaya koymak için temsil gücü yüksek kaynaklardan biri olan Buhârî'nin *et-Târîhü'l-Kebîr*'inden bazı misaller konuyu anlaşılır kılacaktır. Söz gelimi, Buhârî Yezîd b. Sinân ve Yezîd b. Beyân adıyla tamamen aynı bilgilerin yer aldığı iki râviye yer verir.³⁵³ *Et-Târîh*'in nüshalarında inceleme yapıldığında bu iki râvinin Ebû'l-Hasan Muhammed b. Sehl'e ait nüshada yer aldığı tespit edilmiştir. Ebû Ahmed Muhammed b. Süleymân b. Fâris ed-Dellâl'e (ö. 312/925) ait nüshada ise

³⁵⁰ Hatîb, *Târîhu baġdâd*, V, 76.

³⁵¹ Hatîb, *el-Muvazzih*, (Muallimî'nin girişi s. 11).

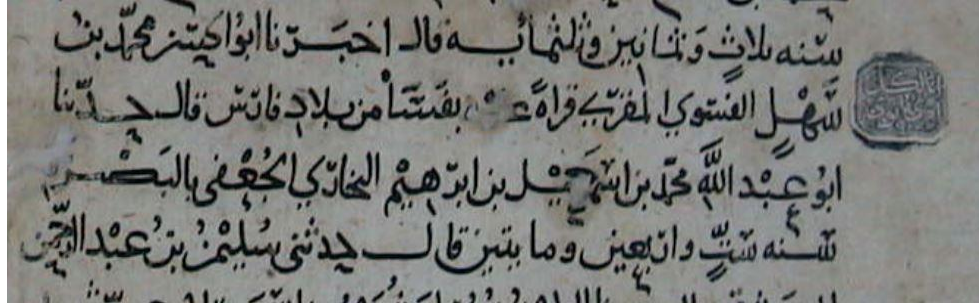
³⁵² Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 11.

³⁵³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, X, 327, 354.

Yezîd b. Beyân adında bir râvi yer almamaktadır. Bu durumda Buhârî'nin tefrîk'e düşüp düşmediğini söyleyebilmemiz için nüshalardan hangisinin önce hangisinin sonra olduğunu çözümlenmemiz gerekmektedir.

Öncelikle nüshalar hakkında Muallimî'nin yaptığı değerlendirmeye bakılacak olursa; ona göre, iki ayrı tercemenin yer aldığı İbn Sehl nüshası Buhârî'ye ait üçüncü ve son nüshadır. İbn Fâris nüshası ise Buhârî'nin neşrettiği ikinci nüshadır.³⁵⁴ Muallimî'nin bu görüşüne göre iki râvi hakkında verilen birbirinin aynı iki terceme olması Buhârî'ye ait son kanaattir. Buna rağmen Muallimî, Yezîd b. Beyân isminde tahrif olduğunu kabul etmekte ve bu durumu halen daha anlayamadığını söylemektedir.³⁵⁵

Muallimî'nin fikir beyan ettiği İbn Sehl ve İbn Fâris nüshaları özelinde tarihî verileri kullanarak yapacağımız bir inceleme konuya yeni bir bakış açısı katacaktır. Zira İbn Sehl'in Buhârî'den *et-Târih*'i dinlediği yer ve zaman kitabın başında kayıtlıdır:³⁵⁶

Resim: 1

Buna göre İbn Sehl h.246 tarihinde Basra'da Buhârî'den *et-Târih*'i dinlemiştir. İbn Fâris ise Buhârî'nin Nîşâbûr'a geldiği ve onun evinde konakladığı sırada *et-Târih*'in az bir kısmı hariç tamamını dinlemiştir. Ayrıca dinleyemediği kısım için de ona icazet vermiştir.³⁵⁷ Bu durumda İbn Fâris'in semâ tarihini tespit etmek için Buhârî'nin Nîşâbûr'a rihlelerine bakılması gerekir. Nitekim kaynaklarda Buhârî'nin

³⁵⁴ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 11-12 (Muallimî'nin girişi).

³⁵⁵ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 199 (dipnot I).

³⁵⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Kütüphanesi, no 1053, vr. 1a.

³⁵⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 431-432; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 371; Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târihu'l-islâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003, VII, 256.

Niṣâbûr'a ömründe iki defa gittiği geçmektedir.³⁵⁸ Bunlardan ilki; h. 209 yılında henüz on beş yaşlarındayken çıktığı ilk ilim yolculuğu sırasındadır. İkincisi ise h. 250 yılında ömrünün sonlarına doğru gittiği ve fitne sonucu çıkarılana kadar beş yıl süreyle kaldığı seferdir. Ayrıca bu tarihten sonra bir daha batı yönüne gitmemiştir. Bu tarihlendirmelerden anlaşılacağı üzere İbn Sehl *et-Târîh*'i h. 246 yılında dinlemişken İbn Fâris, Buhârî'nin Niṣâbûr'a girdiği h. 250'den itibaren İbn Sehl'den en az 4 sene sonra dinlemiştir.³⁵⁹

Tarihî veriler göz önünde tutularak Yezîd b. Beyân ve Yezîd b. Sinân ihtilafına tekrar bakılacak olursa; İbn Sehl nüshasında Yezîd b. Beyan olarak kaydedilen tercemenin gözden geçirilmiş son baskı olan İbn Fâris nüshasında düzeltilerek kaldırılmıştır. Nitekim Buhârî, yıllarını ilim yolculuğuyla geride bıraktıktan sonra yerleştiği Niṣâbûr'da ilmîni yaymış ve kitapları birçok insana ulaştırmıştır. Bu süreçte tekâmül eden ilmî birikiminin, geçmişte kitaplarında yer alan bilgileri tashih etmesini sağladığı düşünülebilir.³⁶⁰

3.1.2. Problemlî Bilginin Aktarımı

Râvi bilgileri İslâm coğrafyasının birçok yerine, ilim halkalarında bulunan - kimi zaman çok uzak diyarlardan gelmiş- talebeler vasıtasıyla yayılmıştır. Ancak bu süreç içerisinde birçok sebebe dayalı olarak farklılıklar ve hatalar da beraberinde yayılmıştır. Zira muhaddislerin bir araya getirdiği bilgiler birçok farklı veriye dayanmaktaydı. Bu verilerin onlara ulaşınca kadar yaşadığı -kasıtlı veya kasıtsız- değişimler; farklı şahısların aynı (cem), aynı şahsın farklı (tefrîk) kişiler olduğu

³⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, XII, 404; Hâkim, Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed en-Nisâbûrî, *Telhîsu Târîhu niṣâbûr*, özt.: el-Halîfetü'n-Nisâbûrî Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed, Mektebetü İbn Sînâ, Tahran, 1920, s. 29.

³⁵⁹ Muallimî'nin *et-Târîhü'l-Kebîr* nüshaları hakkında yaptığımız değerlendirme, kapsamlı bir araştırmanın konusu olabilecek niteliktedir. Bu sebeple konu etrafında kısa bir inceleme yeterli görülmüştür. Daha geniş bilgi için bkz.: el-Avnî, Şerîf Hâtim, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi'l-Cem' ve't-Tefrîk*, Dâru'z-Zehâir, 2021, 8-26.

³⁶⁰ Buhârî'nin *et-Târîh*'ini inceleyen bazı makale sahipleri; Muallimî'nin değerlendirmelerini esas alarak tespitlerde bulunmuştur. Bkz.: Keskin, Yusuf Ziya, "**Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkidler**", Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 2003, sy. 2, s. 116-119; Doğanay, Süleyman, "**İbn Ebî Hâtim'in Bazı Râvilerin Tefrîk'i Bağlamında Buhârî'ye Yönelik Tenkidleri**", Bilimname, 2017/1, XXXIII, s. 17; Konuya daha geniş çerçeveden bakılarak *et-Târîh* nüshaları üzerinde yapılacak yeni incelemeler, cem-tefrîk eleştirileri hakkında varılan kanaatlere yeni bir soluk katacağı söylenebilir.

izlenimini verebilmekteydi.³⁶¹ Örneğin bir muhaddisin elde ettiği râvi bilgisi eğer tashif veya tahrif içeriyorsa; bu durum muhaddisin veri analizi sırasında sahih bilgiyle olan mukayese mantalitesine etki edebiliyordu. Nitekim Buhârî *et-Târîhü'l-Kebîr*'de aynı râvileri birden fazla kez kaydettiği için Sâlih Cezere (ö. 293/906) tarafından şöyle eleştirilmiştir:³⁶² “Onu Bağdat'ta gördüm. *Et-Târîhü'l-Kebîr*'i insanlara okutuyordu. Bu sırada “İbrâhim b. Şu'ayb'dan İbn Vehb rivayette bulundu” dedi. Ben de “O, İbrâhim b. Şu'ays'tır” dedim. Sonra da “Sen insanların kitaplarına bakıyorsun, tanımadığın bir isim gördüğünde onu hemen kaydediyorsun -böylece sana farklı bir şahıs gibi geliyor-. Ancak burada hata senden değil, başkasındandır. Zira onlar doğru zabt etmiyorlar.” dedim.”³⁶³ Neticede birçok kanaldan gelerek rical literatüründeki yerini alan bilgiler, öncesinden süregelmiş hatalarla beraber kaydedilebiliyordu.

Bunun yanı sıra hangi kimlik bilgisinin kime ait olduğunu belirlemenin şahsî kanaatler neticesinde olması süregelen hatalara tesir eden diğer bir faktör olmuştur. Zira râvilere ait niteliklerin tespiti nasıl muhaddislere aitse, bunların hangi şahsa ait olduğunu tayin de yine muhaddislerin kanılarına/içtihatlarına göredir.³⁶⁴ Bu durumda râvi hakkında edinilen bilgi eğer muhaddisi cem-tefrîk gibi bir probleme götürüyorsa, bu onun bir kusuru değil kendisine intikal eden fikre göre (süregelim) hareket etmesinden kaynaklanmıştır. Örneğin Buhârî, *et-Târîh*'inde Bâbî Mevlâ Abbâs b. Abdilmuttalip³⁶⁵ ve Nâbî Mevlâ Abbâs b. Abdilmuttalip³⁶⁶ adıyla iki râviye yer verir. Hatîb, Buhârî'nin burada hataya düştüğünü; bu iki ayrı kimlik bilgisinin aslında tek bir kişiye ait olup tefrîk edildiğini iddia eder.³⁶⁷ Söz konusu problem incelendiğinde hatanın bir süregelimden kaynaklandığı söylenebilir. Zira Hatîb'in elindeki *et-Târîh*

³⁶¹ Düzenli, Muhittin, **Hadislerde Gizli Kusurlar İlet ve Şaz**, İSAM yay., İstanbul, 2016, s. 293

³⁶² Bu ifade Buhârî'nin gördüğü her farklılık için yeni bir başlık açtığı anlamına gelmez. Zira kitap böyle bir fikri taşıyacak olsa, ana fikir olan râvilerin birbirinden temyiz imkânı göz ardı edilmiş olur. Bunun aksine Buhârî, kendisine ulaşan kimlik bilgilerinin çağrıştırdığı yeni bir şahsiyet düşüncesine binaen farklı tercemeler vermiştir. Bkz.: el-Avnî, **Menhecû'l-İmâmi'l-Buhârî fi'l-cem' ve't-tefrîk**, s. 33.

³⁶³ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 7.

³⁶⁴ el-Lâhim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, s. 199; Muhaddislerin, kimlik bilgilerindeki ihtilaf sebebiyle sahâbîliğinde ihtilaf ettiği bir râvi için bkz.: Güşen, Seyit Ali, “Sahâbe Literatüründe İlel Bilgisinin Kullanımı”, **Sahâbe Literatürü Araştırmaları**, s. 160-165

³⁶⁵ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebir**, II, 578.

³⁶⁶ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebir**, IX, 570.

³⁶⁷ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 75; İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî, **el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb**, thk. Abdurrahmân Yahyâ el-Muallimî, Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1961, I, 159.

nüshasında Bâbî hakkında verilen tercemeyi Muhammed b. İbrâhîm b. Dînâr'ın söylediği geçer. Ayrıca şahit olarak getirilen sened de şu şekildedir: “İbn Ebî Zi’b → Kâsım b. Abbâs → Bâbî.”³⁶⁸ Ancak matbu *et-Târîh* nüshasında Bâbî hakkında verilen tercemenin değil şahit olarak getirilen senedin Muhammed b. İbrâhîm b. Dînâr’a ait olduğu şöyle geçer: “Muhammed b. İbrâhîm b. Dînâr dedi ki: İbn Ebî Zi’b → Kâsım b. Abbâs → Nâbî.”³⁶⁹ Bu son nüshadan anlaşılacağı üzere Buhârî, Bâbî hakkında edindiği bilgilerden birinde Muhammed b. İbrâhîm’in bu ismi ‘Nâbî’ olarak kaydettiğini aktarır. Buna binaen Nâbî Mevlâ Abbâs b. Abdilmuttalip’in -farklı bir kişi olduğu fikri üzere- yeni bir başlığa yer verir. Bunun bir delili de “Nâbî” olarak geçen senedi Ahmed b. Ebî Bekr’den duyduğunu onun da Muhammed b. İbrâhîm’den duyduğunu söylemesidir.³⁷⁰ Ancak Hatîb, elindeki nüshada Bâbî’nin tercemesi bu şekilde olmadığı için Buhârî’nin yeni bir terceme vermesine anlam veremez ve hata olarak görür. Halbuki Buhârî edindiği bilgilerden birinden yola çıkarak Nâbî adıyla farklı bir kişi olabileceğini söylemek istemiştir.

3.1.3. Birden Fazla Kimlik Bilgisi

Muhaddisler, râvileri tanıtmak için onların birçok kimlik bilgisini kullanmışlardır. Bu vesileyle bir râvinin sahip olduğu çeşitli nitelikler, onun tarif edilmesinin de çeşitlenmesini sağlamış; özellikle rivayetin başlangıç noktasından uzaklaşıldıkça râvilere yeni kimlik bilgileri ilave edilmiştir.³⁷¹ Söz gelimi, ilk dönemlerde yalnız râvinin adı yeterli görülürken³⁷² daha sonra benzerliklerin artması ve rivayet ağının geniş bir yapı halini alması sebebiyle buna künyeler, nisbeler ve lakaplar eklenmiştir. Bunun dışında art niyet taşıyan (tedlîsü’ş-şüyûh) bazı eklemeler de râvilerin birçok niteliğiyle tanıtılmasına/tanınmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu durum erişebildiği bütün râvileri bir araya getirmeyi isteyen muhaddisler için

³⁶⁸ Tam metin şöyledir:

قاله محمد بن إبراهيم بن دينار. عن ابن أبي ذئب عن القاسم بن عباس عن أبي

³⁶⁹ Tam metin şöyledir:

وقال محمد بن إبراهيم بن دينار: عن إبا ابن ذئب عن القاسم بن عباس عن نابی

³⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, IX, 570.

³⁷¹ el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 460.

³⁷² Örneğin isnâdda geçen bir Abdullah'ın kim olduğu sorusuna muhaddislerden birinin “Subhanallah! Hadisi her aktardığımızda ‘Bize evi Suğd sokağında bulunan Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. el-Mübârek el-Hanzalî haber verdi’ mi diyeceğim!” şeklinde cevap vermiştir. Bkz.: Hatîb, *el-Câmi*, II, 73

problemlere sebep olmuştur. Aynı râviyi bir rivayette ismiyle görürken bir başka rivayette künyesiyle veya lakabıyla gören muhaddis, bunun birden fazla kişiye ait olduğunu varsayabilmiştir.³⁷³ Örneğin Buhârî, Muhammed b. Abdillâh b. Ubeyd b. Umeyr³⁷⁴ ve Muhammed el-Muhrim³⁷⁵ adıyla iki râviye yer verir. Hatîb ise bu iki tercemenin tek bir kişiye ait olduğunu ve [birinde lakabıyla verildiği için] tefriğe düşüldüğünü söylemiştir.³⁷⁶ Nitekim Abdurrahmân b. Mehdî de Muhammed b. Abdillâh b. Ubeyd'e 'el-Muhrim' denildiğini söylemiştir.³⁷⁷

Râvilerin ayrı/aynı zannedilmesinin sebeplerinden biri de şahsın hem yakın hem de uzak atasıyla tanıtılmasıdır. Durumun farkına varmayan bir muhaddis için böyle bir şahsı birden fazla kişi olarak algılaması işten bile değildir. Örneğin Hatîb'in beyanına göre Buhârî, Havt b. Râfi' ve Havt b. Yezîd adlı peş peşe iki râvi verir.³⁷⁸ Halbuki iki terceme de tek bir şahsa aittir. Zira Amr b. Mürre, ondan aldığı bir rivayette baba adını "Râfi'" olarak kaydederken, aynı rivayeti yine ondan alan İsa b. Ömer el-Hemedânî baba adını "Yezîd" olarak kaydetmiştir. Ayrıca İsa b. Ömer, ondan aldığı başka bir rivayette bu sefer baba adını "Râfi'" şeklinde aktarmıştır. Bu durumda - muhtemeldir ki- "Râfi'", Havt'ın baba adı; "Yezîd" ise dede adıdır. Rivayetlerden birinde babasına, diğerinde dedesine nispet edildiği için Buhârî bu isimlerin sahibini farklı şahıslar olarak öngörmüştür.³⁷⁹

Son olarak râvilerin aslında aynı bölgeye delalet eden geniş-dar nisbeleri de râviyi tefrik etmeye sebep olan diğer bir etkidir. Râvilerin tanıtılma esas gereğince bazen mahallî nisbelerin üstüne daha geniş bölgeyi temsil eden nisbeler kullanılmıştır.³⁸⁰ Bunun tam aksi daha geniş iklimlere delalet eden nisbelerin üzerine mikro nisbeler de kullanıldığı olmuştur.³⁸¹ Ayrıca kişinin öğrenim gördüğü veya

³⁷³ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 323.

³⁷⁴ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, I, 438.

³⁷⁵ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, I, 626.

³⁷⁶ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 28-29.

³⁷⁷ Ukaylî, **ed-Duafâu'l-kebîr**, IV, 143.

³⁷⁸ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 457; Matbu nüshalarda "Havt b. Abdillâh b. Râfi'" şeklinde geçer. Hatîb böyle bir rivayetin olduğunu söylediği hâlde söz konusu râviyi "Havt b. Râfi'" olarak itibar eder. Bkz.: Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 102.

³⁷⁹ İbn Mâkûlâ, **Tehzîbu Müstemirri'l-evhâm**, s. 72; Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 102.

³⁸⁰ Örneğin Muhammed b. Yezîd'e ait "er-Rahbî" ve "ed-Dimeşki" nisbeleri aynı mntıkaya delalet eden nisbelerdir.

³⁸¹ Konu hakkında bazı örnekler için bkz.: Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 51-52.

sonradan yerleştiği mekânlara dayanarak birbirinden farklı birçok yer için de nisbeler kullanılmıştır. Esasında râvinin temyizine hizmet eden bu kullanımlar zamanla farklı râvi zannına sebep olmuştur. Zira muhaddisler rical eserlerini, elde ettikleri rivayetlerden çözümledikleri bilgilere dayanarak oluşturmuşlardır. Eğer rivayetler aynı şahsın bilgilerini farklı gösteriyorsa, muhaddisin bu bilgileri farklı şahıslara ait gibi düşünmesi olasıdır. Örneğin Buhârî, Ömer b. Süveyd el-İclî ve Ömer b. Süveyd es-Sekafî adıyla iki râviye yer vermiştir.³⁸² Hatîb ise bu iki farklı nisbenin tek bir şahsa ait olduğunu; Buhârî’yi bu vehme götürenin ise kendisine ulaşan rivayetlerde iki farklı nisbe saptamasından kaynaklandığını söylemiştir. Bununla beraber bir muhaddisin bu şekilde algılamasının gayet doğal olduğunu; zira bir insanın iki kabileye birden - hakikat ve mecaz yoluyla- nispet edilebileceğini, bu durumda da farklı kişiler vehmini oluşturacağını da eklemiştir.³⁸³

3.1.4. Talebenin/Müstensihin Tasarrufları

Râvi kimlik bilgilerinin kitaplaşma sürecinde bir muhaddisin râvi hakkında edindiği bilgilerin serüveni ve karşılaşılan problemlere değinilmişti. Burada ise râvi bilgilerinin kitaplaştırıldığı tedvin sürecinin ardından sonraki kuşaklara intikal müddetinden ve karşılaşılan problemlerden bahsedilecektir.

Elde ettiği bilgiler ışığında rical literatürüne katkıda bulunan bir muhaddis merkezî bir pozisyonu temsil ederken; ondan önceki nesil(ler) bilgiyi toplama, sonrakiler ise bilgiyi dağıtma fonksiyonunu simgeler. Bu bilgiyi çoğaltan/dağıtan konumunu ise ilk etapta talebeler, özel kâtibler veya müstensihler oluşturmuştur. Sonraki aşamalarda ise ekseriyetle bir meslek grubu halini alan verrâklar bu işi üstlenmiştir.³⁸⁴ Ancak bu süreç tıpkı râvi bilgilerinin derlenme aşamasında olduğu gibi birtakım problemleri beraberinde getirmiştir. Zira talebe, hocasından aldığı sahifeleri onun gözetimi olmaksızın çoğaltırsa hem yazıdan kaynaklı hem de kendi anlayışından kaynaklı birçok problem ortaya çıkabilir. Nitekim Haccâc b. Ertât’ın “(Doğrudan) kitaptan rivayet edenlerden sakının, çünkü onların Amr’ı Ömer yapmaları her zaman

³⁸² Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, III, 457; Hatîb’in dikkate aldığı İbn Fâris nüshasında Ömer b. Süveyd es-Sekafî’den önce Ömer b. Süveyd el-İclî’nin tercemesi yer alır.

³⁸³ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 138.

³⁸⁴ Pedersen, Johannes, **İslam Dünyasında Kitabın Tarihi**, s. 54-55.

mümkündür”³⁸⁵ sözü, bilgiyi nakleden talebe veya müstensihin hataya açık bir konumda olduğuna işaret etmektedir.

Cem ve tefrîk probleminin başta gelen sebeplerinden biri de aktaranın metin üzerinde yaptığı bu değişiklikler oluşturmuştur. Diğer konulardaki tasarruflardan farklı olarak rical bilgilerini etkileyecek, kitaptan kaynaklı bazı değişiklikler dahi yine cem-tefrîk ile sonuçlanabilmiştir. Söz gelimi, hatasız aktarılan râvi tercemesinin doğru yerden bitirilmemesi, söz sahibinin hatalı verilmesi veya içerikte ekleme-çıkarma yapılması gibi durumlarda cem ve tefrik meydana gelebilmiştir. Örneğin *et-Târîhu'l-Kebîr* râvilerinden İbn Sehl ve Abdurrahmân b. Fadl el-Fesevî'ye ait nüshalarda Sâlih b. Sâlih b. Müslim b. Hayyân adlı râvinin bilgileri içerisinde; Abdülvâhid (b. Ziyâd) adlı biri tarafından kendisine “Sâlih b. Sâlih b. Hayy” da denildiği aktarılır (قال عبد (الواحد: صالح بن صالح بن حي)). Ancak diğer bir *et-Târîh* râvisi İbn Fâris'in rivayet ettiği nüshada; sonrasında gelen bilginin değil başta geçen “Sâlih b. Sâlih b. Müslim b. Hayyân” bilgisinin söyleyen kişinin Abdülvâhid (b. Ziyâd) olduğu geçer (قاله عبد (الواحد)).³⁸⁶ *Et-Târîh*'i İbn Fâris'e ait nüsha üzerinden aktaran Alî b. İbrâhîm el-Müstemlî ise gördüğü ‘Bunu Abdülvâhid söylemiştir’ sözünü tercemenin sonu olarak itibar etmiş ve sonrasında gelen “Sâlih b. Sâlih b. Hayy” bilgisinin yeni bir râviye ait olduğunu düşünerek tefrîk etmiştir. Halbuki Müstemlî'nin esas aldığı İbn Fâris nüshasında her iki isim de tek bir terceme içerisinde geçer. Buhârî'nin eserinde yer alan bu probleme dikkat çeken Hatîb, hatanın Buhârî'den değil, ondan sonraki süreçte tevzi rolünü üstlenen râviden kaynaklandığını söylemiştir.³⁸⁷

Diğer bir örnekte yine Buhârî, Karsa' ed-Dabbî adında bir râviye yer verir. İbn Fâris'ten gelen nüshada Karsa' ed-Dabbî'den yaklaşık yirmi isim sonra ikinci bir Karsa' yer alır.³⁸⁸ Bu durumu değerlendiren Hatîb, Karsa' adında tek bir râvi olduğunu savunur. Devamla aynı isme sahip ikinci râvinin ortaya çıkışı hakkında şunları ekler: “Zannediyorum ki zikredilen ikinci Karsa', Buhârî'nin kendisine ait asıl nüshada veya İbn Fâris'ten nakledilen nüshada haşiye olarak yer almıştır. Daha sonra bu isim

³⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 428; Müslim, yalnız kitaplardan nakli bir âfet olarak nitelemiştir. Bkz.: Müslim, *et-Temyîz*, s. 188.

³⁸⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 482.

³⁸⁷ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 124-125.

³⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 386 (dipnot II).

kâtiplerden biri tarafından metne eklenip yeni bir râvi olarak takdim edilmiştir.”³⁸⁹ Yapılan inceleme neticesinde hatanın İbn Fâris nüshasını aktaran râvilerden birine ait olduğu söylenebilir. Zira *et-Târih*’in İbn Sehl ve Fesevî nüshalarına baktığımızda aynı isimde ikinci bir râvinin olmadığı görülmektedir.³⁹⁰ Bu durumda problem, Buhârî’nin asıl nüshasından veya İbn Fâris’in -kendi evinde Buhârî’ye bizzat okuyarak çoğalttığı nüshadan kaynaklanmıştır. Bu sebeptendir ki Hatîb, problemin iki nüshadan birinde olduğunu söylemiştir. Ancak Buhârî’nin Karsa’ adını, “Sadece bir kişinin taşıdığı isimler” (باب الواحد) bölümünde zikretmesi ve İbn Fâris’in de tasnifte bir değişiklik yapmamış olması, hatanın ikisinden de kaynaklanmadığını göstermektedir. Zira şayet bu isme sahip ikinci bir şahıs -ihtimali dahi- olsaydı Buhârî veya İbn Fâris, eserin tertibinde değişikliğe giderek ‘bir kişinin taşıdığı isimler’ bölümünden çıkarırdı.³⁹¹ O hâlde aynı isimle verilen ikinci terceme, sonraki süreçte tevzi rolünü üstlenen râviler tarafından -Hatîb’in beyanına göre dipnottan metne sevk edilerek- oluşturulmuştur.³⁹² Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere hocalarının eserini aktaran talebeler, yalnızca metni kopya etmekle kalmamış, aynı zamanda kendi görüş ve anlayış süzgecinden geçirerek tasarrufta bulunmuşlardır.

Diğer taraftan telif sayısının artması ve İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte talebelerin nüshalara olan ihtiyacı da artmıştır. İmlâ meclislerinin zirveye ulaştığı, bunun paralelinde talebelerin nüsha gereksinimlerinin de arttığı bir dönemde; merkezî konumdaki hocaların eserlerini tevzi etme rolünü verrâklar üstlenmiştir.³⁹³ Nitekim İbn Haldun (ö. 808/1406), *Mukaddime*’sinde telif sayısındaki artışın istinsah ve tashih gibi kitaplarla alakalı her şeyi meslek edinmiş verrâklık sınıfının doğmasına kaynaklık ettiğini söylemiştir.³⁹⁴

Hiç şüphesiz rical bilgisine ehil olan talebelerin dahi bir nüshayı aktarma sırasında yaptığı tasarruflarda problemlerin olduğundan bahsedilebiliyorken; bu işi yalnızca bir geçim kapısı olarak gören verrâkların hataya düşmesi kuvvetle

³⁸⁹ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 165-166.

³⁹⁰ Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, VIII, 379.

³⁹¹ Nitekim kaynaklarda bu isme sahip tek bir şahsın olduğu da geçmektedir. Bkz.: İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 327.

³⁹² el-Avni, *Menhecü’l-İmâmi’l-Buhârî fi’l-cem’ ve’t-tefrîk*, s. 24-25.

³⁹³ Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 55.

³⁹⁴ İbn Haldûn, *İber*, I, 532

muhtemeldir. Zira talebenin hocasından aktaracağı yazılı bir bilgi için hem kendisini ilgilendiren hem de nüshasını ilgilendiren koşullar vardır. Söz gelimi, talebenin hıfzının ve zabtının sağlam olması gerekirken nüshasının da hoca kontrolünden geçmesi (icâzet) istenmiştir. Ancak icâzet alma işine verrâklar açısından bakıldığında durumun her zaman tutarlı şekilde yürütülmediği söylenebilir.³⁹⁵ Zira onların nüshalara yaklaşımı ilmî bir nitelik taşımazken, nüshada yer alan bilgilerin doğrusunu yanlışından ayırabilecek salahiyyete de sahip olmamaları sebebiyle birçok hata meydana gelmiştir.³⁹⁶ Zira talebelerin yaptığı hataları asgarî seviyeye indirecek tashih imkânları varken,³⁹⁷ doğrudan kitaptan istinsah eden verrâkların tasarrufları hem nüshayı hem de sonraki nesillerin kararlarını hatalı kılmıştır. Bu hataları râvi kimlik bilgileri gibi hassas bir düzlem üzerinde düşündüğümüzde, cem-tefrîke düşmediği hâlde müellifin itham edilmesine sebep olmuş; diğer taraftan onu hatalı gören müellifi de hatalı çıkarabilmiştir. Nitekim daha evvel geçen bir örnekte Hatîb, cem-tefrîk konusunda -elindeki nüshaya göre- Buhârî’yi eleştirdiği Bâbî Mevlâ Abbâs b. Abdilmuttalip adlı râvinin bilgilerinde şu rivayet yer almıştır: “İbn Ebî Zi’b → Kâsım b. Abbâs → Bâbî.”³⁹⁸ Halbuki matbu nüshada bu bilgi “İbn Ebî Zi’b → Kâsım b. Abbâs → Nâbî” şeklinde geçmektedir.³⁹⁹ Buhârî bu son rivayete binaen “Nâbî” adıyla başka bir râvi olabileceğini düşünerek yeni bir tercemeye yer vermiştir.⁴⁰⁰ Hatîb’in sahip olduğu nüshada bu rivayeti “İbn Ebî Zi’b → Kâsım b. Abbâs → Bâbî” olarak bulmasını değerlendiren Muallimî ise şöyle söylemiştir: “Bu isim nüshalardan birinde “Nâbî” olarak kayıtlıdır. Aynı şekilde diğer bir nüshada yine “Nâbî” olarak kayıtlıyken

³⁹⁵ Tatar, Veli, “**Tasnif Döneminde Hadis Verrâkları ve Hadis Edebiyatına Etkileri**”, Din ve Bilim-Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Haziran, 2022, 5/1, s. 10; Konu hakkında bir örnek için bkz.: İbnü’n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 174

³⁹⁶ Ebû Ahmed el-Askerî, Muhammed b. Ahmed b. el-Berâ’dan şu haberi aktarmaktadır: “Vâsıt şehrinde edebiyat ve şiirle uğraşan fakat hadis ilminden hiç anlamayan bir verrâk vardı. Amr b. Avn el-Vâsıtî’nin ise çokça i’rab hatası yapan bir verrâkı vardı. Bir gün kendi verrâkı için ‘çıkartın şunu işten’ diyerek edebiyatla uğraşan diğer verrâkı kendisine okuması için çağırdı. Adam seneddeki bir ismi “هَشِيم” diye okuyunca, ‘yazık sana o هَشِيم olacak’ dedi. Ardından başka bir ismi “حَصِين” diye okuyunca, ‘yuh sana حَصِين olacak’ dedi. Sonra da etrafındakilere ‘bana ilkini getirin. İ’rab hatası yapıyor olsa da en azından tahrif etmiyordu’ demiştir.” Bkz.: Askerî, **Tashîfâtü’l-muhaddisîn**, I, 65.

³⁹⁷ Hadislerin yazıldığı kendisine haber verilen Nâfî’in “Getirsinler düzeltiyim, tashih edeyim” demesi hem yazılı metinlerden istinsahın hatalara açık olduğuna hem de talebelerin tashih imkânına sahip olduğuna delildir. Bkz.: Hatîb, **el-Câmi**, II, 134.

³⁹⁸ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 75.

³⁹⁹ Buhârî, **et-Târîhu’l-kebir**, II, 578.

⁴⁰⁰ Bunun bir delili de “Nâbî” olarak geçen senedi Ahmed b. Ebî Bekr’dan duyduğunu onun da Muhammed b. İbrâhim’dan duyduğunu söylemesidir. Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu’l-kebir**, IX, 570.

nûn harfinin noktası uzatılarak fetha şeklinde verilmiş ve şüphe ifadesi olarak kelimenin üzeri karalanmıştır. Bu durum gösteriyor ki nüshada “Nâbî” olarak yazılıyken bu rivayetin “Bâbî” adlı râvinin tercemesinde yer almasını garipseyen verrâk, şüpheye düşerek düzeltmeye girişmiştir.”⁴⁰¹

3.1.5. Talebenin/Müstensihin Ziyadeleri

Üst kuşaktan alınan bilginin sonraki nesillere aktarılmasında yaşanan tasarruflardan biri de nüshadaki bilginin üzerine ekleme yapmaktır. Bu eklemeler, hocanın verdiği bilginin genişletilmesiyle olabileceği gibi eserin devamı/ilavesi niteliğindeki zeyil türü ilintilemeler yoluyla da olabilir;

1- Râvi bilgileri üzerinde en çok karşılaşılan tasarruflardan biri, şahsın niteliklerini tamamlayıcı kılan eklentilerdir.⁴⁰² Bu eklentiler hadis senedinin aktarılması sırasında kitap râvilerinden birinin “yâ’nî İbn Fülân” veya “hüve İbn Fülân” gibi ifadelerle ilavelerde bulunmasıyla meydana gelir.⁴⁰³ Ancak bu ziyadelerin kastedilen şahıstan başkasına işaret etmesi durumunda birçok problem ortaya çıkar. Zira senedlerde hocasının verdiği bilgi üstüne bilgi eklemek demediği bir şeyi hocaya nispet etme anlamına gelir. Özellikle bu ziyade bilginin hata içermesi durumunda hoca adına yalan söylenmiş olur. Konu hakkında İbnü’l-Mülakkın (ö. 804/1401) *Sahîh-i Buhârî* şerhi *et-Tavdîh*’de hadis usûlünde ihtiyaç duyulan bazı kaidelere yer verirken şöyle söylemiştir: “Râvinin, hocası dışındaki birinin nesebine veya niteliğine dair, hocasından işittiğinin üzerine ekleme yapma hakkı yoktur. Zira bu durumda hocası adına yalan söylemiş olur. Ancak bunu belirtip şöyle derse başkadır: Haddesenî fülân kâle: haddesenâ fülân “O İbn Fülân’dır”, “ya’nî İbn Fülân” ya da “O Fülânîdir.” Bu, caizdir ve imamların kullandığı iyi bir uygulamadır.”⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, thk. Abdurrahman Yahyâ el-Muallimî, VIII, 130 (dipnot I); Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 75 (dipnot II).

⁴⁰² Bu çerçevede Muhammed Enes Topgöl’ün kaleme aldığı, isnâdda kayıtlı olan ancak sistematik bir mahiyet arz etmeyen bilgileri tespit ederek mâkul bir tarihî çerçeveye oturtmayı hedeflediği *İsnâdın Satır Araları* adlı eseri incelenebilir.

⁴⁰³ Konunun teorik yönü erken dönemlerden itibaren hadis usûlü eserlerinde incelenmiştir. Bkz: Hatîb, *el-Kifâye*, s. 371; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 330; Suyûtî, *Tedribu’r-râvi*, I, 550-551.

⁴⁰⁴ İbnü’l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî, *et-Tavdîh li şerhi’l-Câmi’s-Sahîh*, Dâru’n-Nevâdir, Dîmeşk, 2008, II, 101

Diğer taraftan râvi bilgileri hakkında yapılan eklentiler, senedlerin tam halini aldığı ileriki dönemlerde eserleri tahkik edenler tarafından yapılan ilavelerle de meydana gelebilir. Dipnotlara iliştiren bilgilerle râvilerin tayinini amaçlayan bu uygulama muhakkikler tarafından sıkça tatbik edilmiştir. Ancak bu durum ilkinin aksine -o ilim dalına- ehil olmayanların müdahalesine açık bir pratik olduğu için aynı kişiyi farklı/farklı kişileri aynı gösterecek açıklamalar yapılabilmektedir. Örneğin Fesevî'nin *el-Ma'rife ve't-Târih* adlı eserini tahkik eden Ekrem Ziyâ el-Umerî, müellifin birçok yerde 'İbn Fudayl' adıyla tahdis ettiği şahsı, dipnotlarda 'Muhammed b. Fudayl b. Gazvân Ebû Abdurrahmân el-Kûfi' olarak tasrih etmiştir.⁴⁰⁵ Hâlbuki bu ismin 'Muhammed b. Fudayl Ebî Abdillâh el-Bezzâz' olması gerekir.⁴⁰⁶ Zira Fesevî h. 190 yılında doğmuşken Umerî'nin ilintilediği isim h. 194 veya 195 yılında vefat etmiş olup; ondan tahdis etme imkânı söz konusu değildir.⁴⁰⁷ Bu durumda Umerî hem eserin birçok yerinde hem de fihristte farklı şahısları cem etmiştir.⁴⁰⁸

2- Nüshaya yapılan ilintilerden biri de içerik veya kronolojik açısından bir eseri tamamlama ve ilavelerde bulunma amacıyla yapılan zeyil ve zevâid türü çalışmalardır.⁴⁰⁹ Bu alanda önde gelen birçok muhaddisin katkısı söz konusudur. Fakat bir eser üzerine eklemeler yapabilmek, geniş bir birikimi, özellikle rical eserleri gibi her birinde binlerce farklı isim ve niteliğin yer aldığı kaynağa hâkim olmayı gerektirir. Eğer tamamlama yapılan eserin içeriği ayrıntılı şekilde bilinmezse; şahsın sahip olduğu birçok kimlik bilgisi farklı şahıslara ait zannedilebilir veya sonradan meydana gelen bir tashîfin yol açtığı tereddüt nedeniyle gereksiz bir istidrâk faaliyetine düşülebilir.⁴¹⁰

3.1.6. Müttefik-Müfterik

⁴⁰⁵ Fesevî, Ebû Yûsuf Yâ'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî, ryv. İbn Dürüsteveyh el-Nahvî, *Matbaatü'l-İrşâd*, Bağdat, 1974, I, 124; II, 173, 546, 593, 666, 679, 709; III, 68, 80, 147, 242,

⁴⁰⁶ el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 473

⁴⁰⁷ Mizzi, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 298; Özellikle Fesevî'nin İbn Fudayl'dan bizzat duyduğunu ifade eden şîğalar, bu kişinin Muhammed b. Fudayl b. Gazvân olma ihtimalini olanaksız kılar. Bkz.: Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, III, 68

⁴⁰⁸ Konu hakkında birçok örnek için bkz.: el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 470-480

⁴⁰⁹ Durmuş, İsmail, "Zeyil", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, s. 339; Aydın, Abdullah, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, s. 365

⁴¹⁰ Konu hakkında birçok örnek için bkz.: Üstîrî, Cemâl, *et-Tashîf fi'l-hadîs*, s. 207-221

Kimlik bilgilerini doğrudan ilgilendiren müttefik ve müfterik; râvilerin şahıslarının farklı (müfterik) olmasıyla birlikte isim, künye ve/veya lakaplarının yazılış ve okunuşlarının aynı (müttefik) olmasıdır.⁴¹¹ Râvilerin taşıdığı müşterek nitelikler, râvilerin birbirinden temyiz edilmesini zorlaştıran sebeplerden biri olmuştur. Özellikle râvi nüfusunun çoğalması, bazı bölgelerde -teberrüken- sürekli aynı ismin tercih edilmesi ve şahısların vefatlarının/tabakalarının yakınlığı, ayırt etmeyi zorlaştıran bazı hususlardandır.⁴¹² Ebû'l-Ferec el-Muâfâ en-Nehrevânî'nin (ö. 390/1000) yaşadığı şu hadise gelinen durumun en net örneklerinden biri sayılabilir: “Hacca gittiğim bir sene, teşrik günlerini Mina’da geçirirken birinin “Ey Ebû'l-Ferec” diye seslendiğini duydum. ‘Beni kastediyor galiba’ dedim. Sonra ‘insanlar arasında Ebu'l-Ferec künyeli birçok kişi olabilir’ diye düşünerek cevap vermedim. Bu sefer ‘Ey Ebû'l-Ferec el-Muâfâ’ diye seslendi. Cevap vermeye niyetlenmişim ki ‘insanlar arasında ismi Muâfâ, künyesi de Ebû'l-Ferec olan biri olabilir’ diye düşünerek cevap vermedim. Bu defa ‘Ey Ebû'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekerıyyâ en-Nehrevânî’ deyince bana seslendiğine dair bir şüphem kalmadı. Zira künyemi, ismimi, babamın ismini ve beldemi zikretti’ diye düşünerek ‘buradayım! Ne istiyorsun?’ dedim. Bana ‘galiba sen doğu Nehrevân’dansın’ dedi. ‘Evet’ dedim. ‘Biz batı Nehrevân’ı kastediyoruz’ dedi. Bu benzerlik beni çok şaşırtmıştı.”⁴¹³

Daha önce geçen ‘birden fazla kimlik bilgisi’ nasıl tek bir râvinin farklı kişiler sanılmasına yol açıyorsa; müttefik-müfterik hususu da aynı niteliği taşıyan birçok râvinin tek bir kişi sanılmasına sebep olmaktadır.⁴¹⁴ Zira yaşadıkları yer ve zaman, görüştikleri hocalar ve hatta hadis aktardıkları talebelerde ortak olan birçok râvi varken; kendilerine ulaşan nitelikleri esas alarak rical literatürüne katkıda bulunan bir muhaddisin karışıklığa düşmesi garipsenmemelidir.⁴¹⁵ Nitekim önde gelen muhaddislerden dahi bu tür hatalar sâdır olmuştur.⁴¹⁶ Örneğin Buhârî *et-Târih*'inde Havt b. Râfi' el-Abdî adında bir râviye yer verir. Hatîb'in beyanına göre Buhârî,

---

⁴¹¹ Sandıkçı, Kemal, “Müttefik-Müfterik”, XXXII, 225-226; Aydın, Abdullah, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s.253

⁴¹² Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, IV, 267

⁴¹³ Zehebî, **Siyer**, XVI, 546

⁴¹⁴ Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, IV, 266

⁴¹⁵ İbn Ebî Hâtim, **Beyânu hatai'l-Buhârî fi Târihih**, (Muhakkikin girişi s. ۳)

⁴¹⁶ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 358

aslında aynı adı taşıyan ayrı şahısları iç içe vererek cem etmiştir.⁴¹⁷ Zira zikredilen bilgiler Havt el-Abdî ve Havt b. Râfî adlı iki farklı râviye aittir. Hatîb, Buhârî'nin bu konudaki yanlışlığının aslında Yahyâ b. Ma'în'den aldığı bilgidен kaynaklandığını savunur. Zira Yahyâ b. Ma'în'e yöneltilen bir soruda Havt el-Abdî'nin baba adı sorulmuş; mevcut bilgiler içerisinde aynı adı taşıyan (müttefik) Havt b. Râfî adında bir -başka- râviden yola çıkan Yahyâ b. Ma'în de Havt el-Abdî'nin baba adının 'Râfî' olduğunu söylemiştir.⁴¹⁸ Halbuki ikisi farklı (müfterik) kişilerdir. Zira kaynaklarda Havt el-Abdî'nin İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) ile görüştüğü hatta onu devlet hazinesine görevli tayin ettiği yer alırken; Havt b. Râfî'den rivayet edenler arasında -İbn Mes'ûd'un çağdaşı olan biriyle görüşme ihtimali olmayan- İsâ b. Ömer adlı râvi yer alır.⁴¹⁹ Bu durum iki ismin ayrı kişiler olmasını gerekli kılar.⁴²⁰

Müttefik-müfterik probleminin râvilerin cem edilmesine sebep olması yanı sıra tefrik edilmesine sebep olduğu da söylenebilir. Zira muhaddisler, kendi ismi ve baba ismi aynı olan bir râviyi hadis senedlerinde temyiz etmenin en kolay metodu olarak onun diğer niteliklerini kullanmışlardır. Söz gelimi, Muhammed b. Abdullâh adında iki râvi varsa muhaddisler tarafından birini diğerinden ayıracak nisbe, künye, lakap veya dede adı gibi bilgiler ikincil kaynak olarak isnada ilave edilmiştir.⁴²¹ Ancak bu durum aynı râvinin farklı nitelikler ile tanınmasına ve muhaddisler tarafından farklı râvi sanılmasına sebep olmuştur.

3.1.7. Tashîf-Tahrîf

Noktalama ya da harekelemede yapılan hata anlamındaki tashîf ve tahrîf, yazıyla aktarılan bilginin güvenilir şekilde intikalinde ortaya çıkan problemlerden biri olmuştur. Zira ilk dönemlerde noktalama ve harekelemeden mahrum olan Arap yazısı, bir kelimenin birden fazla kullanımını mümkün kılmıştır.⁴²² Nitekim bu hâl üzere

---

⁴¹⁷ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 85

⁴¹⁸ İbn Maîn, Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, *Suâlât İbnü'l-Cüneyd*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1988, s. 283

⁴¹⁹ Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivayetün fi'l-kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvame, Dâru'l-Kible, Cidde, 1992, II, 112

⁴²⁰ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 105-106

⁴²¹ Konu hakkında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan ilintiler ve değerlendirmeleri için bkz.: Topgül, Muhammed Enes, *İsnâdın Satır Araları*, s. 56-57

⁴²² Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdullâh el-Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, el-Matbaatü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse, Kâhire, 1982, II, 447

yazılı rivayetlere itimat edilerek aktarılan bilgide hatadan kaçınmanın neredeyse mümkün olmadığı birçok muhaddis tarafından dile getirilmiştir.⁴²³ Ayrıca bir taraftan bilginin aslen Arap olmayan ve Arap dilini mükemmelen bilmeyen mevâlî sınıfı kimselerin eliyle yayılması,⁴²⁴ diğer taraftan toplumun yazıya ve yazı malzemesine tam manasıyla aşinalık kesbetmemesi de bu türden hataların çoğalmasına neden olmuştur.

Bu açıdan tashîf ve tahrîf, râvi niteliklerinin yazılı kaynaklara dayanılarak aktarıldığı durumlarda cem-tefrîkin meydana gelmesine etki eden baş sebeplerden biri olmuştur. Zira kıyas kabul etmeyen yapısı gereği bir râvinin adı, lakabı, künyesi veya nesebinde yapılan bir hareke/harf değişikliği, o râvinin başka biri sanılmasına sebep olur. Musahhaf veya muharref râvi bilgilerinin sonraki kuşaklara intikal etmesi o râvi hakkındaki doğru bilgilerle tanınmış hâli yanında -hatalı da olsa- ikinci bir şahıs izlenimi verebilmiştir.⁴²⁵ Nitekim Sâlih Cezere, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde yaptığı cem-tefrîk problemlerini değerlendirirken, onun Irak'tan gelen muhaddislerin kitaplarında görüp de tanıyamadığı bütün isimleri kaydettiği için yanılığa kapıldığı söylemiştir.⁴²⁶ Yine Hatîb, Buhârî ve Müslim'in vehmettiğini düşündüğü bir tefrîk örneğinde şöyle söyler: "Bu vehim Buhârî ve Müslim'e ulaşan -musahhaf-rivayetlerden kaynaklanmıştır. Zira şahsın adı farklı şekillerde intikal etmiştir."⁴²⁷

Tashîf ve tahrîfin sebep olduğu en büyük problem, bilginin olduğundan farklı görünmesidir. Bu açıdan hadis metinlerinde tashîf ve tahrîf sebebiyle meydana gelen sorunların, hadis râvilerinde karşılaşılan cem-tefrîk problemleriyle benzerlik taşıdığı söylenebilir. Zira bir hadisin metninde meydana gelen tashîf ve tahrif, o hadis metninin farklı varyantları olarak algılanabileceği gibi aynı râvinin kimlik bilgilerinde meydana gelen tashif veya tahrif de o râvinin birden fazla kişi olarak (tefrîk) algılanmasına yol açabilir. Diğer taraftan birbirinden farklı iki hadis metni, tashîf-tahrîf dolayısıyla bir hadisin farklı versiyonu olarak algılanabileceği gibi farklı râvilerin kimlik bilgilerinde

⁴²³ Kâdî İyaz, *el-İlmâ'*, 1970, s.7

⁴²⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, I, 747-750

⁴²⁵ Konu hakkındaki bir örnek için bkz.: Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 120

⁴²⁶ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 15; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 55

⁴²⁷ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 79

meydana gelen tashif veya tahrif, o râvilerin aynı zannedilmesine (cem) sebep olabilir.⁴²⁸

3.1.8. Tedlîsü’ş-Şüyûh

Tedlîsü’ş-şüyûh, râvinin hadis rivâyet ettiği hocasını herkesçe bilinen meşhur isim ve lakabı yerine tanınmadığı/meşhur olmadığı isim, künye ya da lakabıyla zikretmesi hâlidir.⁴²⁹ İsnadlarda râvilerin kimlik bilgilerinin bilinenden farklı şekilde verilmesi muhaddislerce hadisi illetli kılan hususlardan kabul edilmiştir.⁴³⁰ Zira bu türden bir tedlîs, yapan râviyi ve yapılan rivayeti kusurlu kılacağı gibi bilgilerin sonraki kuşakları yanıltacak bir hâl almasına da sebep olur. Söz gelimi, eğer râvi hocasında bulunan bir kusuru örtmek için kimlik bilgilerini bilinenden farklı göstermişse; kendi güvenilirliğine, aktardığı hadisin reddedilmesine ve tedlîs yapılan kişinin gelecek nesiller tarafından farklı simalar olarak anlaşılmasına sebep olur.⁴³¹ Hocanın bilgilerini farklı göstererek onun farklı bir şahıs izlenimini amaçlamanın arkasında birçok sebep vardır. Bunlardan en önemlisi ise hocasının cerh edilen biri olmasıdır. Nitekim İbn Hibbân (ö. 354/965), bu yöntemle hadis aktaranların sika kişiler olsa dahi hadisi alınmayacağını şöyle beyan eder: “Bazı sika râviler vardır ki yalancı veya zayıf kimselerden aldıkları zaman onların tanınmaması için farklı nitelgeler kullanırlar. Böylece yalancı râvi, sika olan bir başka râviye benzeyerek onun hadisi zannedilebilsin.”⁴³² Bu açıdan cem-tefrîk yapısı gereği tedlîsin yanıltıcı bilgiler için kullanılan yöntemlerden biri olduğu söylenebilir. Zira muhaddis râvilerin kimlik bilgilerine tam anlamıyla hâkim değilse tedlîs yapılan râviyi olduğundan farklı bir şahıs zannedebilir. Bunun tam tersi tedlîs yapılmadığı hâlde râvi bilgisine muttali olmadığı için tedlîs varmışçasına muamele edebilir. Nitekim İbn Hacer konu hakkında

---

⁴²⁸ Sahâbe literatüründe meydana gelen tashîfin, cem-tefrîke etkileri bağlamında bazı örnekler için bkz.: Güşen, Seyit Ali, “Sahâbe Literatüründe İlel Bilgisinin Kullanımı”, **Sahâbe Literatürü Araştırmaları**, s. 146-150

⁴²⁹ Hatîb, **el-Kifâye**, s. 365; İbn Salâh, râvinin ‘tanınmadığı’ bir niteliğiyle zikredilmesini gerekli görürken; İbn Hacer bunun bir şart olmayıp ‘tanındığı ama meşhur olmadığı’ bir niteliğinin zikredilmesiyle de tedlîsin meydana gelebileceğini söylemiştir. Bkz.: İbn Hacer, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, **en-Nüket ale Kitâb İbn Salâh**, İmâdetü’l-Bahsi’l-İlmî, Medine, 1984, I, 103

⁴³⁰ Düzenli, Muhittin, **Hadislerde Gizli Kusurlar**, s. 293

⁴³¹ Konu hakkında birtakım örnekler için bkz.: el-Lâhim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, s.188-189

⁴³² İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, I, 85

şöyle söylemiştir: “Eğer muhaddis, bir râvinin durumundan, bir kabileyeye ya da şehre ait nisbesinden, mesleğinden, lakabından, künyesinden ve aynı şekilde babasına ait bu bilgilerden habersiz olursa o kişiyi meçhul (bilinmedik) biri zanneder.”⁴³³ Bahsedilen bu meçhullük de -aynı niteliğe sahip- ikinci bir şahsın türetilme vehmine sebep olur.

Tedlîsü’ş-şüyûh, cem ve tefrike etkileri bağlamında düşünüldüğünde en büyük tesirini râvilerin temyiz edilemeyişinde göstermektedir. Zira art niyet taşımaksızın hoca bilgisinin farklılaştırıldığı bazı tedlîs uygulamalarında dahi ileriye dönük problemler ortaya çıkmıştır.⁴³⁴ Söz gelimi, bir râviden çokça hadis aktaran kişi hep aynı niteliğiyle zikretmek yerine bazen değişikliğe gidebilir. Bu durum ilk etapta problem oluşturmaya da ileri ki süreçte râvi bilgilerini hadis senedlerinden elde etmek isteyen biri için karışıklığa sebep olur.⁴³⁵

Yine râvinin, baba adı yerine daha üst atalarından birine nispet edilmesi veya temyize engel olacak şümüllü nisbelerin kullanılması basiretli bir muhaddisin dahi yanılmasına sebep olmuştur. Nitekim Buhârî, -daha evvel bahsedilen bir örnekte- Havt b. Râfi’ ve Havt b. Yezîd adlı iki râviden bahsetmiştir.⁴³⁶ Hatîb’in beyanına göre iki terceme de tek bir şahsa aittir. Zira kendisinden hadis alan Amr b. Mürre, aktardığı bir rivayette baba adını “Râfi” olarak kaydederken, aynı rivayeti yine ondan alan İsbâ b. Ömer el-Hemedânî baba adını “Yezîd” olarak kaydetmiştir. Hâlbuki İsbâ b. Ömer, ondan aldığı başka bir rivayette bu sefer baba adını “Râfi” şeklinde kullanmıştır. Bu durumda -muhtemeldir ki- “Râfi” Havt’ın baba adı; “Yezîd” ise dede adıdır. Rivayetlerden birinde babasına, diğerinde dedesine nispet edildiği için Buhârî bu isimlerin sahibini farklı şahıslar zannetmiştir.⁴³⁷

3.2. ÇÖZÜM METOTLARI

Bir râvinin ‘kim’liği hakkında nihaî hüküm verilmeden evvel bazı kontrollerin sağlanması gerekir. Zira bir muhaddis tarafından tasnif ve tedvin edilen râvi bilgileri,

---

⁴³³ İbn Hacer, **en-Nüket**, II, 626

⁴³⁴ Kâdî İyaz, İyaz b. Musâ b. İyaz el-Yahsubî es-Sebtî, **İkmâlü’l-Mu’lim bi fevâidi Müslim**, thk. Yahyâ İsmâil, Dâru’l-Vefâ, Mısır, 1998, I, 176

⁴³⁵ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 76

⁴³⁶ Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, III, 457; Matbu nüshalarda “Havt b. Abdillâh b. Râfi” şeklinde geçer. Hatîb böyle bir rivayetin olduğunu söylediği hâlde söz konusu râviyi “Havt b. Râfi” olarak itibar eder. Bkz.: Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 102

⁴³⁷ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 102; İbn Mâkûlâ, **Tehzîbu Müstemirri’l-evhâm**, s. 72

o muhaddisin tespit ve tayin imkanıyla orantılıdır. Bu sebeple râviler hakkında tıpkı cerh-ta'dil bilgilerinde olduğu gibi kimlik bilgilerinde de ihtilaflar var olmuştur.⁴³⁸ Zira bilgi akışı, herkese eşit imkânlar sunmamış; kimisi bilgiyi bizzat duyabiliyorken kimisi yazılı bir kaynaktan -belki de fikir yüklü haliyle- elde etmek durumunda kalmıştır. Bu hâl muhaddislerin idrak/tayin mantalitesini birbirinden farklı kılarak bazen sadece bir râvinin kimlik bilgileri üzerinde birbirinden farklı birçok kanaatin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hatta aynı dönemde yaşamış iki muhaddisin yüzlerce râvi hakkında birbirinin zıttı kanaatler taşıdığı dahi görülmüştür.⁴³⁹ Bundan dolayı bir râviyle ilgili cem-tefrîk teşhisini koymak için muhaddisi hatalı (varsayılmış) bilgiye ulaştıran yolların sağlamlasını yapmak gerekir. Onu bu tayine iten etkenlerin neler olduğu, bilgi kaynaklarının ne derece sıhhatli olduğu veya kendisinden farklı fikir taşıyanların varlığı vb. muhaddisin fikrini oluşturan tüm faktörleri geriye dönük bir sorgulamayla çözüme kavuşturmak gerekir. Bu sayede hatanın arka planını mümkün olduğunca tespit edebilme ve muhaddisin itham edildiği bu problemdeki rolünü saptama imkânı doğar.

3.2.1. İkincil Kaynaklar (Muâraza/Mukâbele)

Bir problemin hatalı olduğunu tespit edebilmenin en önemli yollarından biri, bilginin⁴⁴⁰ taşındığı diğer vasıtalaradır. Bu vasıtalar, aynı eserin farklı yerlerinde asıl mevzuyu aydınlatacak sahih bilgilerle olabileceği gibi farklı bir eserde yer alan ziyade bilgilerle de olabilir.⁴⁴¹ Zira muhaddis silsile halinde aktarılan bilginin yalnızca bir halkasını temsil ederken kendisi dışında aynı bilgiyi aktaran veya aktarandan aktaran birçok kişi olabilir. Bilginin hatalı varsayıldığı halkadan itibaren yapılacak bir inceleme ise hatanın kimden/nasıl kaynaklandığını tespit etme imkânı sağlayacağı gibi, süreç içerisinde uğradığı değişimlere de şahitlik eder.⁴⁴²

⁴³⁸ el-Lâhim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, s. 512-513

⁴³⁹ Keskin, Yusuf Ziya, "**Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler**", s. 111-113

⁴⁴⁰ Başlık içerisinde 'bilgi' ifadesiyle kastedilecek olan; râvilerin isim, künye, lakap, nisbe ve tabaka/yaşam müddetinde oluşan kimlik bilgileridir.

⁴⁴¹ el-Lâhim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, s. 508

⁴⁴² Burada teorik olarak erken kaynağın tespiti vesilesiyle âdeta isnad şemasının tamamıyla gözler önüne serildiği ve hatanın tam anlamıyla kimden kaynaklandığını idrak etmenin mümkün hâle geldiği anlaşılrsa da bu hususun konu hakkında her örneğe entegre edilebileceği kastedilmemiştir. Zira her bilginin mevcut bulguları eşit şeffaflıkta olmayıp, bazen hatanın tespitini bir yere kadar mümkün kılan ancak sonrası hakkında ihtimallerden öteye geçemeyen örnekler mevcuttur. Nitekim Hatîb, Buhârî'nin

Bu vesileyle râviler arasında ortaya çıkan cem-tefrîk problemleri de bilginin hata addedildiği rivayet halkasından itibaren ikincil kaynaklara başvurma yoluyla çözümlenebilir. Söz gelimi, Buhârî, Temîm b. Hazlem adında bir râvi zikrettikten hemen sonra Temîm b. Hızıem adında bir başka râviye yer verir.⁴⁴³ Hatîb ise Buhârî'nin bu konuda Temîm b. Hızıem hakkında zikredilen bir rivayete dayanarak bu ismi Temîm b. Hazlem'den tefrîk ettiği düşüncesindedir. Zira Temîm b. Hızıem'e şahit olarak getirilen rivayet ona değil, Temîm b. Hazlem'e aittir. Ardından Hatîb burada hatanın Buhârî'den değil kendisine ulaşan rivayetlerden kaynaklandığını söyleyerek problemi önceki kuşaklara havale etmiştir.⁴⁴⁴ Bu durumda Buhârî'nin râvileri tefrîk etmesine sebep olan rivayetin geriye dönük sağlamasını yapmak hatanın kaynağına dair ipuçlar sağlayacaktır. Buhârî'nin aktardığı rivayetin senedi; "Müsedded (b. Müserhed) → Ebû'l-Ahvas → Muğîre (b. Nu'mân) → İbrâhim → Temîm b. Hızıem" şeklindedir. Bu rivayette ilk yapılması gereken; Temîm b. Hızıem'den itibaren isnadın her bir halkasını oluşturan râvilerden rivayetin nasıl naklolduğunu çözmeye çalışmaktır. Zira bu yöntemle hatanın nerede ortaya çıktığı ve nereden itibaren hatalı nakilin başladığını idrak etme imkânı doğar. Nitekim bu örnekte rivayeti Muğîre'den dinleyenler arasında Ebû'l-Ahvas dışında Cerîr b. Abdülhamîd tespit edilmiştir.⁴⁴⁵ Saîd b. Mansûr'un, aynı halkada yer alan Cerîr b. Abdülhamîd ve Ebû'l-Ahvas'tan bizzat işittiği her iki rivayette de isim 'Temîm b. Hazlem' olarak kayıtlıdır.⁴⁴⁶ Bu durum hatanın bu halkada yer almadığına işaret eder. Ebû'l-Ahvas'tan işitenler arasında yer alan diğer bir râvi olan -ki Buhârî'nin de isnadı kendisinden aldığı- Müsedded b. Müserhed'in rivayetinde ise bu isim 'Temîm b. Hızıem' olarak kaydedilmiştir. O hâlde Buhârî'nin Müsedded'e gelene kadar 'Temîm b. Hazlem' olarak yer alan ancak ondan sonra -bir şekilde- 'Temîm b. Hızıem'e dönüşen rivayete dayanarak tefrîk ettiği söylenebilir.

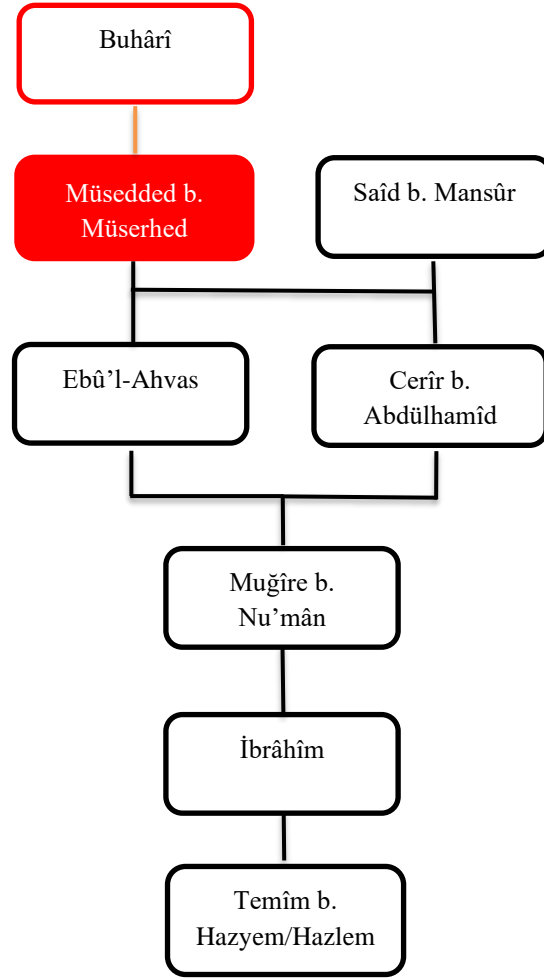
vehmettiğini söylediği bazı örneklerde geriye dönük tespitlerde bulunmuş ancak hatayı bir noktadan sonra muayyen kılmak yerine daha önceki kuşaklara havale etmiştir. Bkz.: Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 104-105; Ayrıca Sâlih Cezere'nin cem-tefrîk konusunda Buhârî'yi eleştirdiği sözleri de bu hususa işaret eder. Bkz.: Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 7

⁴⁴³ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebir**, II, 599-600

⁴⁴⁴ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 77-79

⁴⁴⁵ İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I, 512

⁴⁴⁶ İbn Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, **Sünen Saîd b. Mansûr**, Dâru'l-Alûkeh, Riyad, 2012, VI, 513

ŞEKİL: 1.1

Râvi hakkında verilen bilgilerden isabetli bir sistematik oluşturmanın en önemli yollarından biri tüm bulguların üst üste konarak derlenmesidir. Zira aynı eserin farklı yerlerindeki veya aynı bilginin farklı eserlerdeki formatları birbirlerini destekleyici ziyade bilgiler içerebilmektedir. Bu sebeple elde edilen verilerin bir araya getirilerek eş zamanlı değerlendirmeler yapmak gerekir.⁴⁴⁷

Bununla birlikte muhaddisler, hadis aktaracağı râvileri, belirli kalıplarla değil temyizi sağladıklarını düşündükleri -birbirinden farklı- nitelikleri kullanarak takdim etmişlerdir. Bu bilgilerin üst üste konularak vereceği fikirler ise cem-tefrîk gibi birçok hatanın tespit edilmesini sağlayacaktır. Örneğin Buhârî, Muhammed b. Alî es-Sülemî

⁴⁴⁷ Düzenli, Muhittin, **Hadislerde Gizli Kusurlar**, s. 297; Konu hakkında birtakım uygulamalı örnekler için bkz.: Güşen, Seyit Ali, "Sahâbe Literatüründe İlel Bilgisinin Kullanımı", **Sahâbe Literatürü Araştırmaları**, s. 160-167

ve Muhammed b. Alî adıyla peş peşe iki râviye yer vermiştir.⁴⁴⁸ Hatîb, burada tefrîk yapıldığını; aslında ortada tek bir isim olduğunu savunmaktadır.⁴⁴⁹ Bu durumda râvinin zikredildiği diğer kaynaklara bakılması ve kendisinden hadis dinleyenlerin onun hakkında verdiği bilgileri farklı açıdan incelemesi, problemin çözümüne katkı sağlayacaktır. Nitekim bu örnekte Buhârî, Muhammed b. Alî adlı râvinin İbrâhîm (b. Abdullâh b. Ma’bed)’den hadis aktardığını, Süfyân es-Sevrî’nin ise ondan hadis dinlediğini söylemiştir. Bu râvinin yer aldığı ikincil senedlere bakılacak olursa onun İbrâhîm b. Abdullâh’dan dinlediği hadislerden birinin senedi,⁴⁵⁰ “Veki’ → Muhammed b. Alî es-Sülemî → İbrâhîm (b. Abdullâh) b. Ma’bed → İbn Abbas” şeklindeyken; Süfyân es-Sevrî’nin ondan aktardığı aynı hadisin farklı bir senedi;⁴⁵¹ “Ebû Huzeyfe → Süfyân (es-Sevrî) → Mansûr b. Mu’temir’in amcaoğlu- Muhammed b. Alî → İbn Abbâs” şeklindedir. Görüldüğü gibi Buhârî’nin Muhammed b. Alî es-Sülemî’den tefrîk ettiği Muhammed b. Alî, senedlerde onun Muhammed b. Alî es-Sülemî olduğuna işaret eden ziyade bilgilerle nakledilmiştir. Zira ilk rivayette ‘es-Sülemî’ nisbesi; ikinci rivayette ise Muhammed b. Alî’nin Mansûr b. Mu’temir’in amcaoğlu olduğu ziyade edilmiştir. Mansûr b. Mu’temir’in ise Muhammed b. Alî es-Sülemî’nin anne bir kardeşi ve amcaoğlu olduğu kaynaklarda zikredilmiştir.⁴⁵² Bu durumda Buhârî’nin bu hususta ya gerçekten vehmettiği ya da tefrîk etmesine sebep olacak bir amaç gözettiği söylenmelidir.

Son olarak râviler hakkında edinilen bilgilerin ikincil kaynaklardan görülmesi, problemlerin tam anlamıyla çözülemediği durumlarda dahi bilginin hangi kanaldan sahih olarak gele(meye)ceğine şahitlik eder. Örneğin Ebû Hâtîm er-Râzî, “Simâk an Âişe binti Talha an Aişe” isnadıyla gelen rivayete yönelik değerlendirmesinde “Hadis -bu isnadla- münkerdir. Zira Simâk’ın Aişe’den aldığı bir isnadla hadis gelmez. Muhtemelen burada rivâyetler karıştırılmıştır”⁴⁵³ diyerek bilginin kaynaklarda her

⁴⁴⁸ Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, I, 511

⁴⁴⁹ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 41

⁴⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî, **el-Musannef**, thk. Sa’d b. Nasr, Dâru Kunûzi’l-İşbiliyye, Riyad, 2015, V, 61

⁴⁵¹ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 42; Ayrıca Saîd b. Mansûr’un Süfyân es-Sevrî’den işittiği aynı hadisin diğer bir rivayeti; ‘Muhammed b. Alî es-Sülemî’ şeklindedir. Bkz.: İbn Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu’be el-Horasânî, **es-Sünen (el-Musannef)**, Dâru’s-Sumay’i, 1997, III, 1107

⁴⁵² İbn Maîn, **et-Târîh**, rvy. Ebû’l-Fadl ed-Dürî, IV, 35; Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 41

⁴⁵³ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Hâtîm er-Râzî, **el-İlel**, Metâbiu’l-Humeydî, 2006, III, 86

zaman sahih şekilde yer almayacağına ve hadisin geliş yollarını bir araya getirmenin - tıpkı hadis metninde olduğu gibi- râvi bilgisini tashih etmedeki önemine işaret etmiştir.

3.2.2. Zaman Faktörü

Rical edebiyatının tarih ilmiyle irtibatı oldukça kuvvetlidir. Her iki ilmin de şahısları konu edinmesi yönüyle ortak olduğu söylenebilir. Ancak rical kitapları şahısları birer hadis râvileri olmaları açısından incelerken tarih ilmi, gelişen olay örgüsünde işlevsel rolünü esas alarak inceler.⁴⁵⁴ Bu açıdan rical kitaplarında râvi eksenli bilgiler aynı zamanda birer tarihî veri niteliği taşımaktadır. Hatta bu yüzden râvi biyografilerini ele alan ilk kitaplara “tarih” adı verilmiştir. Kronolojik bir tertiple telif edilmediği hâlde ‘tarih’ adı verilenlerde ise bir kısım râvinin doğum ve ölüm tarihlerinin zikredilmesine itibar edilmiştir.⁴⁵⁵ Zira râvilerin doğum tarihi, isnadda yer alan kişilerin teşhis edilmesine, vefat tarihi ise bir üsttekiyle karşılaşma imkânının olup olmadığını tespit etmeye yarar. Bundan başka râvilerin yolculuk yaptığı yerlere giriş ve çıkış vakti veya hafıza bozukluğuna (ihtilât) uğramış biriye rivayetlerinin temyiz edilmesine varıncaya kadar birçok imkân sunar. Bu sebeple Hafıs b. Gıyâs (ö. 194/810): “Bir râvi hakkında şüpheye düşerseniz onu seneler (doğum ve ölüm tarihleri) yoluyla kontrol edin”⁴⁵⁶ diyerek râviler üzerinde meydana gelen problemlerde zaman faktörünün önemine değinmiştir.

Rical ilmi bağlamında râvilerin doğum ve ölüm tarihlerini tespit etmenin en büyük getirilerinden biri şahısların kimliğini teşhis edebilme imkânıdır. Misal olarak aynı dönemde yaşamış benzer niteliklere sahip iki farklı râviyi tarihsel bir çerçeveye yerleştirebilmek, o şahısların birbirine karıştırılmaması için önemlidir. Böylelikle râvinin kim olabileceği hakkında kesine yakın tespitler yapılabilir. Nitekim Ebû Abdullâh el-Humeydî (ö. 488/1095), zaman faktörünün karışıklıklar karşısındaki rolü gereği vefeyât kitaplarını hadis ilimleri arasında muhakkak öğrenilmesi gereken üç tür kitaptan biri olarak zikretmiştir.⁴⁵⁷ Bu bakış açısıyla râviler arasında birçok sebepten

---

⁴⁵⁴ Sehâvî, **el-İ'lân**, s. 177

⁴⁵⁵ Rosenthal, Franz, **İlmu't-Târîh inde'l-Müslimîn**, trc. Sâlih Ahmed Alî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983, 24-25.

⁴⁵⁶ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**, s. 380.

⁴⁵⁷ Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Tezkiratü'l-huffâz**, Dâr Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, IV, 14.

meydana gelen cem-tefrik problemleri zaman faktörü devreye sokularak çözülebilir. Zira râvinin doğum ve ölüm yılları bize onun kim olduğuna/olmadığına dair yaklaşık bilgiler vererek temyiz etme imkânı sunar. Örneğin Buhârî, Habîb b. eş-Şehîd el-Basrî'yi incelediği bahiste onun bir rivayetini şu senedle şahit tutar: “Hasan → Abdullah b. Yahyâ → Saîd b. Ebî Eyyûp → Muhammed b. Abdirrahmân → Habîb b. eş-Şehîd Ebî Merzûk.”⁴⁵⁸ Ancak söz konusu Habîb ile şahit olarak getirdiği rivayette yer alan Habîb birbirinden farklı kişiler olup; Buhârî iki ismi cem etmiştir. Hatîb, burada yer alan cem probleminin açık olduğunu, aynı isme sahip iki râvinin farklı kişiler olduğunu zaman faktörüyle anlayabileceğimizi söylemiştir.⁴⁵⁹ Zira terceme sahibi Habîb'in vefat tarihi h. 145 iken,⁴⁶⁰ senedde geçen Habîb'in vefat tarihi h. 109'dur.⁴⁶¹

Zaman faktörü içerisinde değerlendirebileceğimiz belirleyici unsurlardan biri de râvilerin tabakalarıdır. Muayyen bir zaman veya mekân içerisinde şahısları tahdit etmeyi hedefleyen tabakat ilmi, râvinin kim olduğunu tespit etme adına doğum ve ölüm tarihlerinden faydalanılmadığı durumlarda yaklaşık sonuçlar elde etmek için oldukça etkilidir. Çünkü râvilerin belirli tabakalara yerleştirilmesinde o râvinin hocaları, talebeleri ve akranları kullanılmıştır. Bu durum probleme konu olan râvi hakkında önemli tarihî veriler taşıdığı anlamına gelmektedir. Örneğin hadis râvisi Alî b. Ebî Talha hakkında muhaddislerin farklı görüşleri vardır. Ahmed b. Hanbel aynı ismi taşıyan biri Humuslu diğer Kûfeli olmak üzere iki ayrı râvi olduğunu savunurken⁴⁶² diğer birçok muhaddis Humuslu tek bir râvi olduğunu söylemiştir.⁴⁶³ Burada söz konusu probleme tabaka bilgisi dahilinde bakıldığında tek bir râvi olduğunu söyleyenlerin cem hatasına düştüğü söylenebilir. Çünkü Alî b. Ebî Talhâ'nın hadis aldığı kişiler arasında Kâsım b. Abdurrahmân; ondan hadis alanlar arasında ise Süfyân es-Sevrî ve Muâviye b. Sâlih gibi isimler yer almaktadır. Şayet muhaddislerin birçoğunun kabul ettiği gibi Alî b. Ebî Talha'yı Humuslu -yani Şamlı- bir râvi olarak varsayarsak tabaka farklılığı ortada bir problemin olduğunu hissettirir. Zira Kâsım b.

⁴⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 215.

⁴⁵⁹ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 85.

⁴⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, V, 378; Zehebi, *Siyer*, VII, 56.

⁴⁶¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, V, 378; Zehebi, *el-Kâşif*, V, 108.

⁴⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 279.

⁴⁶³ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 354; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XX, 490-494.

Abdurrahmân'ın Şam ehlinde gelen hiçbir rivayeti yoktur. Süfyân es-Sevrî'nin de hadis dinlediği Şamlı hocalar arasında Sevr b. Yezîd, Evzâî ve Muâviye b. Sâlih bulunurken Alî b. Ebî Talhâ bulunmamaktadır. Ayrıca Alî b. Ebî Talha'dan hadis dinlediği söylenen Muâviye b. Sâlih'in Humuslu hocaları tabakasında yer alan muhaddislerin hepsi ileri gelenlerden oluşurken Alî b Ebî Talhâ, Muâviye'den sonra vefat eden geç dönemlere kadar yaşamış bir râvidir.⁴⁶⁴ Tabakat ilmi sayesinde zaman faktörünü kullanarak edindiğimiz tüm bu bilgiler, Alî b. Ebî Talha'nın Ahmed b. Hanbel ve diğer muhaddislerin⁴⁶⁵ söylediği gibi iki farklı râvinin varlığını gerekli kılmaktadır.⁴⁶⁶

3.2.3. Mekân Faktörü

Hadis ilminin tarih ile olan irtibatlarından biri de mekânsaldır. Râvilerin doğduğu, büyüdüğü, ilim tahsil ettiği ve öldüğü yani kısacası ömrünü geçirdiği yerleri ve oralara ait nisbelerini bilmek muhaddislerin tespit ve tayin yelpazesini genişletmektedir. Zira bir râvinin adım adım nerelerde bulunduğunu bilmek, o kişi eksenindeki birçok bilgiyi gözler önüne serer. Söz gelimi, doğum-ölüm tarihleri ve ilim yolculukları hakkında genel bir skalaya sahip olduğumuz bir râvi varsayılsa; söz konusu râvi hakkında birçok ilim merkezinde kiminle, yaklaşık olarak hangi tarihte görüşüp hadis dinlediği bilinebilir.⁴⁶⁷ Aynı şekilde tüm bu bilgilere sahip olduğumuz ancak kimliği hususunda tereddütlerin/ihtilafların bulunduğu bir râvi varsayılacak olsa; o kişi hakkında mekân faktörü devreye sokularak diğer râvilerden ayırt edilme imkânı söz konusudur. Örneğin Buhârî, Hakem b. Uteybe adında bir râviden bahsederken, bazıları tarafından Hakem b. Uteybe b. Nehhâs denildiğini de aktarmıştır.⁴⁶⁸ Ancak Dârekutnî (ö 385/995), bu konuda Buhârî'nin vehme düşerek aslında ayrı olan iki râviyi aynı (cem) zannettiğini söylemiştir.⁴⁶⁹ Bu hususta mekân faktörü kullanılarak râvi(ler) hakkında yapılan bir inceleme iki ismin farklı kişilere ait

⁴⁶⁴ Zehebî, **Siyer**, VII, 158.

⁴⁶⁵ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 355.

⁴⁶⁶ Kayyim, Es'ad Salim, **İlmü tabakâti'l-muhaddisîn**, s. 46

⁴⁶⁷ Konu hakkında Muhammed Enes Topgöl tarafından varsayılan hayalî bir muhaddisin İslam coğrafyası ekseninde geçen ilmî serüvenini ele aldığı "Râvi" adlı esere bakılabilir. Bkz.: Topgöl, Muhammed Enes, **Râvi**, Ketebe Yay., İstanbul, 2021, s. 7-185.

⁴⁶⁸ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 238.

⁴⁶⁹ Dârekutnî, **el-Mu'telif ve'l-muhtelif**, III, 1610; Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 88-89; İbn Mâkûlâ, **el-İkmâl**, VI, 122.

olduğunu doğrulamaktadır. Zira ilk bahsedilen Hakem b. Uteybe, Kindî nisbesine sahip sika bir râvidir.⁴⁷⁰ Ancak Hakem b. Uteybe b. Nehhâs ise İclî nisbesine sahip, hadis rivayeti olmadığı için muhaddisler tarafından meçhul kabul edilen Kûfe kadılığı yapmış biridir.⁴⁷¹ Yani bahsedilen isimlerden biri, bedevî Arap kabilesi olan Kinde'ye nispet edilirken, ikincisi Bekir b. Vâil kabilesinin bir kolu olan İcl'e nispet edilmektedir. Ancak bu konuda problemin Buhârî'den kaynaklanmadığı söylenmelidir. Nitekim İbn Hacer *Tehzîb*'inde Hatîb'in dediği gibi iki farklı râvi söz konusu olduğunu ancak Buhârî'nin bu görüşü 'denildi ki' ifadesiyle nesep alimlerinden birine ithaf ederek kesin ifadeler kullanmadan dile getirdiğini söylemiştir.⁴⁷²

Bu örnek üzerinde görüldüğü gibi neseb ve tabakat ilminde geniş bilgi sahibi olmak mekân faktörünü kullanarak problemleri tespit etmede etkili bir yöntem olmuştur. Nitekim mekân bilgisi konusunda meleke sahibi muhaddisler, henüz meydana gelmemiş problemleri ya da art niyetli bazı teşebbüsleri (tedlîsü'l-büldân) öngörebilmişlerdir. Örneğin Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), -yazılışları birbirine çok yakın- 'Ansî' nisbeli râvilerin Şamlı, 'Absî' nisbeli râvilerin Kûfeli, 'Kaysî' nisbeli râvilerin Temimli ve 'Aysî' nisbeli râvilerin Basralı olduğunu söylemiştir.⁴⁷³ Bu bilgilere sahip olduktan sonra Şamlı bir râvinin 'Absî' nisbesiyle zikredildiği görülürse burada tashif yapıldığı ve aslında 'Ansî' olması gerektiği rahatlıkla çözülebilir.⁴⁷⁴

3.2.4. Hoca-Talebe Örgüsü

Hadis râvilerinin birçoğu yaşadığı dönem veya sahip olduğu isim, lakap, künye ve nisbe gibi niteliklerde ortak olsa da hadis dinlediği hocası ve/veya hadis aktardığı talebesi hususunda birbirinden farklıdır. Bunun sebebi ise râvilerin aynı tabakada yer almasına rağmen farklı bölgelerde yaşamaları veya düzenledikleri ilim yolculuklarıyla

⁴⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VII, 114.

⁴⁷¹ Veki', Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî, *Ahbâru'l-kudât*, Dâru Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, III, 22; Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 577.

⁴⁷² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 435.

⁴⁷³ Hâkim, *Ma'rife*, s. 221-222.

⁴⁷⁴ Kayyım, Es'ad Salim, *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn*, s. 43; Bu varsayım iki mekâna aynı anda nispet edilebilirlik göz ardı edilerek yapılmıştır.

daha çok/farklı râviyle karşılaşma imkânlarıdır. Örneğin Nîşâbur'da Muhammed b. Ya'kûb b. Yûsuf adını taşıyan iki muhaddis vardır. Bunlardan biri Ebû'l-Abbâs el-Esam diğeri ise Ebû Abdullâh b. el-Ahram'dır. El-Esam, İsbahân, Irak, Hicaz, Mısır ve Şam gibi birçok ilim merkezine yolculuk yapmış ve oralardaki hocalardan istifade etmiştir.⁴⁷⁵ İbnü'l-Ahram ise Nîşâbûr dışına çıkmamış, yalnızca oranın alimlerden hadis dinlemiştir.⁴⁷⁶ Böylece adları, baba adları ve dede adları aynı olan iki râvinin kimliği, hoca farklılığıyla tespit edilebilmektedir.⁴⁷⁷

İlk dönemlerde suâlât ve tarih kitaplarında râvinin ast-üst bağları tespit edilirken⁴⁷⁸ bu durum sonraki dönemlerde râvilere yönelik müstakil eserlerin telif edilmesiyle devam etmiştir. Artık râvilerin ismi, künyesi ve lakabı gibi bilgiler zikredildikten sonra hadis dinlediği ve aktardığı kişiler anılmıştır.⁴⁷⁹ Bu hususta özellikle Mizzî'nin (ö. 742/1341) Kütüb-i Sitte'de yer alan râvilere yönelik *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* adlı eseri önemli bir yere sahiptir. Râvilerin hadis aldığı hocalarını (روى عنه) sigasıyla, hadis aktardıklarını ise (روى عنه) sigasıyla alfabetik bir sırayla verdiği eserinde bu durum bazen sayfalarca sürmüştür. Örneğin Ebû Hüreyre'den hadis aktaranları yaklaşık 11 sayfa boyunca sıralamıştır.⁴⁸⁰

Rical eserlerinde ısrarla üzerinde durulan hoca-talebe bağı, muhaddisler tarafından râvilerin karıştırılmaması ve meydana gelen problemlerin çözümünde kullanılan etkili bir yöntem olmuştur. Zira sened zincirinde yer alan her bir râvi, bağlı olduğu alt-üst halkanın tanımlayıcısı gibidir. İsnad çözümlemesi yapmak isteyen bir araştırmacı, senedde -bir başkası olmadığını emin olduğu- herhangi bir râviyi ele almak suretiyle onun hadis aldığı ya da ondan hadis alan kişilere doğru bir araştırma yaparsa, her bir halka öncekinin veya sonrakinin kim olduğunu anlaşılır kılmada

⁴⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, XV, 452-453.

⁴⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, XV, 466

⁴⁷⁷ Konu hakkında diğer örnekler için bkz.: Kayyım, Es'ad Sâlim, *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn*, s. 62-64

⁴⁷⁸ Örneğin Yahyâ b. Maîn'e İbn Ömer'den rivayet eden Anbese b. Ammâr sorulmuş, İbn Maîn, "Evet İbn Ömer'den hadis dinlemiştir" cevabını vermiştir. Ardından bunu Anbese'den rivayet edenlerin kim olduğu sorulmuş, "Yahyâ b. Yemân'dır" diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine soru soran talebesi (Ebû'l-Fadl ed-Dûrî) "Peki İbn Yemân Anbese ile karşılaşmış mıdır?" diye sormuş ve "Evet" cevabını almıştır. Bu defasında "Bu Anbese, Hakkâm er-Râzî'nin kendisinden hadis rivayet ettiği kişi miydi?" diye sorunca İbn Maîn "Hayır, Bu Anbese Rey şehrinin kadısı olan bir muhaddistir" cevabını vermiştir. Bkz.: İbn Maîn, *et-Târîh*, rvy. Ebû'l-Fadl ed-Dûrî, III, 276.

⁴⁷⁹ el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 494.

⁴⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXIV, 367-378.

yardımcı olacaktır. Söz gelimi, İbn Mâce'nin aktardığı bir hadisin senedi şöyledir: "Abdullâh b. Musâ et-Teymî → Üsâme b. Zeyd → İbn Şihâb → Ebû Seleme b. Abdurrahmân → Babası." Bazı muhaddisler adı geçen Üsâme b. Zeyd'i 'Üsame b. Zeyd b. Eslem' olarak tefsir etmişlerdir. Ancak senedin bir önceki halkasında yer alan Abdullâh'ın hocaları arasında Üsâme b. Zeyd el-Leysî; senedin bir sonraki halkasında yer alan İbn Şihâb'ın talebeleri arasında ise yine Üsâme b. Zeyd el-Leysî yer almaktadır.⁴⁸¹ İki halkada da Üsame b. Zeyd b. Eslem adlı bir râvi bulunmamaktadır. Bu durumda adı geçen şahsın Üsâme b. Zeyd el-Leysî olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Bu örnekte olduğu gibi bir muhaddisin hoca-talebe bağına önem vermesi, tam adı verilmeyen ya da mübhem bırakılan bir râvi hakkında, tereddüt etmemesini yahut hataları çabucak fark etmesini sağlar. Misal olarak muhaddis eğer Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ve Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) hadis dinlediği ve aktardığı kişiler örgüsünü çözümlerse, Müslim, Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/887) bir râvi vasıtasıyla Hammâd'dan aldıkları rivayette yer alan kişinin Hammâd b. Zeyd olduğunu rahatlıkla söyleyebilir. Zira dört muhaddis de Hammâd b. Seleme'den hadis alanlar tabakasının çoğuna yetişmemiş, yetiştiklerinden de hadis almamıştır.⁴⁸²

Bahsedilen hoca-talebe irtibatının râvilerle alakalı olası problemlere karşı ikaz görevi üstlenmesi yanı sıra en büyük getirilerinden biri de gerçekleşmiş problemlere bilfiil çözüm sunmasıdır. Örneğin râvilerin aynı ya da ayrı zannedildiği cem-tefrîk vakalarının bazıları, hoca-talebe bağının sağlamasını yapmakla tespit edilebilir. Örneğin Buhârî'nin İshâk b. Sâlim Mevlâ benî Nevfel b. Adî adlı râvi ile şahit olarak getirdiği hadisin senedinde geçen İshâk Mevlâ Muğîre b. Nevfel farklı kişiler olduğu hâlde cem edilmiştir.⁴⁸³ Zira biyografi sahibi İshâk b. Sâlim'den Üneys b. Ebî Yahyâ, Abdurrahmân b. İshâk ve Muhammed b. Yahyâ el-Eslemî gibi isimler hadis aktarıırken,⁴⁸⁴ senedde geçen İshâk Mevlâ Muğîre'den hadis aldığı bilinen tek isim İbn

⁴⁸¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVI, 184

⁴⁸² el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, s. 496-497

⁴⁸³ Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 55; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 425

⁴⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 119

Şihâb'tır.⁴⁸⁵ Bu durumda iki râvinin birbirinden farklı kişiler olduğu hâlde cem edildiğini söylemek gerekir.

3.2.5. Râvi Kimlik Problemleriyle İlgili Diğer Eserler

Muhaddisler kimlik bilgilerinin doğru şekilde tespit edilebilmesi için üstün gayret göstermiş ve onlar hakkında müstakil kitaplar yazmışlardır. Ayrıca bu kitaplar içerisinde bilgileri benzer ya da hatalı olduğu tespit edilen birçok râvi hakkında temyize yönelik bilgiler zikredilmiş veya problemlere direkt temas edilerek çözüm aranmıştır.⁴⁸⁶

Hâkim en-Nîsâbûrî, râvi kimlik bilgileriyle alakalı bu problemleri yedi sınıf halinde birçok örnekle açıklamıştır. Bunlardan ilk beşi, râvilerin isim, künye, sanat ve meslekleri ile kabile ve memleketlerine yönelik benzerliklerden oluşmuştur. Altıncı kısım, yalnız bir kişiden rivayet eden benzer nitelikteki râvileri incelemiştir. Yedinci kısım ise hem kendi ismi hem baba ismi aynı olan ve aynı tabakada yer alan râvilerden oluşmuştur.⁴⁸⁷ Hâkim en-Nîsâbûrî'den sonra gelen muhaddisler ise onun bu taksimini birkaç sınıfa ayırmışlardır.

Onların kimlik problemleriyle alakalı bu tasniflerden ilki; yazılışı itibariyle aynı veya birbirine yakın ancak telaffuz bakımından birbirinden farklı olan mu'telif-muhtelif eserleridir. Bir harfin harekesinin yanlış okunması, harfteki noktanın değiştirilmesi veya benzer bir harfle karıştırılması sebebiyle meydana gelen/gelebilecek hataları bir araya getiren bu kitaplar, birçok problemi çözüme aracı olmuştur. Bu problemlerden biri de cem-tefrîktir. Muhaddisler nitelikleri telaffuz bakımından birbirine yakın olduğu için karıştırılacak teorik veya karıştırılan pratik birçok örnekte bu türden kitapları kullanarak çözümlenmeye gitmiştir. Misal olarak - daha önce geçen bir örnekte- Buhârî, Sumeyt b. Aclân ve Şumeyt b. Aclân adında iki farklı râviye yer vermiştir. Sadece hadis râvilerinden oluşan en önemli ilk mu'telif-muhtelif müellifi Dârekutnî,⁴⁸⁸ bu konuda Buhârî'nin vehmederek Şumeyt'e ait

---

⁴⁸⁵ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî, **es-Sikât**, Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1973, VI, 46

⁴⁸⁶ Polat, Salahattin, **Metin Tenkidi**, s. 103-114

⁴⁸⁷ Hâkim, **Ma'rife**, s. 221-235

⁴⁸⁸ Sandıkçı, Kemal, "Mü'telif-Muhtelif", **DİA**, İstanbul, 2006, XXXII, 191-192; Bazı kaynaklarda ilk müellifin Abdülğani el-Ezdi olduğu hatta bu eseri hocası Dârekutnî'ye okuduğundan

bilgileri Sumeyt adıyla verdiğini söylemiştir.⁴⁸⁹ Diğer bir örnekte ise Buhârî, Kesîr b. Hubeş ve Kesîr b. Huneys adında iki râviye yer verirken⁴⁹⁰ bazı muhaddisler geçen bilgilerin aslında tek bir râviye ait olduğunu ve Buhârî'nin tefrik ettiğini söylemiştir.⁴⁹¹ Bu hususta mu'telif-muhtelif kitaplarının en mükemmeli olduğu söylenen İbn Mâkûlâ'nın (ö. 475/1082'den sonra) *el-İkmâl* adlı eserine müracaat ettiğimizde, râvinin adının telaffuzu konusunda ihtilaf bulunduğu için muhaddislerin farklı görüşleri olduğu ve Buhârî'nin buna binaen tefrik ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹²

Muhaddislerin râvi kimlik problemleriyle alakalı telif ettikleri eserlerin ikincisi, şahısların farklı olmasıyla birlikte isim, künye ve/veya lakaplarının yazılış ve okunuşlarının aynı olması anlamına gelen müttefik-müfteriktir. Aynı adı taşıyan ancak farklı kişileri temsil eden örnekleri arka arkaya aynı yerde görmemizi sağlayan bu tür eserler, tıpkı ilkinde olduğu gibi birçok problemi engellememizi yahut tespit etmemizi sağlar. Söz gelimi, Buhârî'nin cem-tefrîk ile alakalı yaşadığı problemlerin birçoğu Hatîb tarafından müttefik-müfterik türü eserlerden faydalanılarak çözülmüştür. Örneğin Buhârî, kendi adı, baba adı ve dede adı aynı olan iki râviyi birbirinden tefrik etmiş, Hatîb ise önce problemi delilleriyle çözmüş ardından *el-Müttefik ve'l-Müfterik* adlı eserinde konuyla alakalı yeterli bilgiyi verdiğini söylemiştir.⁴⁹³ Buradan anlaşılıyor ki aynı bilgilere sahip olan farklı şahısların varlığı cem-tefrîk probleminin sebebi, bu alanda yazılan eserler ise bu durumun çözümü olmuştur.

Kimlik problemleriyle alakalı telif edilen eserlerin üçüncüsü, şekil veya noktalama değişikliği anlamındaki tashîf ve tahrîftir. Genellikle yazı stilleri ve okunuşları birbirine yakın niteliklerin, yanlış okunma veya yanlış duyulmasından kaynaklanan bu tip problemler hakkında ilk dönemlerden itibaren eserler yazılmıştır. Muhaddisler niteliklerinde problem bulunan râvileri ele aldığı bu tür eserlerde daha evvel meydana gelen birçok problemi bir araya getirerek sonraki nesilleri âdeta

---

bahsedilmektedir. Bkz.: İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilgânî el-Bağdâdî, **Tekmiletü'l-İkmâl**, thk. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, nşr. Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 1997, I, 96.

⁴⁸⁹ Dârekutnî, **el-Mu'telif ve'l-muhtelif**, III, 1247.

⁴⁹⁰ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VIII, 396-398.

⁴⁹¹ İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VII, 150.

⁴⁹² İbn Mâkûlâ, **el-İkmâl**, VI, 122; Ayrıca bkz.: İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, **Lisânu'l-Mizân**, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, VI, 409.

⁴⁹³ Hatîb, **el-Muvazzih**, I, 85; Ayrıca bkz.: Hatîb, **el-Müttefik ve'l-müfterik**, II, 753-758.

uyarmışlardır. Örneğin Buhârî, Salt b. Abdillâh el-Mahzûmî⁴⁹⁴ ve Muttalib b. Abdillâh el-Kuraşî⁴⁹⁵ adında iki râviye yer vermiştir. Ancak bazı muhaddisler, burada geçen kimlik bilgilerinin aslında tek bir şahsa ait olduğunu ve Buhârî'nin yazımı birbirine yakın olan (الصَلْت) ve (المُطَلَّب) isimlerinde tashife düştüğü -veya kendisine tashifli ulaştığı- için iki farklı râvi kabul ettiğini söylemişlerdir.⁴⁹⁶ Ayrıca Hatîb, bu konuyu tashif-tahrif hususunda kaleme aldığı *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm* adlı eserinde zikrederek, problemi tespit etmiştir.⁴⁹⁷ Bu ve buna benzer birçok cem-tefrîk örneğinde olduğu gibi râvi kimlik bilgilerindeki problemleri konu edinen eserler, hataları tespit etme ve bunlara çözüm getirme konusunda rical literatürünün mütemmimleri olarak bakılmalıdır.

---

⁴⁹⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 514.

⁴⁹⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, IX, 321.

⁴⁹⁶ İbn Ebi Hâtim, *Beyânu hatai'l-Buhârî*, I, 50; Hatîb, *el-Muvazzih*, I, 127-128.

⁴⁹⁷ Hatîb, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm*, thk. Sükeyne eş-Şihâbî, Dâru't-Talâs, Dımeşk, 1985, I, 460.

SONUÇ

Hadislerin sonraki nesillere aslına uygun şekilde aktarılmasını sağlayan râviler, dînî ve ilmî ehliyet bakımından sorgulandığı gibi, birini diğerinden ayırt edecek kimlik bilgileriyle de sorgulanmıştır. İlk dönemlerden itibaren râvilerin karıştırılmaması için isim, künye, lakap ve nisbe gibi nitelikler belirlenmiş, zamanla bu alanda literatür oluşmuştur. Ancak bu bilgilerin kitaplaşmasından sonra birçok problem ortaya çıkmış, yalnızca kitaba müracaat edilerek tanınan râvi başkalarıyla karıştırılmıştır. Muhaddisler bu sorunlarla mücadele etmek adına mu'telif-muhtelif, müttefik-müfterik, tashif-tahrif ve müştebih gibi alanlarda eserler kaleme almışlardır. Bu konulardan biri de farklı râvilere ait kimlik bilgilerinin aynı kişiye (cem), aynı râviye ait birçok kimlik bilgisinin farklı kişilere ait (tefrîk) zannedilmesidir. Hadis ıstılahı olarak cem-tefrîk vehmi denilen bu konunun, rical biyografi eserlerinde birçok örneği ele alınmıştır. Yalnız cem-tefrîk vehmine yönelik eserler belli bir sınırdan kalmıştır. Cem-tefrîk vehmi özelinde düşündüğümüzde bu konunun tam anlamıyla bilinmemesi, her örneğin aynı kefedeki değerlendirilmesine neden olur. Ayrıca bir hadis senedinde böyle bir problemin varlığını sorgulama yolları ve çözüm metotları bilinemez. Bu fikirlere binaen, bir probleme nasıl yaklaşılması gerektiği hususunda diğer kimlik problemlerine rol-model olabilecek bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Cem-tefrîk vehmi üzerinden bu ihtiyaca cevap vermeyi hedeflediğimiz "*Râvi Kimlik Problemi Olarak Cem-Tefrîk*" adlı çalışmamızda şu sonuçlara ulaşılmış bulunmaktayız:

Hadis aktarımının başlamasından itibaren râvi kimliği sorgulanmıştır. Sahabe döneminde bazı örnekleri görülen râvinin kim olduğu sorusu daha çok kalbî tatmin ve güven pekiştirmeye dayalı olmuştur. Tabiîn döneminde bazı dış etkenler dolayısıyla râvilerin kim olduğu daha da önem kazanmıştır. Özellikle fitne döneminden sonra her hadis aktarana itibar edilmediği gözlenmiştir. Etbâu't-tabiîn döneminde ise râvi kimliği sistemli bir hâl olarak hadis meclislerinin bir parçası olmuş ve bu konuda mütehassıs hocalar öne çıkmıştır. İlk defa bu dönemde hadis mecmualarına haşiye metoduyla râvi bilgileri kaydedildiği tespit edilmiştir. Ayrıca hocaların gelen râvi sorgulamalarına verdiği cevaplar da (suâlât) râvi literatürünün nüvesi olmuştur.

Hicri üçüncü asırdan itibaren hadis ilmiyle meşgul olanlar, bir yandan hadis mecmuaları meydana getirirken bir yandan da râviler hakkında bilgi toplamıştır. Yine bu dönemde sahabeden başlayarak hadisle irtibatı olan râvilerin tabakalara ayrılarak işlendiği râvi biyografi eserleri görülmüştür. Artık kitaplaşma sürecine geçildiği görünen râvi kimlik bilgilerine bakıldığında isim, künye, lakap, nisbe ve tabaka/vefat bilgisi râvinin tanımlasında müracaat edilen hususlar olmuştur.

Râvi biyografî literatürünün kaleme alınma süreci cem-tefrîk vehmi gibi yazıdan, algılamadan veya benzerlikten kaynaklı birçok problemi beraberinde getirmiştir. Buna binaen cem-tefrîk probleminin ne olduğu, nasıl meydana geldiği, kısımları, etkileri, kapsamı, literatürü ve bazı güncel yaklaşımlar incelenmiştir. Cem-tefrîkin gerçekleştiği tespit edilen ve gerçekleşmesi muhtemel iki kısmı olduğu ve muhaddislerin daha çok, ikaz niteliği taşıyan ikinci kısmı derlediği görülmüştür. Cem-tefrîkin kapsamı bölümünde ise hadis usûlünde işleniş biçimi üzerinde durulmuş, buna göre müttefik-müfterik, cehâletü'r-râvi ve tedlisü's-şüyûh gibi konular tespit edilmiştir. Ayrıca cem-tefrîkin başlı başına bir konu olma ihtimali bazı veriler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Sonuç olarak cem-tefrîki bir başlık altında hasretmek yerine "birden fazla niteliği bulunanlar" sınıfında neşet eden, çıkış noktasına göre konum alabilecek kategoriler arası bir problemin adı olduğunu söylemenin uygun olacağı sonucuna varılmıştır.

Etkileri bağlamında, cem-tefrîki yapan muhaddisin eleştirilme yönü ve zabtına etkileri değerlendirilmiştir. Buna göre muhaddisin hatadaki rolünün oldukça önemli olduğu görülmüştür. Zira cem-tefrîki ilk defa kendisinde fark ettiğimiz çoğu hatada, muhaddis yalnızca aktaran rolünde kalmıştır. Cem-tefrîk literatüründe yelpazenin oldukça geniş ve dağınık olduğu tespit edilmiştir. Buna binaen literatürün umumî ve hususî olarak iki kısımda değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Umumî literatür, cem-tefrîk örnekleri taşıyan râvi biyografi eserlerinden, müttefik-müfterik, tashif-tahrif vb. yine kimlik problemini ilgilendiren eserlerden oluşmaktadır. Sonuç olarak bu literatürün sınırlandırılmayacak kadar geniş olduğu ve muhaddislerin râviyi tanıtırken ilgili sorunlara değinmesinin o eseri literatür kapsamına sokulamayacağı ortadadır. Bu nedenle literatürün hususî yani yalnız cem-tefrîki ilgilendiren eserlerden oluşması kararlaştırılmıştır. Bu meyanda tespit edilen dört eser; yazılış nedeni, eserin

amacı ve cem-tefrîke katkısı bağlamında değerlendirilmiştir. Cem-tefrîke bazı güncel yaklaşımlardan ise oryantalist paradigmanın cem-tefrîk hakkındaki bazı tespitleri incelenmiştir. Özellikle Hollandalı şarkiyatçı Juynboll'un cem-tefrîke temas eden bazı varsayımları gözden geçirilmiştir. Meşhur şahsiyetlerden (common name) faydalanarak hayalî râviler türetilmesine yahut râvilerin ortak niteliklere (namesakes) sahip olmasının suistimal edilerek birden fazla râvi tasarlanmasına dair verdiği bazı örnekler detaylıca incelenmiş ve varsayımlarının altını dolduramayacak durumda olduğu beyan edilmiştir.

Çalışma boyunca cem-tefrîk probleminde başvurulacak bir çalışma olmadığı için Hatîb el-Bağdâdî'nin Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-Kebîr*'de vehmettiğini düşündüğü 74 örnek üzerinden diğer problemlere uyarlanabilecek etkenler, sonuçlar ve çözüm metotları takip edilmiştir.

Buna binaen cem-tefrîk sebeplerinde yazılı referanslardan kaynaklı, muhaddisin bizatihi kendisinden kaynaklı ve sonraki kuşaklara bilgiyi aktaran kişilerden kaynaklı olmak üzere üç temel hususun etkili olduğu tespit edilmiştir. Nüshalar arasındaki farklar, hatanın önceden beri devam etmesi, aynı râvinin birçok kimlik bilgisi, farklı râvilerin ortak kimlik bilgisi, sonraki kuşaklara aktaranların tasarrufları, bilgilerin hatalı kaydedilmesi veya algılanması ve son olarak birtakım amaçlar doğrultusunda kasten cem-tefrîke sebep olunması konuları örnekler dairesinde ele alınmıştır.

Cem-tefrîkin çözüm metotlarında, 74 örnek üzerinde kullanılan ve geri dönüş alınan yöntemler bir araya getirilmiştir. Her bir metot içerisinde, cem-tefrîkin problem varsayıldığı eser veya şahıstan itibaren geriye dönük sorgulama yapılmıştır. Buna göre râvinin zikredildiği farklı eserler ya da aynı eserin farklı yerleri, doğum-vefat tarihleri, yaşamını sürdürdüğü ve ilim öğrendiği yerler, hadis dinlediği veya aktardığı hoca-talebe ağı ve son olarak müttefik-müfterik, mu'telif-muhtelif ve tashif-tahrif gibi diğer kimlik problemlerini konu edinen eserler, cem-tefrîkin çözüm metotları olarak belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdülmuttalîb, Rif'at Fevzî, **İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhû fi Ulûmi'l-Hadîs**, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1994
- Acâc, Muhammed Acâc el-Hatîb, **es-Sünnetu kable't-Tedvîn**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2009
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, **el-Esâmî ve'l-Künâ**, Mektebetü Dâri'l-Aksâ, Kuveyt, 1985
- _____, **el-İlelü ve ma'rifetü'r-ricâl**, rvy. Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, Dâru'l-Hânî, Riyad, 2001
- Ahmed Naim, Babanzâde, **Hadis Usûlü**, Ravza Yayınları, İstanbul, 2009
- Ali Şimşek, "Araştırma Modelleri", **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, Edt. Ali Şimşek, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012
- Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî, **Ahbâru'l-musahhifîn**, thk. Subhî Bedrî es-Semarrâî, Dâru Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1986
- _____, **Tashîfâtü'l-Muhaddisîn**, el-Matbaatü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse, Kâhire, 1982
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl, **Cemheretü'l-Emsâl**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, I, 195
- Aşikkutlu, Emin, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997
- el-Avnî, Şerîf Hâtim el-Avnî, **Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi'l-Cem' ve't-Tefrîk**, Dâru'z-Zehâir, 2021
- _____, **et-Tahrîc ve Dirâsetü'l-Esânîd**, Mültekâ Ehli'l-Hadis
- Aydemir, Selahattin, "**Hadis Uydurmacılığının Tespitinde Kullanılan Bir Rivayetin Tetkik ve Tahlili: "Hz. Peygamber'e Yalan İsnad Edilmediği Zamanda Hadis Naklederdik"**", Balıkesir Üniversitesi Dergisi, Haziran, 2020
- Aydınlı, Abdullah, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2020
- _____, "Muttasıl", **DİA**, Ankara, 2020
- Aydoğdu, Hüseyin, "**Modern Kimlikte Öznenin Ölümü**", Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004, sy. 10
- A'zâmî, Muhammed Mustafa, **Menhecü'n-Nakd inde'l-Muhaddisîn**, Mektebetü'l-Kevser, Suudi Arabistan, 1990

- _____, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, trc. Hulûsi Yavuz, İz yay., 2021
- el-Bâşâ, Hasan, **el-Elkâbu'l-İslâmiyye fi't-Târîh ve'l-Vesâik ve'l-Âsâr**, Dâru'l-Fenniyye, Kahire, 1989
- Becâbîr, Muhammed b. Ahmed b. Alî, “**el-Elkâb inde'l-Muhaddisîn**”, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Dergisi, sy. 48, Aralık, 2009
- Berzaî, Ebû Osmân Saîd b. Amr el-Ezdî, **Suâlâtü'l-Berzaî li Ebî Zür'a er-Râzî**, thk. Ebû Amr el-Ezherî, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire, 2009
- Bozkurt, Nebi, “Künye”, **DİA**, Ankara, 2002
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, thk. Abdurrahman Yahyâ el-Muallimî, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd
- _____, **et-Târîhu'l-Kebîr**, en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, Riyad, 2019
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, **el-Mu'telif ve'l-Muhtelif**, Dâru Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1986
- _____, **Ta'likâtu'd-Dârekutnî ale'l-Mecrûhîn**, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire, 1994
- Doğanay, Süleyman, “**İbn Ebî Hâtîm'in Bazı Râvilerin Tefrîk'i Bağlamında Buhârî'ye Yönelik Tenkidleri**”, *Bilimname*, 2017/1
- Durmuş, İsmail, “Zeyil”, **DİA**, İstanbul, 2013
- ed-Dûlâbî, Ebu Bişr Muhammed b. Ahmed el-Ensârî ed-Dûlâbî, **el-Kunâ ve'l-Esmâ**, Dâr İbn Hazm, Beyrut, 2000
- ed-Dümeynî, Misfir b. Gurmullah, **et-Tedlîs fi'l-Hadîs**, Riyad, 1992
- Düzenli, Muhittin, **Hadislerde Gizli Kusurlar İlet ve Şaz**, İSAM yay., İstanbul, 2016
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, **Süneni Ebî Dâvud**, thk. Şuayb el-Arnaût, Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009
- Ebû Gudde, Abdulfettâh, **el-İsnâdu mine'd-Dîn**, Dâru's-Selâm, 2018
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, **Kitâbu'n-Neseb**, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, 1989
- Ebû Zehv, Muhammed, **Hadis ve Hadisçiler**, trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, 2.bsk, İstanbul, 2016
- Efendioğlu, Mehmet “Râvi”, **DİA**, İstanbul, 2007
- Eren, Mehmet, **Hadis İliminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, İSAM yay., İstanbul, 2018

- ....., **“Ricâl Kitaplarında Mükerrer ve Uydurma Biyografi Problemi”**, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya, 2003/güz, sy. 16
- Fayda, Mustafa, **“Ensâb”**, **DİA**, İstanbul, 1995
- Fesevî, Ebû Yûsuf Yâ’kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, **el-Ma’rife ve’t-târîh**, thk. Ekrem Ziyâ el-Umeri, ryv. İbn Dürüsteveyh el-Nahvî, Matbaatü’l-İrşâd, Bağdat, 1974
- G. H. A. Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020
- _____, **Muslim Tradition Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith**, Cambridge Üni. yay., 1985
- Hâkim, Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, **Ma’rifetu Ulûmi’l-Hadîs**, Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, Beyrut, 1977
- Hâkim, Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed en-Nisâbûrî, **Telhîs Târîhu Nîşâbûr**, özt.: el-Halîfetü’n-Nisâbûrî Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed, Mektebetü İbn Sînâ, Tahran, 1920
- Halkin, Léon-Ernest, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, trc. Bahaeddin Yediylıdız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989
- Hammad, Muhammed el-Ensârî, **Fethu’l-Vehhâb fi men iştehera mine’l-Muhaddisîne bi’l-Elkâb**, Müessesetü’r-Risâle, 1985
- Hamza el-İsfahânî, Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî, **et-Tenbîh ale Hudûsi’t-Tashîf**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1992
- Haraşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Haraşî, **Muntehe’r-rağbe fi halli elfâzi’n-Nuhbe**, Dâru’l-Yüsr, Kahire, 2020
- Hatîb, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb, **el-Cami’ li Ahlaki’r-Râvi ve Adabu’s-Sâmi’**, thk. Mahmud Tahhan, Mektebetü’l-Meârif, Riyad
- _____, **Gunyetü’l-Mültemis İzâhu’l-Mültebis**, thk. Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 2001
- _____, **el-Kifâye fi İlmi’r-Rivâye**, Cem’iyyetu Dâiretu’l-Maârif, Haydarâbâd
- _____, **el-Müttefik ve’l-Müfterik**, Dârû’l-Kâdirî, Dimeşk, 1997
- _____, **el-Muvazzih li Evhâmi’l-Cem’ ve’t-Tefrîk**, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Dâru’l-Fikri’l-İslâmî, 1985
- _____, **Şerefu Ashabi’l-Hadîs**, Dâru İhyâi’s-Sünneti’n-Nebeviyye, thk. Muhammed Said Hatiboğlu, Ankara

- _____, **Târihu Bağdâd**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002
- _____, **Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm**, thk. Sükeyne eş-Şihâbî, Dâru't-Talâs, Dimeşk, 1985
- Hatiboğlu, İbrahim, "Ricâlü'l-Hadîs", **DİA**, İstanbul, 2008
- Irâkî, Ebû'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, **Şerhü't-Tefsira ve't-Tezkira**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002, Lübnan
- Itr, Nüreddîn, **Menhecü'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Fikr, 2018
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebî'l-Ferec Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, **Telkîhu Fuhûmi Ehli'l-Eser**, Dâru'l-Erkam, Beyrut, 1997
- İbnü'l-Hanbelî, Radiyyüddin Muhammed b. İbrâhim el-Halebî, **Kafvü'l-Eser fi Safveti Ulûmî'l-Eser**, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, Halep, 1987
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed Tâhir b. Alî el-Makdisî, **el-Ensâbü'l-Müttefika fi'l-Hatti'l-Mütemâsile fi'n-Nakt ve'z-Zabt**, Londra, 1865
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî, **et-Tavdîh li şerhi'l-Câmi's-Sahîh**, Dâru'n-Nevâdir, Dimeşk, 2008
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed, **el-Fihrist**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997
- İbnu's-Salâh, Takiyyüddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbn Salâh, **Ma'rifetu Envai Ulûmi'l-Hadîs**, thk. Nureddin Itr, Daru'l-Fikr, Suriye, 1987
- İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilber en-Nemerî, **el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2012
- _____, **et-Temhîd li ma fi'l-Muvattâ mine'l-Meânî ve'l-Âsâr**, Vizâretu Umumi'l-Evkâf, Mağrib, 1387
- _____, **Esmâu'l-Ma'rûfine bi'l-Kunâ min hameleti'l-İlm mimmen İštehera bi Kunyetihi ve lem yüzker fi ekseri Esânîdi'l-Hadîs bi ismihi mine't-Tâbîn ve men ba'dehum**, Dâr İbn Teymiyye, Riyad, 1985
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih el-Kurtubî, **el-İkdu'l-Ferîd**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1984
- İbn Adî, Ebu Ahmed b. Adî el-Cürcânî, **el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl**, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad, Dâru'l-Kutubu'l-İmiyye, Beyrut, 1997

- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Hâtim er-Râzî, **Beyânu Hatai'l-Buhârî fi Târîhih** thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye
- _____, **el-Cerh ve't-Ta'dil**, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952
- _____, **el-İlel**, Metâbiu'l-Humeydî, 2006
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî, **el-Musannef**, thk. Sa'd b. Nasr, Dâru Kunûzi'l-İşbiliyye, Riyad, 2015
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, **Lisânu'l-Mîzân**, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Dâr Beşâirü'l-İslâmiyye, 2002
- _____, **Nüzhetü'n-nazar fi tevdîhi Nuhbeti'l-fiker**, thk. Nüreddîn Itr, Dımeşk, 2000
- _____, **Takrîbu't-Tehzîb**, Dâru'r-Reşîd, thk. Muhammed Avvame, Suriye, 1986
- _____, **Hedyü's-Sârî li Mukaddimeti Fethi'l-Bârî**, thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, er-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut, 2021
- _____, **en-Nüket ale Kitâb İbn Salâh**, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, Medine, 1984
- _____, **et-Temyîz fi telhîsi tahrîci ehâdîsi şerhi'l-Vecîz**, Dâr İbn Hazm, 2007
- _____, **Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Dâru'l-Mâ'rife, 1959, Beyrut
- _____, **Tehzîbu't-Tehzîb**, Matbaatu Daireti'l-Mearifi'n-Nizâmiyye, Haydarabad
- _____, **Tebîrü'l-Müntebih bi Tahrîri'l-Müştebih**, thk. Muhammed Alî en-Neccâr, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Mağribî, **Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber**; Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Kurtubî, **Cemheretü Ensâbi'l-Arab**, Dâru'l-Me'ârif, Mısır, 1962
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî, **es-Sikât**, Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1973
- _____, **el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn**, thk. Hamdî Abdulmecid es-Silefî, Daru's-Sumay'i, Riyad, 2000
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî, **Tehzîbu Müstemirri'l-Evhâm ale zevi'l-ma'rifeti ve üli'l-efhâm**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1989

- _____, **el-İkmâl fi Ref'i'l-İrtiyâb ani'l-Mütelif ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb**, thk. Abdurrahmân Yahyâ el-Muallimî, Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1961
- İbn Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, **Sünen Saîd b. Mansûr**, Dâru'l-Alûkeh, Riyad, 2012
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr el-İfrîkî el-Mısrî, **Lisânu'l-Arab**, Dâru's-Sâdir, Beyrut
- İbn Maîn, Ebû Zekerriyya Yahya b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, **et-Târih**, rvy. İbn Muhriz, Mecmau'l-Lüğati'l-Arabiyye, Dimeşk, 1985
- _____, **Et-Târih**, rvy. Ebû'l-Fadl ed-Dûrî, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1979
- _____, **Et-Târih**, rvy. Osman ed-Dârimî, Dâru'l-Me'mûn, Dimeşk
- _____, **Suâlât İbnü'l-Cüneyd**, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1988
- İbn Nâsirüddîn, Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Kaysî, **Tavzîhü'l-Müştebih fi Zabtı Esmâi'r-Ruvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhüm**, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993
- İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilğani el-Bağdâdî, **Tekmiletü'l-İkmâl**, thk. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, nşr. Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1997
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni' el-Hâşimî el-Basrî, **et-Tabakâtü'l-kebîr**, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2001
- İbrâhîm Mustafâ-Ahmed ez-Zeyyât-Hâmid Abdülkâdir-Muhammed en-Neccâr, **el-Mu'cemü'l-Vasît**, Dâru'd-Davâ
- İmam Mâlik, Mâlik b. Enes b. Mâlik, **el-Muvattâ**, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1985
- Kâdı İyaz, İyaz b. Musâ b. İyaz el-Yahsubî es-Sebtî, **İkmâlü'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim**, thk. Yahyâ İsmâil, Dâru'l-Vefâ, Mısır, 1998
- _____, **el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'**, Daru't-Turas/el-Mektebetü'l-Atîke, Kahire, 1970
- Kartal, Alparslan, **"Hadis İlminde Elkâb Edebiyatı'nın Doğuşu ve Gelişimi"**, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 2021, c. 8, sy. 2
- Kayyim, Es'ad Sâlim, **İlmu Tabakâti'l-Muhaddisîn**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1994
- Keskin, Yusuf Ziya, **"Buhârî'nin et-Târihu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler"**, Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 2003, sy. 2

- Kızıl, Fatma, **Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi**, İSAM yay., İstanbul, 2019
- Koçyiğit, Talat, “**İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Râvilerinin Cerhi**”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1961, IX
- _____, “Abdülganî el-Ezdî”, **DİA**, İstanbul, 1988, I, 205
- Kuzudişli, Bekir, **Hadis Tarihi**, Kayıhan Yay., İstanbul, 2019
- _____, “Sahâbe Literatüründe Sebeb-i İrâd Kullanımı Tespitler-Teklifler”, **Sahâbe Literatürü Araştırmaları**, Ed. Seyit Ali Güşen, İFAV Yay., İstanbul, 2022
- el-Lâhim, İbrâhîm b. Abdillâh, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003
- el-Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm el-Leknevî, **Zaferü'l-Emânî bi Şerhi Muhtasarü's-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî**, İnc. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 2008, Beyrut
- _____, **er-Ref' ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl**, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Dâru's-Selâm, 2009, Kahire
- Ma'rûf, Beşşâr Avvâd, **Tahkîku'n-Nusûs beyne İhtilâfi'r-Rivâyât ve Ehemmiyeti's-Semaât ve Teaddüdü'l-İbrâzât**, Müessesetü'l-Furkân, Londra, 2020
- Melîbârî, Hamza Abdullah, **Ulûmu'l-Hadis fi Tatbîkâtî'l-Muhaddisîne'n-Nukkâd**, Dâr İbn Hazm, 2003
- Mizzî, Cemâlüddin Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992
- el-Muğîrî, Abdurrahmân b. Hamd b. Zeyd el-Lâmî, **el-Müntehab fi zikri Kabâili'l-Arab**, Mektebetü Ulûmi'n-Neseb, 1985
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed b. Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn el-Haddâdî, **et-Tevkîf 'ale Mühimmâti't-Te'ârîf**, Âlemü'l-Kütüb, Kahire, 1990
- Müslim, Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **et-Temyîz**, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Mektebetü'l-Kevser, 1982
- _____, **El-Kunâ ve'l-Esmâ**, thk. Abdurrahim el-Kaşkarî, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1984
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, **İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik**, Mektebetü'l-İmân, Medine, 1987
- _____, **Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lügât**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut
- ed. Nilüfer Kalkan Yorulmaz, **HADİS: Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Ensar Neşriyat, Nisan, 2021

- Önkal, Ahmet, “**Araplarda Ensab İlmi ve İslam Tarihi Açısından Önemi**”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1990, c. 3, sy. 3
- Özsoy, Abdulvahap, **Hadis Tenkidi Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi**, Beka Yayıncılık, İstanbul, 2021
- Pedersen, Johannes, **İslam Dünyasında Kitabın Tarihi**, trc. Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., Şubat, 2021
- Polat, Salahaddin, **Hadis Araştırmaları**, İnsan Yayınları, 2014
- _____, **Metin Tenkidi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2020
- Râmhürmüzî, Ebu Muhammed ibn Halled el-Hasen er-Râmhürmüzî el-Fârisî, el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâî, thk. Muhammed Accac el-Hatîb, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1984
- Rosenthal, Franz, **İlmu't-Târîh inde'l-Müslimîn**, trc. Sâlih Ahmed Alî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983
- es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. El-İmâm el-Mütevekkil Alellâh İsmâîl es-San'ânî, **Tavzîhu'l-Efkâr li Me'ânî Tenkîhi'l-Enzâr**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 201
- Sandıkçı, Kemal, “Müttefik-Müfterik”, **DİA**, İstanbul, 2006, XXXII, 225-226
- Sandıkçı, Kemal, “Mü'telif-Muhtelif”, **DİA**, İstanbul, 2006, XXXII, 191
- Sehâvi, Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvi, **el-İ'lân bi't-Tevbîh li men zemme ehli't-Târîh**, Dâru's-Sumey'î, Riyad, 2017
- Sehâvi, Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvi, **Fethu'l-Muğîs**, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetüs's-Sünne, Mısır, 2003
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, **el-Ensâb**, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd
- Sezgin, Fuat, **Bilim Tarihi Sohbetleri**, Söyleşi: Sefer Turan, Pınar Yayınları, Aralık 2019
- Sıddıkî, Muhammed Zübeyr, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, trc. Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 1966
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, **Elfiyyetü's-Suyûtî fi İlmi'l-Hadîs**, tsh. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü's-Sünne, Mısır
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî**, Daru Taybe

- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed es-Süheylî, **er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1991
- es-Süleym, Halid Muhammed, **Kitâbu İzâhu'l-İşkâl li'l-Hâfız Ebî Muhammed Abdilğani b. Saîd el-Ezdî et-Ta'rîfu bihi ve menheci musannifihî fihi ve kıymetihî'l-ilmîyye ve eseruhû fi'l-musannefâti ba'dehû**, Minia Üni. Arapça Araştırmalar Dergisi, c. 38, sy. 4, Haziran 2018
- Şakir, Ahmed Muhammed, **Umdetü't-Tefsîr**, Dâru'l-Ma'rife, Mısır, 2013
- Şâtıbî, İbrahim b. Musa el-Gırnâtî eş-Şâtıbî, **el-İ'tisâm**, Dâru İbnü'l-Cevzî, 2008
- Tahhân, Mahmûd, **Teysîru Mustalahi'l-Hadîs**, Mektebetü'l-Meârif, 2004
- _____, **el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî ve Eseruhû fi Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut, 1981
- Tatar, Veli, **"Tasnif Döneminde Hadis Verrâkları ve Hadis Edebiyatına Etkileri"**, Din ve Bilim-Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Haziran, 2022, 5/1
- Tatlı, Mustafa, **Rical Bilgisinin Tespiti**, Beka Yayınları, İstanbul, 2016
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, **el-Câmiu'l-Kebîr**, thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1996
- Topgül, Muhammed Enes, **İsnâdın Satır Araları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Bsk, İstanbul, 2018
- _____, **Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Bsk, İstanbul, 2019
- _____, **Râvi**, Ketebe Yay., İstanbul, 2021
- _____, **"Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerinde Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler"**, Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, c. 22, sy. 42 (2017/1)
- Turhan, Halil İbrahim, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk İki Asır**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Mekkî, **ed-Duafa'ul-Kebîr**, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmîyye, Beyrut, 1984
- Umerî, Ekrem b. Ziyâ el-Umerî, **Buhûs fi Tarihi's-Sünneti'l-Müşerrefe**, Beyrut, 1984
- Üstîrî, Cemâl, **et-Tashîf fi'l-hadîs ve'l-fıkıh ve cuhudü'l-muhaddisîn fi mükâfematih**, Dâru Taybe, Riyad, 1997

Uylaş, Sait, “**Arap Şairlerinde Lakap Geleneği**”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık, 2015, sy. 55

Uz, Emin, **İsnadın Doğuşu**, Sakarya Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2012

Veki’, Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî, **Ahbâru’l-Kudât**, Dâru Âlemü’l-Kütüb, Beyrut

Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2021

_____, **Hadis İliminde Tenkit Terimleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3.bsk, İstanbul, 2021

_____, **Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Bsk, İstanbul, 2020

_____, “**Bir Hadîs Terimi Olarak “Sahafî” ve Hadis Tarihi Açısından Önemi**”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sy. 11-12, İstanbul, 1997

_____, “**Cehâletü’r-Râvi ve İlgili Terimler**”, İLAM Araştırma Dergisi, cilt I, sy. 2, Temmuz-Aralık 1996

Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **el-Müntekâ fi Serdi’l-Künâ**, el-Meclisu’l-İlmiyye, 1987

_____, **Mîzânu’l-İ’tidâl fi Nakdi’r-Ricâl**, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1963

_____, **Târihu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A’lâm**, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 2003

_____, **el-Kâşif fi ma’rifeti men lehû rivayetün fi’l-kütübi’s-sitte**, thk. Muhammed Avvame, Dâru’l-Kible, Cidde, 199

_____, **Tezkiratü’l-huffâz**, Dâr Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1998

URL-1: <https://archive.org/details/muslim-tradition-studies-in-chronology-provenance-and-authorship-of-early-hadith/page/139/mode/2up?view=theater>
(Erişim Tarihi: 27.04.2023)